

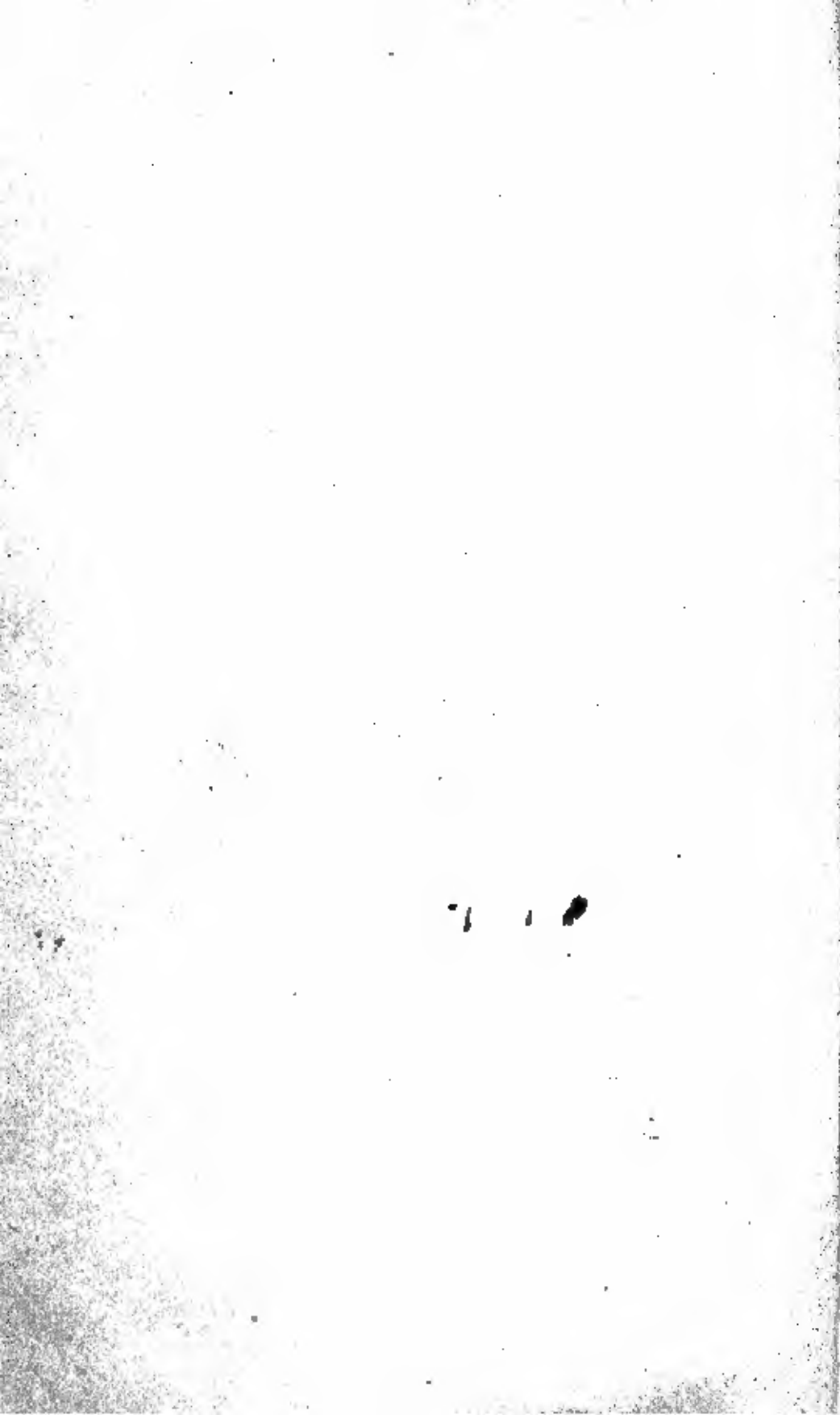
GOVERNMENT OF INDIA
DEPARTMENT OF ARCHAEOLOGY
CENTRAL ARCHAEOLOGICAL
LIBRARY

CLASS _____

CALL No. 322761.51.4

D.G.A. 79.

आनन्दाश्रमसंस्कृतग्रन्थावलिः ।

ग्रन्थाङ्कः ५३

महावेदकृतवैजयन्तीव्याख्यासमेतम्

आद्यप्रश्नपट्टात्मकं

सत्याषाढविरचितं श्रौतसूत्रम् ।

तत्र चतुर्थपञ्चमषष्ठप्रश्नात्मको द्वितीयो भागः ।

एतत्पुस्तकं

वे. शा. सं. रा. " काशीनाथशास्त्री आगाशे "
इत्येतैः संशोधितम् ।

तच्च

हरि नारायण आपटे

इत्यनेन १८८५

पुण्याख्यं पत्तने

आनन्दाश्रममुद्रणालये

आयसाक्षरैर्मुद्रयित्वा

प्रकाशितम् ।

शालिवाहनशकाब्दाः १८२९

ख्रिस्ताब्दाः १९०७

(अथ सर्वेऽधिकारा राजशासनानुसारेण स्थायसीकृताः ।)

मूल्यमाणकदशकाधिको रूपकः (१८१०)

CENTRAL ARCHAEOLOGICAL
LIBRARY, NEW DELHI.

Acc. No. 1882. 18.84

Date 25.8.54

In 8a 2v 31 / Sat / 1954

ॐ तत्सद्ब्रह्मणे नमः ।

सत्याषाढविरचितं श्रौतसूत्रं

महादेवकृतवैजयन्तीव्याख्यासमेतम् ।

अथ चतुर्थप्रश्नप्रारम्भः ।

तत्र प्रथमः पटलः ।

हविर्यज्ञेषु नियतोपक्रमास्तु निरूपिताः ॥
दर्शाद्या हृष्टिपर्यन्ताश्चत्वारोऽथ निरूप्यन्ते ।
नित्याभ्यासः पशुः पूर्वमनित्याभ्यासकर्मतः ।
आतुर्मास्येभ्य एवैवं सौभ्रादण्याश्च पूर्वतः ॥
प्रश्ने चतुर्थ ऐन्द्राग्नौ निरूढो विकृतैः सह ।

सर्वेभ्यः कामेभ्यः पशुबन्धोऽपि विधीयमानो दर्शितो बौधायनेनार्यवार्द्धकठ आप-
स्तम्बेनात्र पक्षेषु प्रथमप्रश्ने प्रथम पटल एवाधिकारिनिर्णयो दर्शपूर्णमासवदेव वृत्तोऽ-
तो न व्याख्यायते । अग्न्यासचोदनायां यावज्जीवचोदनासमानाधिकारोऽपि तृतीय-
प्रश्ने आद्यपटल एव वृत्तस्तस्मात्प्रयोगमेव व्याचष्टे—

ऐन्द्राग्नेन पशुना षाण्मास्ये षाण्मास्ये यजत
आधृत्तिमुख आधृत्तिमुखे संवत्सरे संवत्सरे वा ।

ऐन्द्राग्नौ देवते यस्य स तथा । पशुशब्देन छागोऽभिधीयते । छागस्य वपाया
इति लिङ्गात् । अनादेशे छाग इति बौधायनः । उत्पत्तिविधिरयं कालविधिश्च ।
फलतो जीवने वा न विकल्पादूर्ध्वं कर्म पशुशब्दको यागः पशुशब्देनोच्यते । पशु-
बन्धारूपं कर्माच्यते पशुर्बध्यते यस्मिन्निति । षण्मासा एव षाण्मास्यं समुदाये षट्सु
षट्सु मासेषु व्यतीतेषु यत्र पर्वणि प्रथमः पशुबन्धस्तस्मात् । अत्रोदगयनमेव विशेष-
णानभिधानादनादेश उदगयनमिति वचनात् । वीप्सया कालावधेरभावाद्यावज्जीव-
मिति गम्यते । आवृत्तिः सूर्यस्यायने इत्ययनयोर्मुखे संक्रान्त्यनन्तरपर्वणि केचिन्मुख इति
संक्रान्त्यनन्तरदिन इत्याहुः । अत्राप्युदगयन एवाऽऽरम्भः । संवत्सरपक्षोऽपि तथैव ।

सौर्यः भाषापर्यो वा ।

पशुरेषु काष्ठेषु कर्तव्य इति शेषः । सूर्यदेवताकः प्रभापतिदेवताको वा पूर्वज-
विकल्प एतयोः शास्त्रान्तरीययोरुपक्रमनियमः कात्यायनेनोक्तः । सोऽस्माकमपीष्टः ।

त्रिविधं पशुबन्धम्—

तं व्याख्यास्यामः ।

पञ्चङ्गानि ज्योतिष्टोमाङ्गैः संकीर्णीनीति तान्युत्कृष्टं संभूय निरूढ एव व्याख्या-
यन्त इत्यर्थः । यद्यपि सौमिकाग्नीषोमीयादिपशुष्वध्वर्यवसामान्यमिह निरूढेऽतिदेशत-
एव प्राप्तं तथाऽपि ह्यौ प्रस्थाञ्जन्ति त्वेत्यादेरस्मच्छास्त्रायां निरूढ ऐन्द्राञ्ज एवोपदेशा-
त्सोऽपि प्रकृतिरिति सर्वाण्यतिविष्टान्यध्वर्यवाण्यत्रैव व्याख्यायन्ते । तानि पशुत्रये
समानानि यूपवेद्यादीनि चोपदेशिकानि यानि वैशेषिकाणि तान्युत्कृष्टानि । सौर्यप्रभापत्ययो-
रुत्कृष्टानिन्द्राग्निभ्यां त्वा जुष्टमुपाकरोमीत्यादीनि । एवं त्रयस्य व्याख्यानम् । अत्रोदयसा-
नस्याविधानाद्गृहेष्वेव पशुबन्धः । गृहेष्विति कात्यायनः । दर्शपूर्णमासप्रकृतिस्था-
गृहेष्वेवान्यत्र पाशुकं विहारं कल्पयित्वा कृतस्य वाऽग्रे तति संभवे ।

सूर्ये ते चक्षुरिति चक्षुतारं मनसाऽनुद्वुल्य

सग्रहं हुत्वाऽन्वारम्भणीयमिष्टिं निर्वपति ।

शरीरैरित्यन्तः चक्षुतृतामको मन्त्रस्तं मनसा पठित्वा वाचस्पत इति ग्रहनामको
मन्त्रः । ग्रहो यवतीति श्रुतेः । तमुपाशुं पठित्वाऽन्ते होमस्तृष्णीकेनाऽऽग्रेण सग्रहमिति
ग्रहस्तसहकारी चक्षुता होममन्त्रः । त्वाप्रत्ययेन पौर्वापर्यमुक्तं नाङ्गतेष्टिं प्रति । पशु-
बन्धेन यक्ष्यमाणः चक्षुतारं मनसाऽनुद्वुल्यऽऽहवनीये जुष्टादिति यक्ष्यमाण इति
आगारम्भात्पूर्वतोक्ता । तस्मादन्यं प्रणीयान्वारम्भणीयमिष्टिं निर्वपति । इदमेव प्रण-
यनं प्रधानार्थं यः प्रधानार्थं प्रणीतस्तत्रैव तदङ्गानि प्रधानस्याग्निः सोऽङ्गानामित्युक्त-
त्वात्तत्त्वकार्यं प्रणीते प्रधानमिष्टिस्तु प्रधानार्थं प्रणीत एव कार्यं । अन्वारम्भणीया-
शब्देन वा प्रधानार्थस्याग्रेन्वारम्भोऽनयेति तथा तेन धारयत्याहवनीयमिति यक्ष्यमाण-
मुपपद्यते । इदमेव चान्वारम्भणीयानामधेयप्रयोजनं ननु दर्शपूर्णमासान्वारम्भणीयाति-
देशतः प्राप्तं तस्या बाधेनेयं विधीयतेऽतोऽन्वारम्भणीयाकार्यकारणत्वादन्वारम्भणीया ।
सा चाऽऽरम्भनिमित्तेति चेत् । न । तथास्वे धारयत्याहवनीयमिति न युक्तं स्यात्तस्माद्-
ग्निसंस्कारार्थम् । अत एवाऽऽपस्तम्बोऽम्बन्वाधानस्येयं प्रत्याज्ञाय इति । तस्य मतेऽ-
न्वाधानमग्निसंस्कारार्थमिति तस्य निवृत्तिरस्मन्मते देवतापरिग्रहार्थं वेष्टितो देवतापरि-
ग्रहस्थाभावात्क्रियते वाऽन्वाधानमपि । तथाऽन्वारम्भणीया यदीयमारम्भाङ्गं स्यात्त-
दाऽऽरम्भमाण इति वेदेष्टितोयप्रयोगादौ तदा न प्राप्नुवादिष्यते च । ननु आरम्भनि-

मितातिदेशेनान्वारम्भणीयाऽपि प्राप्ता सा तर्हि केन निवार्यतामिति चेत्, न । अतो हि दर्शपूर्णमासयोर्नान्वारम्भणीया दर्शपूर्णमासावपि त्वारम्भनिमित्ता नचाऽऽरम्भो दर्शपूर्णमासौ । अथवा प्रथमप्रयोगाङ्गं न च विकृत्यां प्रथमप्रयोगस्यातिदेशोऽपेक्षितोऽपि तु प्रथमद्वितीयसाधारणस्य प्रयोगस्य । न च प्रथमत्वेन साम्वातप्रथमप्रयोगो विकृतेर्भवेत्सान्वारम्भण इति वाच्यम् । तदा यासां विकृतीनां नियतः सातत्वेन प्रयोगस्तासां पश्चादप्रयोज्यतातुर्मास्यानामेव स्यान्नतु सर्वविकृतीनां, न हि सर्वविकृतीनां नैमित्तिककाम्याङ्गभूतानां सातत्प्रयोगोऽस्ति । न चासति तस्मिन्प्रथमप्रयोगता संभवति । यद्वाऽनेकेषामेकदेव संकल्पस्तदा प्रथमद्वितीयादिविभागः । ननु सकृत्प्रयोगेऽपि फलस्य निमित्तस्य चोद्देशेन संकल्पेऽप्यारम्भशब्ददर्शनाच्च च प्रथमारम्भ एवेति चेत् । सत्यम् । तथा सूत्रकृतः पुनर्नेष्टा व्याखेनापि न संगता । तथा हि—अस्ति च लिङ्गं न सर्वविकृतिष्वन्वारम्भणीयेति यदयं सोमेऽङ्गभूतेषु पशुषु नान्वारम्भणीयेति यदत्येवं नाङ्गभूता स्विष्टिष्वित्यपि ब्रूयादितिदिष्टाया उभयत्रापि प्राप्तात्वात् । या तु निषिध्यते सा निरुद्धे दृष्टा । निरुद्धपशुभूतेन कस्यो व्याख्यात इत्यग्नीषोमीये पशौ वक्ष्यति । तेन निरुद्धवत्प्राप्तिमाशङ्क्य निषेधति नाङ्गभूतेष्विति अङ्गेऽग्नीषोमीयादौ । तत्र चातुर्मास्येषु तान्वाळममान इति प्रकृत्य पञ्चहोतारं मनसाऽनुद्वृत्य समग्रं हृत्वाऽन्वारम्भणीयमिष्टिं निर्वपतीत्युक्तम् । तत्राऽऽरम्भनिमित्तत्वान्मुख्यैवान्वारम्भणीया न तु दर्शपूर्णमासिकान्वारम्भणीयातिदेशप्राप्त्यर्थोऽन्वारम्भणीयाशब्दो मुख्ये संभवत्यमुख्यस्वीकारस्यान्यादप्यत्वात् । तथा च सौत्रामणीवद्विविधाऽपि मुख्यैव यदि चेत्तस्याः स्थाने देवतान्तरं विधित्सितं तदा फाल्गुन्यां चैत्र्यां वा वैश्वदेवेन यजते तत्रान्वारम्भणीयां वैश्वानरं द्वादशकपालं पार्जन्ये चर्हं निर्वपेदिति व्याचवेन ब्रूयात्तु तान्वाळममानस्येति प्रकृतित एव प्राप्तात्वात्तोपदेशः स्यात् । तस्मादप्राप्ताऽन्वारम्भणीया तस्या निमित्तं कालं च पृथङ्निर्दिश्येष्टिमपूर्वमेव विधत्त इति पशौ नोक्तमेवं तेन तस्या अन्यत्कार्यं पश्चिष्टेरन्यदिति ज्ञापयति । तत्रातिदेशेनान्वा नेष्टा चातुर्मास्येष्वपि तथाऽऽप्रयोगेष्टावपीति सूत्रतात्पर्यम् । अत्रोपपत्तिः—दर्शपूर्णमासौ हि पशुचातुर्मास्याप्रयोगेष्टीनां पूर्वं तत्र कृताऽन्वारम्भणीया पुरुषसंस्कारः । स किं कर्तुर्यजमानस्य भोक्तुर्वा विनाऽपि संस्कारं कर्तृत्वसिद्धेर्भोक्तुरिति वाच्यम् । तेन सा सकलप्रधानार्थेवेति सिध्यति । प्रधानं च यावज्जीवमनुष्ठीयमानम् । तथा दर्शपूर्णमासौ चिकीर्षप्रथमप्रयोगेऽन्वारम्भणीयां कुर्यात्सा च प्रयोगाद्बहिरेव । तत्र कृता यावज्जीवमुत्पद्यमाने फलापूर्वं स्वाभिर्न संस्करोति नतु प्रथमप्रयोगफलापूर्वमात्रे । नहि पूर्णमासमात्रेण फलापूर्वमुत्पद्यतेऽपि तु दर्शपूर्णमासाभ्याम् । न च पूर्णमासे कृता प्रथमं दर्शस्याङ्गं भवति । तस्मात्प्रयोगाद्बहिरेव पूर्णमासस्य प्रथमस्य संनिवाचनुष्ठीयमाना । यथा दर्शाङ्गमेवं यावज्जीवं कृतकर्मणि तन्नेनानुष्ठीयमाना भवति । न च कालः

वचनार्थं तत्र विघटनं वचनास्य दश एवमुत्तरेषामपीति संतोष्यम् । तथा च तन्मेण दशपूर्णमासयोरेवं प्रसङ्गेनेतरेषां यावज्जीवं ह्यन्वारम्भणीयापूर्वं न समाध्वयेत तत्संस्कृते स्वामिनि यथादिविकृतीनामपि कलापूर्वमुत्पद्यतां वचनाच्च चातुर्मास्यकलापूर्वेणापूर्वन्तरापेक्षायामन्वारम्भणीयान्तरेऽपि न काचिदनुपपत्तिर्वचनं किं न कुर्यात् । युक्त्यन्तराणि दशपूर्णमासान्वारम्भणीयानिरूपण एव दर्शितानि । किं च प्रथमप्रयोगेऽपि न प्रयोगान्तरापातिन्यन्वारम्भणीया । कथम् । अन्वारम्भणीया वैमृष्य विकृती तत्र दशपूर्णमासौ सर्वाङ्गोपसंहृतौ पश्चाद्विकृतिभ्योऽतिदेशेनाङ्गं प्रयच्छतो नासमासौ । यद्यन्वारम्भणीयावैमृष्यौ गृहीतस्तदा प्रयोगः साङ्गः स्यात्तथाऽन्वारम्भणीयावैमृष्यानुपकाराकाङ्क्षौ दशपूर्णमासतिदिष्टाङ्गैः साङ्गौ सन्तौ तदङ्गतां प्राप्नुतोऽत्र साङ्गोपकारस्य च दशपूर्णमासयोरप्यसिद्धेरुपकारद्वारा विकृतावज्जग्रहणमसम्भज्यतम् । अन्वारम्भणीयाद्याहोऽत्र मृग्यन्तोऽन्वारम्भ्यते पशुवन्वाधोऽभिरनयेति । इष्टिं निर्वपति करोतीत्यर्थः ।

कथं तथाऽऽह—

आग्नावैष्णवमेकादशकपालम् ।

निर्वपतीत्यनुकुर्यात् । आग्नावैष्णवमन्वारम्भणीदेवतामेकादशकपालपुरोडाशद्वयानमिष्टिं कुर्यादित्यर्थः ।

सिद्धं संतिष्ठते ।

दशपूर्णमासाभ्यां सिद्धं यथा भवति तथाऽग्नीषोमीयविकारवेनेत्यर्थः । संतिष्ठते समाप्नोति । न दक्षिणा प्रधानदक्षिणयैवस्विजां परिक्रमसिद्धेर्विशेषविधानामावाच । यत्तच्च न्येयपि नेति ज्ञेयम् ।

अपि वा चतुर्गृहीतमाज्यमाग्ना-

वैष्णव्यर्थाऽऽहवनीये जुहोति ।

इष्टिस्थाने तूर्ण्यौ संस्कृतेनाऽऽज्येन चतुर्गृहीतेन जुहोति । आहवनीय इति दधिहोमत्वेन प्राप्तेऽपि वचनं प्रधानार्थमुद्धृत एव यथा स्यान्नत्वस्य त्यागेनान्यस्योद्धरणम् । प्रधानार्थाग्निसंस्कारार्थं होम इत्यां समानकार्यत्वात्तस्याः संस्कार्यत्वमुक्तं तस्मै प्रातर्दोह इति नत् । इष्टिहोमयोरपि संस्कारकत्वं कर्मत्वं च दीक्षेणीयेष्टिवत् ।

शेषमाज्यस्य करोति धारयत्याहवनीयम् ।

इष्टिहोमयोरन्यतरस्याऽऽज्यशेषं करोति यूपाहुत्यर्थम् । इत्यां होमे वाऽऽहवनीयस्य प्रधानार्थमुद्धृतस्यैवाङ्गता शेषं करोतीति वचनाच्छेषनाशे पुनर्होमिनोत्पार्थ न किंतु प्रतिनिधिना कार्यं नतु होमलोपे सति शेष इति ।

उरु विष्णो विक्रमस्वेति कुवे-

णाऽऽहवनीये युपाहुतिं जुहोति ।

अत्राऽऽहवनीयग्रहणं यूपसमीपेऽरणीमधिते मा मूदिति क्रात्यायनीये मधितेऽपि तथाऽऽघोमीये विधानात् । दर्विहोमत्वेन जुहूप्राप्तिनिवारणार्थं स्वयेण जुहोतीति श्रुतिप्राप्त-मुक्तम् । युपाहुतिसंज्ञकमाहुतिम् । सोमे दीक्षायूपच्छेदेऽपूर्वेणाऽऽज्येन होमः । अन्वा-रम्मणीयाहोमघोरमावाच्छेषमावात् ।

आज्यक्षेपं स्रुवं चाऽऽदत्ते तद्वर्णे परशुं प्रयच्छति

तद्वच्छन्ति यत्र यूपं छेत्स्यन्तो भवन्ति ।

तद्वर्णं गच्छन्ति ब्रह्मयममानाध्वर्यवः । यत्र यूप्या वृक्षाः कृतास्तान्परि-कर्मिणस्तथा(स)पच्छेत्स्यन्तो भवन्ति । स्पष्टमन्यत् । परशुं प्रयच्छतीति नाऽऽघो-बहिरर्धे स्वीकृतो दर्शपूर्णमासयोः ।

पालाशः खादिरो वैल्वो रौहीतकश्च यूप्या वृक्षाः ।

यूप्या यूपार्हा यूप्याः ।

पालाशं ब्रह्मवर्चसकामस्यान्नाद्यकामस्य वा खादिरस्व-
र्गकामस्य वैल्वं ब्रह्मवर्चसकामस्य रौहीतकं प्रजाकामस्य ।

यूपं कुर्यादिति शेषः । एते सत्यां कामनायां तथा संकल्प्य कुर्यादन्यथा-
नित्या एवोभयार्थाश्चेत् । रोहितको वटसदृशः किञ्चित्सूक्ष्मपर्णः ।

अध्वराध्वान्यूप्यान्वृक्षानतिक्रम्य ।

यूपयोग्यान्वृक्षानतिक्रम्य । अध्वराध्वान्, त्रयोऽवरोऽर्घ्यो भागो(?)येषां ते वृक्षा-
स्तथा ततोऽप्यधिकानप्यतिक्रम्य त्यक्त्वा ।

य अंजुर्ध्वं ऊर्ध्वं शकल ऊर्ध्वं शाखः समे भूमौ स्वाद्योने रुढः ।

तं वृक्षेदिति वक्ष्यमाणेन संबन्धः । अवक्रोऽतिर्यग्ध्वं न वेष्टितशकल ऊर्ध्वो-
प्रशाख इति क्रमादर्थः । समे देशे भूमौ भूमेः सकाशाज्जतु पाषाणादौ रुढः ।
स्वाद्योनेः स्वीयोपादानाज्जतु शाखायां रुढः । अत आपस्तम्बोपशाखजमिति प्रथम-
काण्ड एव रुढ इति ।

यं कामयेतामतिष्ठितः स्यादित्यारोहं तस्मै वृक्षेयं

कामयेतापशुः स्यादित्यर्पणं तस्मै शुष्काग्रं कामयेत

पशुमानस्यादिति बहुपर्णं तस्मै बहुशाखमशुष्काग्रम् ।

यं कामयेतेति निन्दार्थवादस्तुतीयः काम्यः पक्षः । आरोहो वृक्षमारूढः शाखान-
इति यावत् । स्पष्टमन्यत् ।

प्रतिष्ठितं प्रतिष्ठाकामस्य ।

सने भूया इत्यादिब्राह्मणोक्तो नित्यः काम्यश्चेत्यर्थः ।

यः प्रत्यङ्मुपनतस्तं वृधेयः प्राङ्मुदङ्मुपनतः ।

अङ्गुलार्धं हस्तस्य विकल्पार्थं पक्षत्रये ॥ शब्दलिभिः संवन्ध्यते । उपनतो नम्रः ।

यस्य चर्जोः सत ईषदिवाग्रमुपनतम् ।

पूर्वमुङ्गुलार्धं इत्यनयोर्भावेन विकल्प उक्त इदानीं तयोरेव गुणान्तरं यः प्रत्यङ्मु-
पनत इत्यनेनोक्त इति व्याकरणात्तुमेतसूत्रं प्रत्यङ्मुपनतोऽयं ईषदिवेति, तेनोर्ध्वमुपन-
तं वाधितमित्यर्थः ।

एवं रूपं वृधेच्छिन्नादियुक्तं तत्प्रकारमाह—

अस्वन्मननामिति ॥ १ ॥ यं ओषधे तमुपतिष्ठते ।

यजमाना इत्यन्तः । यं यूपस्थेन प्रीतिकरं मन्वते तमुपतिष्ठते यूप्यं वृत्तमि-
त्यर्थः ।

देवस्त्वा सविता यथाऽनविरतिरिति क्षुवेन

गुरुदग्ने जानुदग्ने वा पर्यणक्ति ।

गुरुः पादग्रन्थिः । ऊरुमक्षयोः संनिर्मानु तन्मित्रमथस्तारयकस्याऽनन्तरे देशे
परितोऽनक्ति । हस्तवावृतये क्षुवेनेत्युक्तम् ।

ओषधे आयस्त्वेनमित्युर्ध्वाग्रामोषधिमन्तर्दधाति

स्वधिते मेन५ हिंसीरिति परशुना महरति यः

प्रथमः शकलः परापतति तमुपयच्छते ।

उपयच्छते स्थापयति । स्पष्टमन्यत् ।

अनससङ्गं स्थाणुमुच्छिन्नं वन्द्यति गुरुदग्ने वा ।

अनससङ्गं वृधेदिति ब्राह्मणार्थमुच्छिन्नं स्थाणुमित्युक्तवान् । अस्तः शकटस्थ-
वोस्तेन यथा स्थाणुर्न सज्जते तथा स्थाणुमवशेषवन्मित्रेव गुरुदग्ने इति पूर्वोक्तेन
विकल्पः । छेदनदेशस्य देवस्त्वेति सूत्रेणाञ्जनस्यानमुक्तम् । तत्र प्रहारेण शकलं
ग्राह्यम् । अञ्जनस्यानं तु शकलार्थमित्यवगम्यते यूपच्छेदस्यानस्य पुनरुक्तत्वात् ।

दिवमग्नेणेति प्राश्नमुदञ्चं वा महापयति ।

श्विन्या संयवेति मन्त्रान्तः । हापयति पातयति ।

वनस्पते सतवरयो विरोहेत्याव्रश्मने जुहोति सह-

सवरश्वा वि वयं रुहेमेत्यात्मानं प्रत्याभिमुख्यति ।

आव्रश्मनं स्थाणुः । जुहोति दर्विहोमघर्मेणाऽऽज्यशेषस्यैव । गतार्थमन्यत् ।

यं स्वाऽयं स्वाधितिरित्यनुलोपं परशुनाऽङ्गान्कल्पयति ।

सौमनायेत्यन्तः । अङ्गान्यपश्चात् अनुलोमपक्षवारम्बोर्ध्वं छेदनेन कल्पयति चिह्नयति ।

अच्छिन्नो रायः सुवीर इत्यग्रं परिवासयति ।

छिनत्ति यूपाग्रं मानेन यत्र यूपाग्रं भवति तत्रैव । संस्कारोऽयम् । * अत एव कात्यायनः (नेन) परिवास्याच्छेदनं पुनरिति पुनश्छेदनप्रतिषेधात् ।

एकारन्निप्रभृतीनि ब्राह्मणव्याख्यातानि
काम्यानि यूपप्रमाणानि तेषां याथाकामी ।

स यत्पशुना पक्ष्यमाण एकारन्नि यूपं कुरुत इममेव तेन ओकं जयत्यय यज्ञ-
राक्षिमन्तरिक्षमेव तेन ओकं जयतीत्यादि वाजसनेयब्राह्मणम् । पञ्चारक्षि तेनस्का-
मस्येत्याद्येकविंशत्यरक्षिपर्यन्तानि स्वब्राह्मणव्याख्यातानि तानि काम्यान्मेव सति
कामेऽङ्गीकार्याणि ।

सहोपरेण संख्या स्यादा त्रयस्त्रिंशद्वरस्तेः ।

उपरो धूमिसातं तदहः प्रदेशोऽतस्तो मूलभागो यागान्धूमिगण्ये गच्छति तेन सह
यूपपरिमार्ण वेदितव्यमा त्रयस्त्रिंशत्संख्यापर्यन्तम् ।

इवरस्त्रिर्वा चतुरस्त्रिर्वा पाठाशो निरुद्ध-
पशुबन्धस्य यूपोऽतोऽन्ये सौम्यस्याध्वरस्य ।

ये पूर्वमविशेषेण यूपवृक्षा उक्ता यानि यूपमानानि तन्मध्ये इवरस्त्रिश्चतुरस्त्रिर्वा
पाठाशो निरुद्धो नित्य ऐन्द्राग्रः सौर्यः प्राजापत्यो वा पशुबन्धस्तस्यान्वमानयुक्ता
अन्ववृक्षभाक्ष सौम्यस्याध्वरस्याग्निष्टोमप्रभृतेः । एवं हि भूपते स वा एव इवरस्त्रिर्वैव
चतुरस्त्रिर्वा पशुबन्धयूपो भवतीति वाजसनेयकम् । तथा तत्रैव पाठाशमेव यूपं कुर्वी-
तेति नियमः ।

अष्टाभिं तदङ्गोति नातिस्मृत्तं नात्यनुमततदुपरम् ।

अष्टाश्रयो वारा यस्व तथा तदङ्गोत्येवं तदङ्ग आनयनं दृष्टार्थं स्यात् । उपराह-
प्रदेशं न तदङ्गोति । स्पष्ट मन्वत् ।

पुरःपुरोणीयास्तं गोपुच्छं वा ।

उपरादूर्ध्वं यावदग्रं किंचित्किंचिदणुपरिणाहं गोपुच्छसदृशं वोपरादूर्ध्वं किंचिन्न्यूनं
ततः किंचिस्फुलं ततः किंचित्किंचिदणुपरिणाहं तथैव गोपुच्छम् ।

* अत एवेत्यसंगतम् ।

तस्यैव वृक्षस्याग्रतश्चषालं करोति ।

यस्य युपस्तस्य वृक्षस्य चषालनामकं परिवासितादग्रभागादुपरितनस्वावशिष्टस्या-
वयवस्य तान्यवृक्षस्य ।

कथं कथं त(र्थात्)दाह—

अष्टात्रिं पृथुमात्रं मध्ये सेनतम् ।

अष्टावश्रयो धारा यस्य तत्त(स. त.)था । पृथुराकुञ्चिताङ्गुलिकरस्य मणिवन्धमा-
ख्याङ्गुल्यग्रपर्यन्तं पृथुः । प्रयुक्तज्वो दशाङ्गुल इति वैयाखनः । दशाङ्गुलं दीर्घं
मध्ये सेनतं पूर्वापरमागोपेक्षया ।

यावदिदं प्रथममङ्गुलिं काण्डं ताव-

दूर्ध्वं चषालायुपस्यातिरेचयति ।

तर्जन्याः प्रथमं पर्वं तापरिमाणं दीर्घं चषालादूर्ध्वं युपस्याग्रमतिरिक्तं भवति तपो-
ध्वमुत्से चषाले कृतदेवे प्रवेशयति ।

अङ्गुलिमात्रं कनीयो वाऽङ्गुलः ।

यूपमां प्रवेशनीयं स्थूलमङ्गुलिप्रमाणम् । ततोऽपि वा सूक्ष्मं प्रतिभोचनं वक्ष्यति ।

अङ्गुलं अङ्गुलं चतुरङ्गुलं वैतेषा-

मेव तक्षणानां स्वर्कं करोति ।

एतेषामेव तक्षणानां तक्षणजनितशकलानामन्यतरैर्गैकेन अङ्गुलादिप्रमाणं स्वरना-
मकं शकलं करोति ।

यं कामपेक्षाम्योऽस्य लोकमभ्यारोहेदित्य-

भ्येष्टस्य स्वर्कं चषालं च कुर्यात् ।

निन्दार्थवादोऽयम् । अस्य यममात्रस्य लोकं स्थानमन्यो भ्रातृव्योऽभ्यारोहत्विति
तेन तस्यैव वृक्षस्य कुर्यादित्यर्थः ।

वेदं कृत्वाऽग्नेनाऽऽहवनीयम् ॥ २ ॥ एषमार्त्री वेदिं करोति ।

वेदेः पूर्वं वेदकरणं प्राप्तमेव कमार्थमनुवादः । आहवनीयग्रहणमतिदेशप्राप्तगार्ह-
पत्यव्यावृत्त्यर्थम् ।

एषमार्त्रीमिश्रयुक्तं तद्याचष्टे—

एषेमामार्त्रीं माचीं रयासमार्त्रीं पद्यासि-

रर्त्रीं विपथयुगमार्त्रीं पुरस्ताद्दुदीचीम् ।

ईषादिप्रमाणं तु शुद्धे वक्ष्यति अष्टात्रिंशत्तमीषा त्रिवर्गहस्ततुःशतं षडंशोति-
र्गुणमाहुरिति । युगस्य बाह्यच्छिद्रयोर्मध्यो विपथयुग आहवनीयप्राप्तेस्त्वामध्याह्नमाची-

१ य. क. ख. म. ड. एतस्यैव । २ य. क. ज. ख. म. ड. 'म्यस्य वृ' । ३ य. क. ज. ख.
म. ड. 'स्वातिरर्त्रीम्' ।

महाशीत्युत्तरैकशताङ्गुलां पश्चाद्भागे दक्षिणोत्तरमानेन चतुरधिकं शतं प्राग्भागे
दक्षिणोत्तरमानेन षडधिकाशीतिरेवं प्रमाणां निरूप्य वेदिं कुर्यात् ।

अपि वा षडरत्नं मार्ची चतुररत्नं पश्चाच्चि-
रर्शी च्परत्नं पुरस्ताच्चिरर्शीमसंनता भवति ।

वेदिशब्दः संस्कारनिमित्त इति प्रकृते वेदिशब्दामिहिता ससंस्कारा प्राप्ता
मध्ये संनामोऽपि प्राप्तः स उपदेशेन निवर्त्यते न संनताऽसंनतेत्युभयोरपि ।
गतार्थमन्यत् ।

यस्यागुत्तरस्यापरिग्राहात्तत्कृत्वा
पूर्वार्धे वेदेर्युपावटोपावकाशमव-
शिष्य शम्भयोत्तरवेदिं विमिषीते ।

यदित्यनुवादश्चोदकप्राप्तस्योत्तरवेदिकालविधानार्थः । पूर्वार्धः पूर्वो मागस्तस्य
प्राग्भागेऽप्य एव युपावटो यूपोच्छ्रयणे स्नातं तदर्थमवकाशं स्थापयित्वा तस्य
पश्चाच्छम्भा मानेनोत्तरवेदिनामिकां वेदिं विस्तारेण मितां करोति । संचरार्थमव-
शिष्येत्यपि ज्ञेयं सूत्रान्तरे दर्शनाच्च ।

विमानप्रकारमाह—

पुरस्तादुदीचीनकुम्भां शम्भ्यां निधाय विज्ञायनी
मेऽसीति स्फयेनोदीर्घां लेखां लिखति ।

वेदिमानं शम्भ्यामात्रमेव । तत्र चिकीर्षिते स्थले पुरस्ताद्भागे उदीचीनं कुम्भमस्या-
स्तादृशीं निधाय स्फयस्याग्नेयोद्गमपथगां शम्भ्यामानेन लिखेदन्तरत इत्यग्रे वक्ष्यति ।
शम्भ्यां कुम्भं व्याख्यातं दर्शपूर्णमासव्याख्याने ।

दक्षिणतःमार्चीनकुम्भां निधाय तिक्तायनी मेऽसीति
दक्षिणतः मार्ची पश्चादुदीचीनकुम्भां निधायान्वा
नाथितमिति पश्चादुदीचीमुत्तरतः मार्चीनकुम्भां निधाय-
वतान्वा व्यथितमित्युत्तरतः मार्चीमध्यन्तरं परिलिखति ।

शम्भ्यां स्फयेन लेखां लिखतीति पदचतुष्टयमावर्तते । यल्लिखति तदभ्यन्तरमिति तु
पूर्वेण सह चतुर्भिः संबध्यते । उत्तरतो गमनमप्रदक्षिणं गतार्थमन्यत् ।

उत्तरेणोत्तरं वेद्यसं प्रक्रमे चात्वालस्तं
परिलिखत्यनेनैव कल्पेन यदन्यन्मन्त्रेभ्यः ।

यं परिलिखति ■ चात्वाल इति भाविनी संस्कारनिमित्ता संज्ञा । तस्य स्थानमुक्त-

रेणोत्तरभागे वेदेर्मेहावेदेरस ईशान्यकोणस्तस्योत्तरतः प्रक्रमो व्याख्यातस्तस्मिन्मन्त्रे
चात्वाळस्य दक्षिणरेखामभ्यो यथा परितो छित्ति प्रागारम्य प्रदक्षिणशम्यानिधान-
स्फुण्डेलाकरणादिना कक्षेन विधिना मन्त्रविधिं विनाऽन्येन ।

देवस्य त्वेत्यभिमादाय विदेरभिर्नभो नामेति खनति ।

आवृष इत्यन्तः । प्रकृतं चात्वाळमेव सकृन्मन्त्रेण ।

जानुदघ्नं त्रिवितस्तं वा खात्वा ।

शम्यामानेन विस्तृतमघ्नस्वाज्जानुदघ्नं जानुपरिमाणं वितस्त्रितयपरिमाणं वा खात्वेति
स्वाप्रत्ययेन तानत्परिमाणमादौ खात्वा पश्चादुक्तं कार्यमाह ।

अग्ने अक्षिर इत्यभिं प्रहरति ।

खातायां मृदि प्रवेशयति ।

योऽस्यां पृथिव्यामिति पाशून्पादत्ते ।

असीत्यन्तः । पाशून्खातमृदं वा कात्यायनीये हस्तेन चेत्युक्तं सामर्थ्यात्स्फुण्डेन
हस्तेन वाऽङ्गी करोति ।

आयुषा नाम्नेहीति हरति ।

पाशून्नुत्तरवेदिप्रदेशं प्रति नयति । मन्त्रस्त्वावानेव ।

यत्तेऽनाधृष्टमित्युत्तरवेद्यां निवपति ।

स्याऽऽवृष इत्यन्तः । विमिते देश उत्तरवेद्याश्विकीर्षिताया निदधाति पाशून् ।

* एवं द्वितीयं हरत्येवं तृतीयम् ॥ ३ ॥

एवं द्वितीयं तृतीयं च हरतीति लघुवाच्ये द्वितीये मन्त्रे यो द्वितीयस्यां पृथिव्या-
मित्याद्यनुषङ्गो यथा स्यात्तृतीये तु सानुषङ्गः पाठस्तत्र विधिमात्रमतिदिश्यत इति ।
अत्र हरतीत्येतावदतिदेष्टं तत्त्वमग्ने अक्षिर इति जिह्ररतीति श्रुतेः प्रहरणादि साहच-
रणं निर्दिष्टमिति प्रहरणाद्यपि ज्ञेयम् ।

यो द्वितीयस्यामिति द्वितीयमपादत्ते यस्तृ-

तीयस्यामिति तृतीयं तूष्णीं चतुर्थम् ।

अग्ने अक्षिर इति प्रहृत्य यो द्वितीयस्यामित्यादि हरणान्तं निवपनार्थत्वादर्थसिद्धं,
निवपनं समन्त्रमेव, तथा तृतीयं, चतुर्थं तु प्रहरणादि हरणान्तं तूष्णीं तूष्णीं निवप-
नम् । कुतः । श्रुतिर्हि जिह्ररतीत्येतावदेव विद्यते । सूत्रे तु निवपतीत्यन्तं व्याख्यातं
तत्र मन्त्रलिङ्गान्मध्ये मन्त्रं विच्छिद्यार्थप्राप्ते नाना क्रियासु विनियोगो व्याख्यातस्त्वत्र

* सूत्रपुस्तकेषु एतत्सूत्रस्याने 'एवं द्वितीयं तृतीयं च हरति' इति पाठो विद्यते ।

श्रुतौ हरति(तिः)प्रापणार्थस्वेन निवपतिशब्देन व्याख्यातः । प्रापणं तु मृदो वहनपूर्व-
कमिति स्वेन वहत्यर्थो हरतिर्मध्ये प्रयुक्त इति न त्रिसंवादस्तथा चाऽग्रे अङ्गिर इत्या-
रम्य निवपतीत्यन्तं हरत्यर्थं एवं त्रिर्भन्नेन तूष्णीं चतुर्थमिति सिद्धम् ।

सिन्धुरसि मद्दिधीरसीत्युत्तरवेदिं करोति ।

उत्तरवेदिं वेदिश्चतुरथा लोकप्रसिद्धा शम्भ्यामानेनापि चतुरस्रता यथावत्सातथा-
स्यालपांशुभिरुच्छ्रितां करोतीति यावत् । तदेव व्यूहनं कात्यायनेनोक्तम् ।

उह प्रथस्वेति प्रथयति ।

प्रथिता यावत्कृतशम्भ्याम्यन्तररेखाव्यापिनीं करोति । बारद्वाजेनाप्युक्तं शम्भ्यामात्रीं
प्रथयतीति । यज्ञपतिः प्रथतामित्यन्तः ।

ध्रुवाऽसीति शम्भया स० हन्ति ।

संघटयति शम्भया ।

देवेभ्यः कल्पस्वेति कल्पयति ।

यथा विधीर्णा न स्यात्तथा समर्थयति प्रान्तक्षेपेन ।

देवेभ्यः शुन्धस्वेत्याजिः प्रोक्षति ।

आजिस्त्रियुक्तं लौकिकीभिरेव ।

देवेभ्यः शुम्भस्वेति सिकताभिरनु भक्तिरति ।

वेदिं सिकता मृत्पांसवस्त्रैरनुपरिष्ठात्कीर्णां युक्तां करोति ।

यत्ने कूरं यदास्थितमिति पुनरेवाजिरवोक्षति ।

शुन्धतामित्यन्तः प्रकरणान्तरान्तर्गतोऽप्यत्र शास्त्रान्तरविहितः प्रतीकेनोपातः
सामर्थ्याद्यावत्किञ्च गृह्यतेऽवोक्षणं तु न्युज्जनेन करेण प्रोक्षणमुत्तानेन ।

उत्तरतो दक्षिणतो वा स्पर्धेनैकस्पर्धा तिःसा-

र्यापो रिमं निर्वहतेत्यपा० शेषं निनयति ।

उत्तरवेदेदित्यर्थाद्वगम्यते तस्या एव प्रकृतत्वाद्दक्षिणदेशे चोत्तरदेशे महावेद्या-
मेव । एका स्पर्धेन कृता रेखैकस्पर्धा तां निःसार्य निःसरणमुदकशेषस्य यथा स्यात्तथा
कृत्वाऽवोक्षणशेषं निनयति । तस्यैव प्रकृतत्वात्प्रोक्षणस्य व्यवहितत्वात् । यद्युच्छि-
ष्येत तर्हि निनयनमन्यथा नास्ति ।

विभ्राह्वृहत्पिबतु सोम्यं मध्वायुर्दधधप्रपताववि-

हृतम् । वातज्जतो यो अभिरर्हति त्वना प्रजाः पिपार्ति

बहुधा विराजतीत्युत्तरवेद्या अन्तान्कल्पयति ।

मृत्क्षलेष्वनेन ददां करोति ।

चतुःश्लिष्टे युवती कनीने धृतमतीके भुवनस्थ
मध्ये । तयोर्देवा अभिसंवसन्त उत्तमे नाक
इह मादयन्तामिति वेदिमुत्तरवेदिं च संयुज्यति ।

द्विषचमेनोभयोः सकृन्मन्त्रेण ।

उत्तरवेद्यां मध्ये गोष्पदमार्गमन्त्रशफमार्गी
प्रादेशमार्गी वोत्तरनाभिं करोति ।

चतुरश्रमिति भरद्वाजादयः । नाभिसंज्ञकमवयवं करोति । तस्योच्छ्रयस्तु नोक्तोऽ-
ती यावताऽभिन्यक्तिस्तावत्येवोच्छ्रिता ।

इन्द्रघोषस्त्वा यमुभिः पुरस्तात्पात्तिविति प्रद-
क्षिणमनुपरिक्रामन्प्रतिदिशमुत्तरवेदिं प्रोक्षति ।

सामन्तत्वहपापनाय प्रदक्षिणमित्युक्तम् । प्रतिदिशमनुपरिक्राममुत्तरवेदिं प्रोक्षति ।
दिग्भ्य एवेनां प्रोक्षतीति श्रुतेर्दिग्भ्यः सकाशादापः प्रोक्षणार्थाः प्रेरणीयास्ततस्तु पूर्व-
दिग्भागे स्थित्वा सर्वा वेदिं प्रोक्षति । दक्षिणे स्थित्वा तथैवेवं पश्चादुत्तरतश्च तद्विजैः
सर्वाभ्यं प्रोक्षति । पारिविति द्वितीयादिष्वप्यनुपस्कृतो मन्त्रेषु प्रकृतनाभिभ्युदासार्यं
वेदिमित्युक्तम् ।

त्वह्वा स्वा रूपैरुपरिष्ठात्पात्तिवित्युपरिष्ठात्प्रोक्षति ।

द्यासान्तरीयवाक्यशेषपाठेन पुनः प्रोक्षतीत्युक्तं वेदिमित्येव ।

शेषं निनयति यथा पुरस्तात् ।

प्रोक्षण्यपामेकस्फयायां निनयति पूर्ववत् ।

* औदुम्बरस्तास्त्राभिश्छर्त्वा परिवास-

यति यदि श्वः कालः ॥ ४ ॥

इति सत्याषाढहिरण्यकेशिसूत्रे चतुर्थप्रश्ने प्रथमः पटलः ॥ १ ॥

छन्नामाछादितां परिवसति सा तादृशीं करोति निर्व्यापारेण रार्त्रिं गमयतीति
यावत् । सद्यस्काळे पशौ छादनं निवर्तते वा साङ्गत्वात्तस्य । अनेन च पशुबन्धो
साहसार्थोऽप्यस्तीत्युक्तम् । तेन यजनीये चेत्सद्य एवान्यथा स्वसंभवादीपवसत्ये
वेदिकरूपः । चतुर्दश्यामुपक्रम्य पञ्चदश्यां यागः । अत एव तत्र तत्र वदति पूर्वस्य

* सूत्रपुस्तकेषु तु उदुम्बरेति पाठः ।

पर्वण औपवसत्येऽहनीति । चतुर्दश्यामन्वाधाय सद्यो वा पञ्चदश्यां समानतर्षा दर्शेन पूर्णमासेन वेत्यपि पूर्वमुक्तम् । तथापि द्वाहकालोति वक्तुं यदि श्वः काल इत्युक्तम् । नौधायनोऽपीष्टिपशुवन्धाः सोपवसयाः सद्यो वेति ।

इति सत्यावाहिरण्यकोशिसूत्रव्याख्यायां महादेवकृतायां प्रयोगवैज-
यन्त्यां चतुर्थप्रश्ने प्रथमः पटलः ॥ १ ॥

अथ चतुर्थप्रश्ने द्वितीयः पटलः ।

आहवनीयेऽग्निप्रणयनान्यादीपयति ।

अग्निः प्रणीयते यैः काष्ठैस्तान्वाहवनीये प्रज्ज्वालयति । मार्हपत्यादेवार्थाथार्थाय प्राप्त-
मुद्धरणमपठदितुमाहवनीय इत्युक्तम् ।

सिकताश्रोपयमनीरुपकल्पयते ।

सिकता बालुका एवोपयमनीरुपयम्यते प्रदीप्तो यापिस्ता उपयमन्यस्ता यथोपयम-
नाय समर्पाः स्युस्तथा पात्रेण घृताः करोति । न च चकारादुपयमन्यो भिन्नाश्चेति
वाच्यम् । उपयमनीरुपनिवपतीति सिकतानामेवोपयापयोग्यत्वाद्बहुत्वाच्च सिकता उप-
यमनीः कृत्वेति भरद्वाजः । सिकताभिरुपयम्येत्वापस्तम्बः ।

उद्यच्छतीध्वमुपयच्छत्युपयमनीरुपयते भार्यमाणे ।

यान्यपि प्रणयनान्यादीप्तानि तान्येव समुद्रायापज्जानीध्व इत्युच्यते । काष्ठाग्न्येवेध्नो
नतु संस्कारनिमित्त इति दर्शितम् । इध्ममग्निप्रणयनीयमित्येकत्वदर्शनेन नेध्मस्य
संस्कारापेक्षः । इध्ममुपय(द्य)च्छति समूहीकृत्योर्ध्वमुत्क्षि(र्व्यं सि)पति । उपयच्छति
सिकताः शरावगृहीताः प्रदीप्तेध्वस्य संवरणार्थमुप समीपे यच्छत्यधस्ताद्धारयति
यथोपयमानोऽग्निर्न विस्त्रीर्येताधस्ताच्च न पतेत्तेनोपयत उपयमनीर्भिर्यमिते भार्यमाण
इध्म उपरीत्यर्थः ।

यस्यै पावक चक्रमा कषिदागः पूर्वो यत्सञ्च परो
भवासि । घृतेन त्वं तनुवो वर्धयस्व मा मा हिं-
सीरधिगतं पुरस्तादिति शेषे जुहोति ।

शिष्ट आहवनीय एव नतुघृते मन्त्रलिङ्गादित्यर्थः । दर्विहोमत्वात्साहान्तो मन्त्रः ।
अपादानाय पावकादय इदम् ।

अग्नये प्रणीयमानायानुमूहीति संघे-

ष्यति प्रणीयमानायानुमूहीति वा ।

होतारमित्यर्थात्तुल्यबलत्वाद्विकल्पः ।

विरनुक्तायाः हस्त्युत्तरवेदिं प्राप्य जुहां पञ्चगृहीतं
गृहीत्वा हिरण्यमन्तर्धायाक्ष्णवोत्तरवेदिं व्याधारयति ।

विरनुक्तायां प्रथमायामिति ज्ञेयम् । ऊर्णावन्तं प्रथमः सीद योनिमित्यग्रे वक्ष्यमा-
णत्वाच्च पारिधानीयायां प्रथमायामित्येषाऽऽह मरद्वाजः । हरति तमग्निमुत्तरवेदिसमीपं
प्राप्येति पाठप्राप्तस्य पुनर्वचनं कात्यायनादिभिर्बहुक्तं पञ्चगृहीतं गृहीत्वाऽग्निं प्रणय-
तीति तस्या भूदित्येवमर्थम् । जुहामिति वचनं जुहोतिचोदनाभावे स्वाहान्तमग्नपाठेऽपि
न दर्विहोम इति स्पष्टयितुं हिरण्यं सुवर्णमन्तर्धा यत्र यत्र व्याधारयति तत्र तत्रे-
त्यर्थो ननु छुन्वयधानमन्तर्धाम हि स्पष्टाज्ययोर्मध्ये व्यवधानं कोणात्कोणपर्यन्तं तु
प्राङ्म्यायादिना ।

सिन्धूरसि सप्तनसाही स्वाहेति दक्षिणेऽस्ते ।

नाभ्यतिरिक्तोऽसस्तत्र नाभिलक्षणकोणमारम्याग्निः कोणपर्यन्तमक्षणेति वचनादग्न-
प्राप्येवम् ।

सिन्धूरसि सुमजावनिः स्वाहेत्युत्तरस्याः भोण्याम् ।

वागव्यकोणमारम्य नाभिवागव्यकोणपर्यन्तम् ।

सिन्धूरसि रायस्पोषवनिः स्वाहेति दक्षिणस्याः भोण्याम् ।

नैर्ऋतकोणमारम्य नाभिकोणपर्यन्तम् ।

सिन्धूरस्यादित्यवनिः स्वाहेत्युत्तरेऽस्ते ।

नाभिकोणमारम्येशानकोणपर्यन्तम् ।

सिन्धूरस्यावह देवान्देवयते यजमानाय स्वाहेति मध्ये ।

नाभेर्नैर्ऋतकोणमारम्येशाननाभिकोणपर्यन्तं तत्र तत्र हिरण्यान्तर्धानपूर्वकं सर्वत्रो-
त्तरवेदिदेवता तेभ्य उत्तरवेदिस्त्युपक्रम्य तस्मादुत्तरवेदिं पूर्वमग्नेर्ग्यावारपन्तीति श्रुतेः ।

भूतेभ्यस्त्वेति जुवः हिरण्यं चोद्गृह्य ।

उपयुक्तप्रतिपत्तिरतो विशेषनिर्दिष्टयोर्मन्त्रावृत्त्यैवोद्गृह्योत्तिष्ठ्याप्राप्तत्वाद्विविरनु-
मेयः । न एव देवा भूता इत्याद्यर्थवादेन न देवतात्वं स्वाहाकारेण दानामावात् ।

पौतुद्वैः परिधिभिः परिदधाति ।

पौतुद्वैद्वैद्वैः । औदुम्बर इति कोक्तिः । मानं वेदेर्यथा परिधीनां परस्परयोगो
यथा स्यात्तावन्मात्रम् ।

विश्वायुरसीति मध्यमं भुवसिदसीति

दक्षिणार्धमन्धतसिदसीत्युत्तरार्धम् ।

परिदधातीत्यनुकुर्यते । दहति मन्त्रान्तः ।

उपकृताः संभारा गुग्गुलुसुगन्धिभोजनं
शुक्लाणीस्तुका पेटवस्थान्तराशुद्धे या ।

पूर्वमेव संपादिताः संभाराः संश्लिष्यतेऽभिर्येस्ते । गुग्गुलुधूपपाठः । गुग्गुलुविति मास-
याम् । सुगन्धिभोजनमिति तृणविशेषो यस्तिक्तस्वात् पशुभिर्भक्ष्यते । शुक्ला चासा-
वूर्णास्तुका चेति स्तुका छिन्नप्रकटोर्णैव पेटवस्थ गतपुंस्कस्य भवत्य् शुक्लयोर्मध्ये
योत्पत्ता । पेटो वृष्णिरेवेति कात्यायनः । स्तुकामस्य छिन्नां छिन्नस्तुकस्येत्येकेषामिति
भरद्वाजः ।

तान्मेर्भस्मासीति सकृदेवोत्तरनाभ्यां निवपति ।

तान्संभारान् । मन्त्रेऽग्नेर्भस्मात्यग्नेः पुरीषमसीत्येकवचनश्रुतेर्गुग्गुलादिशब्दैः प्रत्येकं
विजद्रव्यत्वात्प्रतिसंभारमाधाने मन्त्रदर्शनाच्च तथा प्राप्तमुक्तं सकृदिति संभारशब्दे
नैव विधानादेकद्रव्यत्वादग्नेर्पुरीषं यत्संभारः इत्येकवचनेन बहूनां सामानाधिकर-
ण्याच्चाभ्यास इत्यर्थः ।

ऊर्णावन्त्वं यद्यमः सीद योनिमित्युच्यमाने यज्ञ मति-
तिष्ठ सुमतां सुशेषा आ त्वा वसूनि पुरुषा विजन्तु ।
दीर्घमायुर्यजमानाय कृष्वक्षपासुतेन जरितारमक्षुभि-
यज्ञः प्रत्यष्टादिति संभारेषु मतिष्ठापयति ।

उच्यमाने होत्रा तं दीप्तमिध्मं न्युतेषु संभारेषु प्रतिष्ठापयति मन्त्रेण ।

अग्नेः कुलायमसीति दक्षिणत उपयमनीरुपनिवपति ।

उपयमनीः सिकता अग्निसमीपे निवपति ।

मनुष्वत्वा निधीमहि मनुष्वत्समिधीमहि । अग्ने
मनुष्वदक्षिरो देवान्देवायते यजेत्युपसमिन्धे ।

अग्निं काष्ठेन ।

अभिर्येहं नयतु मजानग्नेनं यज्ञहनोऽविदन् ।
देवेभ्यो यज्ञं भद्रतात्पम यज्ञपतिं तिर स्वाहा
वायुरादित्यो यज्ञो यज्ञं नयतु मजानग्नेनं
यज्ञहनोऽविदन् । देवेभ्यो यज्ञं भद्रतात्पम
यज्ञपतिं तिर स्वाहेति चतस्रोऽतिमुक्तीर्हुत्वा ।

अतिमुक्तिसंज्ञिका आहुतीर्वायुर्यज्ञमित्यादि तथाऽऽदित्यो यज्ञमित्यादि मध्ययो-
रप्यनुवक्ष्येण स्वाहान्ताभ्यां मन्त्राभ्यां दर्विहोमघर्मेण जुहोति ।

जुह्वं जुषं च संयुज्य चतुर्गृहीतेनाष्टगृहीतेन द्वादशगृहीतेन
वा जुचं पूरयित्वा सप्त त इति पूर्णाहुतिं जुहोति ॥ ५ ॥

अपूर्वत्वाद्बोधस्यापूर्वं संमार्गविधानं, पूरयित्वेति वचनाद्वादशगृहीतेनाष्टगृहीतेन
चतुर्गृहीतेन वा यथा पूर्णं भवति तथा गृह्णातीत्युक्तम् । पूर्णया जुचाऽऽहुतिः पूर्ण-
हुतिरितिसंज्ञानिर्दिष्टवत् ।

एषोऽवाऽऽहवनीयो यतः प्रणीयते स गार्हपत्यः ।

यत उत्तरवेद्यां प्रणीय पूर्णाहुत्यन्तेन संस्कृतः सोऽत्र पशुचन्ध एव नाग्निहोत्रहोत्र
आहवनीयकार्यकरो यतः प्रणीयते सोऽत्र गार्हपत्यो नाग्निहोत्रे । तथा च कालेऽग्नि-
होत्रं कर्तव्यं तन्ममध्येऽपि तच्च प्राकृतेष्वेव नत्तरवेदिस्थे मरद्वाजेनात्र विकल्प उक्तः
संस्थिते पशुचन्धे काले वेति, तन्निराकृतम् ।

आहवनीयं गार्हपत्यं दक्षिणाग्निं चान्वाधायेध्मावहिराहरति ।

अतिदेशप्राप्तस्यानुवाचोऽयं क्रमार्थं परमतव्युदासार्थं च । अन्वाधानं देवतापरि-
ग्रहार्थमुक्तमिष्टा देवतापरिग्रहसिद्धौ न वचनमस्ति तस्मान्नान्वाधानसिद्धिः । तथा च
भरद्वाजः—न पश्चिष्टयामग्निं गृह्णीयादित्यपरमिति । दीक्षणीयायां हि वचनादेवताप-
रिग्रहार्थता । प्रत्येकग्रहणं तु प्राणिहितेऽन्वाधानाभावप्रदर्शनार्थम् । इष्ट्याऽऽन्वाधान-
सिद्धिः सांताम्यविकारत्वाच्चाखाहरणं सूत्रान्तर उक्तं तन्मा मूदेति वक्तुमन्वाधाये-
ध्मावहिरवाऽऽनयति । द्रवद्रव्यं हि शाखया शोधनीयं न मांसं तथाऽस्मिन्नविद्यमाने
सह धर्मद्रव्यं निवर्तत इत्युक्तत्वात् । अतग्रहणपूर्वकं वेदस्य पूर्वमेव कृतत्वात्ताम्यत्र
भक्तशाखाहरणं तस्य न प्रकृतशाखाधेनार्थोऽपि तु विकृतानुपदेशेनास्मरणार्थं ततस्तु
वाहिराहरणानन्तरमेवाऽऽनयति नतु तस्या आनयनविधिरस्ति वाहिरर्थे विधानाना-
भावात् । प्रायोगिकास्तृष्णीमानयन्ति आनयन एव वा प्राप्ते कुतस्तृष्णीमिति बर्हिः
प्राकृतमेव नत्वग्नीषोमीयविकारत्वादिसुशालके अपि ।

सप्तदश साष्टिधेन्यो न परिधीनिध्म उपसंनमति ।

वाचनिकं निरुद्धे सप्तदशत्वं विहृतौ तु विकल्प इत्येकः पक्ष उक्तोऽत्र तु निय-
तमेव समिधो वर्धन्त इत्युक्तं परिधिकार्यं पशौ ह्यग्नित्रातृत्वसंस्तवाद्दृष्टार्थोऽयमुत्तरवे-
दिसंस्कारस्तथाऽपि प्रसङ्गेन रससामपघातलक्षणोऽदृष्टसंस्कारोऽप्येभिः कर्तुं शक्यते
परिविशब्देन विधानाच्चातोऽन्ये प्राकृता निवर्तन्ते । ततस्त्वां विश्रुतिवेत्तृहः ।
अग्निपरिधीमिति लुप्यते । यज्ञाधुरनुसंचरानित्युपवेष्टृष्टिशब्दविषयया पुंस्यं तद्विश्रु-
मेव पूर्वम् ।

अग्नीन्परिस्तीर्य पाणी मक्षालयोलपराजी५ स्तीर्त्वा ।

चोदकप्राप्तनुवादः पदार्थकर्मार्थः । बहिराहरणानन्तरं वेदिकरणं तस्य जातत्वात् ।
अत्र परिस्तरणमुपवास इति क्रिया रात्रेः कालस्याभावेऽपि संस्कारक्षेपो नास्तीति-
स्यायप्रदर्शनार्थं परिस्तरणानन्तरं पाणीप्रक्षालनमेव ।

यथार्थं पाशुकानि पात्राणि मयुनक्ति ।

अतिदेशप्राप्तौ चोषधपात्राणां प्रयोजनाभाव इति वक्तुं यथार्थमित्युक्तम् । यथार्थं
मयुनक्ति पाशुकानि चेत्पर्यः ।

स्फुपमग्निहोत्रहृदणी५ क्षुवस्वधितौ द्वे जुह्वसाहोमह-
वनीं द्वितीयां द्वे चोपभृतौ पृषदाज्यधानीं द्वितीयां
ध्रुवां द्वे आज्यस्थाल्यौ दधिधानीं द्वितीयां वेदं
समवत्तधानीं द्वे रक्षने द्विगुणां द्विव्यायामां त्रिगुणां
त्रिव्यायामां द्वे कार्मर्मयमयौ वषाश्रपण्यौ द्वि-
लामेकशूलां च कुम्भीं हृदयशूलं छल्लशाखां स्ववं
मैत्रावरुणदण्डं धूपं धूपशकलमरणीं येन चार्थः ।

प्राकृतानि कषालशूर्पाजिनशम्पादिकं निवृत्तमौषधद्रव्याभावात् । स्वाधितं पशो-
विशसनशस्त्रं, जुहू इति जुहूशब्दस्य न विसंज्ञा तथाऽपि जुहू इति निर्देशश्छान्दसो
भाषायां जुह्वाविति भवितव्यम् । दधिधानीं द्वितीयामिति च प्रथमतो दध्येव यस्यां
निरुप्यते तां दधिधानीमित्यर्थः । पृषदाज्यं यस्यां क्रियते सा च पृषदाज्यस्थाल्येव ।
समवत्तधानीमितीडापात्रं पाशुकं, धूपशकलं तक्षज्जातमञ्जनार्थम् । स्पष्टमन्यत् । येन
चार्थः । येन सुवर्णशकलादिना । एवमन्यदपि ।

पवित्रे कृत्वा यजमानवाचं यच्छेति संघे-

त्यति वाग्यतः पात्राणि संमृशति ।

पवित्रकरणानन्तरं मक्षान्प्रणेष्यामीत्येतदस्त्येव । वाजसनेयकब्राह्मणेन प्रणीता-
प्रतिप्रसवस्य दर्शपूर्णमासयोर्गर्हाहृयातमिति प्रणीताप्रणयनमामन्त्रणपूर्वकं कार्यमेव ।
व्यारूपातं दर्शपूर्णमासयोरेव । स्पष्टमन्यत् ।

प्रोक्षितेषु वाचं विसृजते ।

हविष्कृता वाचं विसृजत इति कालाभावात्प्रोक्षितेषु पात्रेषु । यक्षमात्रेऽपि वाग्यतेन
कर्तव्यपदार्थेषु प्राकृतेषु चोदकप्राप्तेषु मध्येऽन्ये न सन्तीति प्रोक्षितेष्वित्युक्तम् ।

उत्तरं परिग्राहं परिगृह्य संमेषेण प्रतिपद्यत आ-

ज्येन दध्ना चोदेहीति संमेषस्यान्तः संनमति ।

स्फोदसनानन्तरं प्रोक्षणीरासादयेत्यादि सप्तमं, विशेष आन्वयेनेत्येतस्यानन्तरं

दध्ना चेति पदमृहनीयं, संनाम ऊहः । यथार्थमृह इत्युक्तमेव तथाऽपि मध्ये स्तुवं स्वधितिमिति मा भूदित्येवमर्थं प्रेषस्यान्तमित्युक्तम् । अयमभिप्रायः—यथा स्तुचः संमार्ष्टीत्यत्र स्तुवस्यापि ग्रहणमेवमत्र स्तुवग्रहणं स्वधितिग्रहणं सिध्यति दध्नाः प्रप्रेषस्यापामादाज्येन न साम्यमतोऽन्यस्मिन् द्रव्ये तेनार्थेन संयुज्यमाने धर्मविशे इति न प्राप्नुयात्तदर्थमुक्तं संनमतीति दर्शितम् ।

यत्प्रागाज्यनिर्वपणात्तत्कृत्वाऽऽज्यं

निरूप्य दधिपृषदाज्यार्थं निर्वपति ।

प्राकृतपदार्थानन्तरं वैकृतस्य विनिवेशार्थं कमदर्शनं प्रैषानुमारेणाऽऽज्यनिर्वपणा-
द्यत्प्राकृतकृत्येति तत्र स्तुववत्स्वधितिसंमार्गोऽवदानसाधनत्वादाज्यनिर्वपणमात्रे सत्ये-
वादितिरस्येति दधिस्पाष्ठाभादाय महीनामिति दधि निर्वपति । तस्य प्रयोजनं
पृषदाज्यार्थमिति पृषद्गुणकमाज्यं तस्य संस्कारार्थमित्यर्थः । तेन वेदं हविरपि तु
हविःसंस्कारकं तेन न दधिधर्माः साधंशोहाद्याः । यत्र हविः प्रदीयेतेति वचनादत्र
नाऽऽदिष्टसामान्यमात्रेण तथाऽपि चोक्तार्थ आश्रयधर्माः ।

न तु(नु) तस्मिन् संस्कारा नहि दर्शपूर्णमासार्थाज्यस्थाने विधीयते(न्ते) येनाऽऽज्य-
धर्माः स्थिरिति तत्राऽऽह ।

तस्मिन्नाज्यधर्माः क्रियन्ते यदन्यदधिभ्रयणात् ।

वागसनेयिनामणे हि भवति द्रव्यं वा इदं सधिः संमृष्टमाज्यं चेति धर्मप्राप्तिः
तत्रान्द्रव्यस्येवात उक्तं तस्मिन्नाज्यधर्माः क्रियन्त इति । तर्हि द्रव्यमप्यस्तु हविरिति
न । पृषदाज्यमित्येकत्वं श्रुतेः । वदति च स्पष्टमेव कात्यायनः पशौ मन्त्रवर्णाश्रुते चेति
पशौ स्वाहा देवाः आज्यवान्स्वाहेति । तथा पृषदाज्यं गृह्णातीत्येकवचनश्रुतेश्च न
द्रव्यद्वयं पृषदाज्यमित्याज्यशब्दादाज्यं संमृष्टं च दधपि तस्मादाज्यमेवेतत् । ननु
द्वित्वश्रुतेरर्थवादत्वेन कुतः संस्कारप्राप्तिरिति चेन्न दध्यधिभ्रयतीति वागसनेयिनामन्या
श्रुतिरधिभ्रयणं निषेधति । न ह्यप्राप्तं निषिध्यतेऽतोऽवश्यं धर्मप्राप्तिरिति । किं च येन
संमृष्टेन हविरुत्पद्यते तदपि हविर्धर्मैः संस्क्रियते यथा सायंशोहादि, संस्कृतेनैव
दध्नाऽऽभिक्षोत्पत्तिरिति अत्रावधिभ्रयणे द्रव्यनाशान्न । अत एव दध्ना चोदेहीति
निगदान्तो चोहः । न्यायमते तु न संस्कारः ।

आज्यग्रहणकाले जुहूपभृतोश्चतुर्गृहीते

गृहीत्वा तृतीयमाज्यस्य दधन्यानीय ।

चतुर्गृहीतं प्रत्येकमाज्यस्य निरुतस्य तृतीयं मागनिर्देशात्संस्कार्यमाज्यं तृतीयमेव
दधनीति गुणविभक्तेश्च ।

य्योतिरसि विभरूपं विभेषां देवनां* समिदिति
पञ्चगृहीतं पृषदाज्यं गृह्णाति गृहीनां पयोऽसीति वा ।

मन्त्रद्रव्यविधिना वा कृतमन्त्र वा मन्त्रावृत्तिश्चान्यतरस्य ।

यथामकृति ध्रुवायाम् ।

क्रमार्थमनुवादः ।

सकेष्वराज्येषु यूपसंमानेन प्रतिपद्यते ।

वेद्यास्तरणानन्तरं ब्रह्मशास्त्रास्तरणं दक्षिणश्रोण्याम् । तथोक्तं कात्यायनीये बह्विषि
ब्रह्मशास्त्रां स्तृणाति यूपसंमानेनोपलक्षितं कर्म पूर्वं च तत्करोतीत्यर्थः ।

तदाऽऽह—

देवस्पत्वेत्यभिप्रादाय परिलिखितमिति त्रिःपद
सिणं यूपवटं परिलिखत्यर्थमन्तर्वेद्यर्थं बहिर्वेदि ।

कृन्तामीत्यन्तः । अथ इ(मि)त्येकत्वात्सकृन्मन्त्रो द्विस्तूष्णीं, समन्तादिति वक्तुं
प्रवक्षिणमिति । यूपवटो यूपार्थं गतेस्तं मध्याद्यावाभ्यननायाऽऽसस्तावन्तं रेखयाऽङ्कितं
करोति । महावेद्यां यथार्थं स्वातस्य वेद्या बहिर्वेद्यां यथा तथा पारिलिखति । अथ
वेदिर्नार्थस्याकृत्वेन विधीयतेऽपि तु वेदिदेशो लक्ष्यते । तथा च आत्मके देशे स्वात
इत्येवान्यथा देशविधाने वेदेरङ्गत्वविधाने वाक्यभेदः स्यादतो देशलक्षणा । तेन
प्राच्ये यूपैकाद्विशिण्यां न वेद्यामर्थमिति फलम् ।

परिलिख्याग्नीयूपवटं खनोपरसंमितं यङ्गुलेन यङ्गु-
लेन चतुरङ्गुलेन बोपरमति खनतादिति संग्रह्यति ।

संमीयमानोऽथयव उपरशब्दवाक्योऽतस्तन्मानेऽपटे स्वाते ततोऽपि यङ्गुलाद्यन्यत-
ममानेनाधिको निश्चः । अग्नीयपात्रैषं करोति ।

उपरमात्रं स्वात्वा ॥ ६ ॥

अग्नीयवार्थं स्वात्वा ।

यसे शिरपः परावधीक्षता हस्तेन
वाहया । आपस्ते तद्यज्ञियाः पुनन्तु
शुचयः शुच इति यूपं मक्षालयति ।

स्पष्टम् ।

यवमतीः प्रोक्षणीः कृत्वा पृथिव्यै स्वेति मूलं
प्रोक्षत्यन्तरिक्षाय स्वेति मध्यं दिवे स्वेत्यग्न्य-
मुन्धतां लोकः पितृपदन इति यूपवटोऽप्योऽवनयति ।

यवयुक्ताः प्रोक्षणाभ्यस्य कृत्वा न संस्कारः । स्पष्टम् । शिष्ययुता अपोऽवटे
इत्येव भरद्वाजः ।

यवोऽसीति यवं मास्यति पितृणां च सदन-
मसीति माचा बर्हिषाऽवस्तृणाति ।

यवप्रासनं बर्हिषाऽवस्तरणं च स्नात एव । उदगग्रन्थनिवृत्तये प्राचेति । यवोऽसी-
त्यस्यारातीरित्यन्तः ।

स्वावेशोऽसीति मथमपरापातितं च सकलमपस्ता-
श्वकमवटेऽवदधाति घृतेन घानापृथिवी आपृणे-
था च स्वाहेति हिरण्यमन्तर्धाय क्षुवेणाभिजुहोति ।

स्नाहाकारान्तो मन्त्रोऽन्यशास्त्रीयोऽस्मच्छास्त्रायामिहाश्रवणात् । दर्विहोमस्वाज्जु-
ह्वासी क्षुवेणेति वचनादितरधर्मनिवृत्तिः । हिरण्यं शकलेऽन्तर्धाय तत्राभिहोम आश्व-
स्थास्याज्येन घानापृथिव्यौ देवने । विष्ठादिति स्वावेश इत्यस्यान्तः ।

यूपायाज्यपानापानुब्रूहीति संपेक्ष्यत्यज्यमानाया-
नुब्रूहीति वाऽग्नेणाऽऽहवनीयं लौकिकेनाऽऽज्येन
पुरस्तात्प्रत्यक्षतिष्ठन्यजमानो यूपशकलेनानक्ति ।

आध्वर्यवे याजमानविधानं विकल्पार्थं तथैव कात्यायनभरद्वाजाभ्यामुक्तम् । अग्ने-
णाऽऽहवनीयं विद्यमानं यूपं तस्य पुरस्ताद्भागे प्रत्यक्षमुखस्तिष्ठन्यजमानो यूपशकलेन
साधनेन हस्तेन ।

लौकिकेनेति ।

जातिवाचिशब्देनोभयमागच्छति तत्राऽऽज्यं स्थासीगर्तं ना मृदिति लौकिकेनेत्यु-
क्तम् । अज्जनकर्मणः प्राकृत्यभावाद्देहोपस्थाच्च लौकिकेनेति गम्यते । होमस्तु यद्यप्य-
यमप्राकृतस्तथाऽपि होमत्वेनाऽऽहवनीयाश्रयत्वेन च स्थास्याज्येन । अज्जनयं कर्म
न निर्दिष्टं तत्त्वग्रं चषालं चानक्ति चषालं प्रतिमुञ्चति स एवोधिकारात् ।

देवसस्त्वा सविता मध्वाऽनवित्वत्यग्रमैन्द्रमसीति चषालम् ।

अनक्तोत्यनुवर्ततेऽयं यूपस्य चषालं सर्वतः ।

सुपिप्पलाभ्यस्त्वौषधीभ्य इति चषालं प्रतिमुञ्चति ।

प्रतिमुञ्चत्यग्रे यूपस्यावदधाति । एतदन्तं याजमानमथवा प्रतिपोषनमध्वर्योर्वन्यमानोऽ-
नक्तोत्येव विधानादित ऊर्ध्वं त्वज्जनमप्यध्वर्योरेव । यजमानमेव तेजसाऽनक्तोति यज-
मायातिरेकस्य वाक्यशेषे कर्तृत्वनिर्देशात् ।

देवस्त्वा सविता मध्वाऽनक्तित्वत्यान्तमग्निष्ठाप्रश्रियनक्ति ।

अन्तमग्निष्ठाऽऽन्तमग्निष्ठाभाह्वनीपसंमुखामग्निं यूपस्य तापनक्ति । अग्निमि-
त्येव नोपरम् ।

रक्षनादेशे त्रिः प्रदक्षिणं परिसृजति मध्ये वा ।

यत्र रक्षनया परिचर्या तत्र यूपमध्ये वा ।

अनक्तमुपरम् ।

करोतीति शेषः । पुनर्वचने कालायनेनोक्तं सोपरमग्निष्ठादेशमव्यक्त्वेति तन्मा
भूदिति ।

आञ्जनमभृति-पजमानो यूपं नानु(ह्ने)त्सृजत्यापरिव्ययणात् ।

स्पष्टम् ।

यूपायोच्छ्रियमाणायानुह्नीति संस्पृष्ट्युच्छ्रियमाणायानुह्नीति वा ।

स्पष्टम् ।

अदिव० स्तंभानान्तरिक्षमित्युच्छ्रियति ।

अथवाहहरेर्लोध्वं करोति यूपमित्येव प्राथिवीमुपरेण । दृष्टेत्यन्तः ।

ते ते धामानीत्यवटेऽवदधाति ।

यूपमित्येव भूरेरित्यन्तः ।

विष्णोः कर्माणि पश्यतेति द्वाभ्यां कल्प-

यत्यग्निनाऽग्निष्ठां सदिशं विनोति ॥ ७ ॥

सतमित्यन्ताभ्यां द्वौमृश्य(ग्म्यो)कल्पयति यथास्थानम् । अग्निनाऽऽह्वनीयेनाग्नि-

ष्ठेति वा पूर्वमुक्ताऽतस्तां समानदिशमाह्वनीयाभिमुखां विनोति रोपयति ।

यं कामयेत तेजसैनं देवताभिरिन्द्रियेण व्यर्थ-

येयमित्यग्निष्ठां तस्याग्निमाह्वनीयादित्यं वेत्यं

वाऽतिनावयेजेजसैवैनं देवताभिरिन्द्रियेण व्यर्थ-

यति यं कामयेत तेजसैनं देवताभिरिन्द्रियेण सम-

र्थयेयमित्यग्निष्ठां तस्याग्निमाह्वनीयेन संमिनुयात् ।

प्रथमोऽर्थवादो नित्यमग्निष्ठाप्रमाह्वनीयाभिमुखां कुर्यादिति विधेस्तादृशस्य काम-
नायां संकल्पविधानार्थं द्वितीयं कामयेतेति प्रथम आह्वनीयास्तकाशादित्यं वेत्यं
वाऽन्यदिशं प्रति नावयेज्जुतं कुर्यादोषमुक्त्वा न तथा कुर्यादिति ।

अग्निं प्रत्युपनतं बहिष्ठे निर्णुतमनाविरुपरं संमिनोति ।

अग्निमाहवनीयं प्रत्युपनतं नम्रं महिर्भागे निर्णुतमनुतमनम्रपनाविरप्रगट उपरी
यस्येति तादृशं संमिनोति सम्यगवस्थापयति ।

ब्रह्मवर्णिं त्वेति प्रदक्षिणं पुरीषेण पर्युहति ।

पुरीषेणावटखननमृदा परितः पूरयति । पर्युहामीत्यन्तः ।

ब्रह्महृद्देति मैत्रावरुणदण्डेन परिहृहति ।

पुरीषं दण्डमूलेनावस्ताह्वयति द्रवयतीति यावत्सोषं हृह्येत्यन्तः ।

उत्तमभय पृथिवीमिति प्रदक्षिणमपोऽनु परिषिञ्चति ।

इतिमित्यन्तः । स्वातमनु यूपस्य परितः प्रदक्षिणं सिञ्चति ।

देवस्य त्वेति त्रिगुणां त्रिज्यायामां दार्वाश्च रक्षनामादाय ।

आदद इत्यन्तः । त्रिभिर्गुणैर्निर्मितां दर्भमयीं प्रसारितयोर्बाह्वोर्मध्ये यन्मात्रिस्तार-
स्तत्प्रमाणम् ।

इदं विष्णुर्विचक्रम इति सरधानेन पाणिना यूपं धिक्नुमाह्वे ।

गृहीतरशानायुक्तेन हस्तेनोर्ध्वं सकृन्मन्त्रेण द्विस्तूर्णीं माह्वे । सुर इत्यन्तः ।

तद्विष्णोः परमं पदमिति यूपस्याग्रं मेक्षते ।

चवालावधिकमूर्ध्वस्थितम् ।

यूपाय परिवीयमाणायानुद्धीति संमे-

ध्यति परिवीयमाणायानुद्धीति वा ।

स्पष्टम् ।

परिवीरसीति तया नौभिर्देशे भिः

प्रदक्षिणं परिक्रयति मध्ये वा ।

मनुष्या इत्यन्तः । वेष्टयति नभिपरिमिते देशे यूपं मध्ये यूपस्य वा ।

उत्तरमुत्तरं गुणं करोति ।

वेष्टयन्प्रथमवेष्टनादुपरि द्वितीयं तदुपरि तृतीयं गुणं रशनावेष्टनस्य ।

यं कामयेतोर्जनं कथर्धयेयमित्यूर्ध्वा वा तस्यावार्ची वाऽधोरेत् ।

यजमानमूर्जां विधोगं नयेयमिति योऽध्वर्युः कामयेत तस्य यजमानस्य यूपरशानाना-
मिदेशे मध्ये वा परिवीतामूर्ध्वा सादयेदधस्ताद्वा प्रतिषेधार्थमेवादबोहन(?) मनेकोर्ध-
मित्यर्थः ।

१ क. ज. 'द्विष्टो नि' । ख. 'द्विष्टो नि' । ग. क. ठ. ण. 'द्विष्टो नि' । ड. ट. 'द्विष्टाभि' ।
२ क. ड. 'द्विष्टानि' । ख. 'द्विष्टा नि' । ३ क. ड. ज. झ. ञ. ट. ठ. 'रं नि' । ४ क. ड. ख. ग.
५ ग. 'नोभिर्देशे' । ६ म. ड. ण. 'मर्षा' । ७ ग. ड. ण. 'कथर्ध' ।

यदि कामयेत वर्षुकः पर्जन्यः स्वादित्यवाचीमनोहेत् ।
सत्त्वां कामनायामेव तथा संकल्प्यावस्तात्कुर्वान्नन्यथा । वर्षुको वृष्टिप्रदानशीलः ।

यदि कामयेतावर्षुकः स्वादित्यूर्ध्वामुद्देत् ।
अवृष्टौ सत्त्वां पूर्ववदेव ।

यं कामयेत कस्य जायेतेत्युपान्ते
तस्य व्यतिषेज्य न प्रवेष्टपेद्यं काम-
येत पुमानस्य जायेतेत्यान्तं तस्य
प्रवेष्ट्य स्थविमदणीयसि प्रवयसि ।

अस्य यजमानस्य रूपपत्यं भवत्विति यः कामयेतेति निन्दया न तथा कार्यमि-
त्यर्थः । उपान्ते सूत्रे त्रिवेष्टितरशनायाः कृतग्रन्थेर्षी मूलाग्रभागावशिष्टौ तयोरुपान्ते
द्वयोर्वेष्टतमकृत्वा परस्परं चाभौ मेलयित्वोत्तर्गो व्यतिषङ्गः स न कर्तव्य इत्यर्थः ।
आस्मान्तरमस्य निन्द्योत्तरस्तुतिर्न कामयेत पुमानस्येत्येतन्नित्यं काम्यं चैतत् । प्रवे-
ष्टनमेकैकस्य प्रत्येकं ततोऽवशिष्टान्तौ स्थविमदणीयसि प्रवयसि स्थविष्ठं स्थूलं मागे
मूलभागमभियसि सूक्ष्मे प्रवेशयति ।

दिवः सानुरसीति स्वरुमादत्ते दिवः सूनुरसीति वा दिवः
सानूपेषेति वाऽन्तरिक्षस्य त्वा सानाववगृहामीत्युत्तरे-
णामिष्टां मध्यमे गुणे रारुमुपगूहत्पुंसमे वा ॥ ८ ॥

इति सत्यापाठहिरण्यकेशिसूत्रे चतुर्थप्रश्ने द्वितीयः पटलः ॥ २ ॥

अग्निष्ठाश्रेष्ठतरमामे गुणधूपयोर्मध्ये प्रवेशयति । स्पष्टमन्यत् ।

इति सत्यापाठहिरण्यकेशिसूत्रव्याख्यायां महादेवकृतायां
प्रयोगवैजयन्त्यां चतुर्थे पञ्चमश्रे द्वितीयः पटलः ॥

अथ चतुर्थप्रश्ने तृतीयः पटलः ।

उपवल्गुः पशुरकूटोऽकर्णोऽकाणोऽस्तज्जोऽस्तण्डोऽव-
ण्डोऽष्टुष्टोऽश्लोणोऽसप्तस्रफः पञ्चदञ्छागो यमान्वतरो
यूथो मातृमान्पितृमान्भ्रातृमान्सस्त्रिमास्तस्त्रौपयति ।

पूर्वमेव तन्मरम्मादुपकृतः । पशुरिति सामान्यनिर्देशोऽपि च्छामस्य वषाया इत्यादि-

छिन्नाच्छाग इत्यग्निमेव संवन्धः । कटो भग्नवृद्धः कुटिञ्जकृतोऽतोऽन्य एवमुत्तर-
त्रापि परितरुपा होया । कर्णेन विकलोऽ(लः)कर्ण इति रुद्ध्या स न । काणश्चैक-
वधुः स न । खजो दुर्बलपादः स न । खण्डो दन्तैर्हीनः स न । षण्डः क्लीबः स न ।
धृष्टो गत्वरः स न । श्लोणो बधिरः स न । सप्तशफ एकस्मिन्वादे सुखद्वयहीनः स न ।
पतिता दन्ता यस्य स पलदन्तः प्राक्काः । आदौ पतिताः पश्चादागता इत्यर्थः । तथा च
बहुचक्राक्षणे—यदा वै पशोः पुनर्दन्ता जायन्तेऽथ ■ मेधो भवतीति । तथा चाखण्डः
पन्नदक्षित्यनयोरविरोधो ज्ञेयः । छागोऽनः । यमयोरुत्पन्नयोर्मध्य एकः । प्रयूध्यो
यूथे समुदाये मनो नैकाकी । मातृमानित्यादिचतुष्टयं तत्कालविद्यमानं(न) मातृपितृ-
भ्रातृसखितया ज्ञेयम् । तं स्नापयति प्रक्षालयति । अत्रानृग्रहमाह भरद्वाजः—यद्य-
कहीनः स्याद्भूपतो वा यथाऽर्थः संपद्येत वैष्णवीमाग्नावैष्णवीं सारस्वतीं बार्हस्पत्यां
चेति हुत्वा सर्वप्रायश्चित्तानि जुहुयादिति । बाधूलस्याग्नेयीमाग्नावैष्णवीं प्राजापत्या-
मैन्द्रावाश्व्यामिति च हुत्वोपाकुर्यादिति । यानि च सूत्रे विध्यपराधे चोक्तानि प्राय-
श्चित्तानि च बाधूलपक्षेऽप्यनाज्ञातादिभ्यं सर्वप्रायश्चित्तं च समुच्चीयते । सर्वे होमा
वर्हिहोमधर्मेणाऽऽऽवस्थाप्याग्येनापूर्वा होमाः स्यात्स्याज्येन होमव्यतिरिक्तमाज्यसाध्यं
कर्म लौकिकाग्येनेति सर्वत्र ज्ञेयम् ।

इधे त्वेति बर्हिषी आदत्ते ।

दधौ द्वौ ।

उपधीरसीति पुष्टशास्त्राम् ।

आदत्त इत्यनुकर्षः ।

इन्द्राग्निभ्यां त्वा जुष्टमुपाकरोम्युपो देवान्दै-
वीर्विश्वः प्रजापतेर्जायमाना इमं पशुं पशुपते त
इति बर्हिभ्यां पुष्टशास्त्रया च पशुमुपाकरोति ।

दैवीर्विश्वः प्रागुरित्यादिरेवती रमध्यमित्यन्तः । प्रजापतेरिति च, इमं पशुमिति
च मन्त्रैर्गृहीतबर्हिः पुष्टशास्त्राभिः पशुं स्पृशन्देवतार्पित्वेन संकल्पयति ।

प्रजानैन्त इत्युपाकृत्य पञ्च जुहोति ।

जुह्वा व्यापृतत्वादपूर्वत्वात्स्थाल्याभ्यं यप्ताहोमहव्यां पञ्च गृहीत्वा दर्विहोम-
धर्मेण प्रजानन्तः० येषामीशे० ये बध्यमान० य आरण्याः० प्रमुखमाना० इति पञ्चभि-
र्मन्त्रैर्जुहोति । कमप्राप्त उपाकृत्येति वचनमुपाकरणाकृतां दर्शयितुं, तेनोपाकृतस्य
पशोरुहः सिद्धः ।

पशुपतेः पञ्चवो विरूपाः सहस्रा उत । तेषां यं वमिरे देवा-
स्तः स्वरादनुपन्यतामिति वा मध्ये पञ्चमी जुहोति ।

प्रमुखमाना इत्येतस्य विकल्पर्यः ।

अग्नेर्जनिप्रमसीत्यधिमन्यनशकलपादाया-
परेणाऽऽहवनीयं बर्हिषि निदधाति ।

अधिकृत्य मध्यते येन शकलेन तत्तथा । बर्हिषि स्तीर्णे ।

वृषणौ स्थ इति प्राञ्चौ दर्भौ शकलेऽवदधाति ।

निहिते स्वधिमन्यनशकले कौण्डिनीं स्थापयति । शकलसंस्कारोऽयमुपाकरण-
बर्हिषोरन्यत्र विनियोज्यमाणत्वात् ।

उर्वेऽयसीत्यधरारणिमादत्ते पुरुरवा इत्युत्तरारणिम् ।

संस्कृते तयोरेव बुद्धिस्थत्वात् ।

घृतेनाक्ते इत्याज्यस्थाल्या विलेऽनक्ति ।

अपूर्वाज्यनिवृत्तये चाऽऽज्यस्थाल्या इत्युक्तम् । जुवादीनां ग्रहणनिवृत्तये बिल
इत्युक्तम् । अरणी सहैवाऽऽज्यस्थाल्या बिल एवानक्ति न धारयेति वक्तुं बिल इत्य-
धिकरणोपादानम् ।

आयुरसीति समवदधाति वृषणं दधाधामिति वा ।

अरणी एकत्र संनिधापयति । अरणी समवधायेति मरद्धानः ।

अग्नये मध्यमानायानुब्रूहीति संमे-

ध्यति मध्यमानायानुब्रूहीति वा ।

गतम् ।

भिरनूक्तार्या गायत्रं छन्दोऽनुप्रजायस्वेत्येतैस्त्रिः

प्रदक्षिणमारभ्य ययासुस्तपत ऊर्ध्वं मन्यति ।

एतैरिति मन्त्रत्रित्वे च क्रमेण प्रतिमन्त्रं प्रदक्षिणं प्रदक्षिणमारम्भं कृत्वा ततो यया-
सुस्तं प्रदक्षिणमप्रदक्षिणं च मन्यति । मन्त्रत्रित्पकरणानुषङ्गलौक्यं छन्दाऽनुप्रजायस्वेति
प्रथमायां भिरनूक्तार्याम् ।

जातायानुब्रूहीति ॥ ९ ॥ जाते संमे-

ध्यति प्रहियमाणायानुब्रूहीति प्रहियमाणे ।

गतम् ।

भवति नः समनमावित्यग्रे गोप्तां परिधिसंधिं पहरति ।

अथ न इत्यन्तः । मभितमभनूत्तरवेद्यमी प्राक्षयति ।

अग्नारगिरिति गृह्यते अग्नेनाभिजुहोति ।

धेयमित्यन्तः । अग्निहोमस्येन जुहुयातो तस्या अग्नौतरेण वसाहोमहवनी समा-
नार्थो प्राप्ता । अग्नेनातारधर्मनिवृत्त्यर्थम् । अग्नेऽहोमग्निं लोकीकृत्य प्रविष्टोऽग्निर्हो-
मता । अग्नानुग्रहमाह भस्मप्राप्तः—यदि मरुपमानो न जायते तस्य स्थाने हिरण्य-
शकले प्रवृत्त्यभिजुहोतीति ।

देवरूप त्वेति द्विगुणां द्विष्टयायामां दार्ध्या रक्षणा-

मादाय तस्य रक्षणान्तेन दक्षिणे वादृमुन्माह्वे ।

इदं इत्यन्तः । उन्मानेन वृन्माह्वे । तस्य पशोर्दक्षिणे वाह्वमित्यन्वयः ।

अनस्य तः देवदग्धिः पाशेन ऽऽरभ इति

दक्षिणे पूर्वपादेऽर्धशिरसि च प्रतिमुञ्चति ।

पाशेनेति मग्नलेकादशनया दक्षिणे बाहौ सकैष्ठदक्षिणेऽर्धशिरसि शृङ्गयुक्तमेव
पाशरश्मैकदेशकृतं प्रतिमुञ्चति रक्षणापाशमावक्षयति ।

धर्षावातुषानिति पुरस्तात्तस्य श्रमुदञ्चं वा यूये नियुनक्ति ।

पशुं यूपस्य पुरस्तात्पुरोमणे मस्यङ्गुलमुदङ्गुलं वा यूये नियोजयति ।

अग्न्यस्तथौषधीभ्यः प्राक्षामीति प्रोक्षति ।

पशुमिति शेषः ।

आं पेरुरसीनि पाययति ।

पशुमेवोदकं पाययति यदि पियेतदा मग्नः ।

इवाचं चिरसदेवमित्यवस्तादुगोक्षति ।

एवदतैतमित्यन्तः । पशोरवस्ताद्वस्तेनोर्ध्वमूरकं मुञ्चन्प्रोक्षति ।

साभिरेनीममृणीनि कर्माणि मति, यजे ।

वेदं निधायेत्यादि प्राकृतपदार्थकमावसरार्थम् ।

आधारमाधार्य पशुं समनक्ति ।

द्विगोषाधारमाधार्यं वृत्तात्मकत्वेन प्राप्त आधारमाधार्यं पशुमिति श्रुतेः पशुं
समनक्ति ।

कथं तत्राऽऽह—

सं ते प्राण इति दक्षिणेऽर्धशिरसि सं यजपैरङ्गा-

नीत्यश्मोचारे स यज्ञरतिराशिर्वति भस्माद् ।

समनाकि जुह्वा शिरमोऽर्धमर्धगिरौ दक्षिणं च पदार्धशिरश्चेति तत्र । गच्छना-
मित्यन्तः प्रथमस्यान्यथास्तु गच्छन्नामिति बहुवचनविशिष्टाभावेन गच्छनेऽन्त्ये तु गच्छना-
मित्यनृपङ्गो यज्ञपतिमेवास्याऽऽशिर्वं गमयतीति वाक्यशेषात् । अंसोचारेऽसपोः
कोट्योस्त्याह्निंत्वाहिरिति भ्रमन्ते । तत्राभिषेक रश्मिदेन मन्त्रादेशस्य ग्रहणादेकद-
व्ययम् । यत्रैकस्मिन्निति न्यायस्या(या)सकृदेव भस्मः । अंसोचार इत्येकवचनेन च
तदेव ज्ञापितम् ।

भुवासमञ्जनमभूतीनि कर्माणि मनिरयते ।

भुवासमञ्जनादि प्राकृतं तद्वैकृतादभन्तरमिति क्रमः सर्वत्रैवेति ज्ञापितम् ।

प्रवरं प्रवृत्त्य ।

अत्र निरुद्धे प्राकृतमेव प्रवरप्रवरणं मैत्रावरुणस्यापि प्रवरं प्रवृत्त्येवाविकृता-
भिधानात् ।

मैत्रावरुणाय दण्डं प्रयच्छति ।

अध्वर्युर्मैत्रावरुणाय दण्डं प्रयच्छति सोमे तु दण्डस्य यजमानः प्रदाता न निरुद्धे ।

अविशुरो विस्तुरो भूयासमिति मतिगृह्णाति ।

मैत्रावरुणः । याजुषे हौत्रे मन्त्रविधानं नादृष्टुं तदुक्तमेव मैत्रावरुणस्य होतृवर्मा-
त्वात् ।

प्रयाजानूयामेषु पशुरोडाशस्विष्टकृति वन-

स्पतौ पशुस्विष्टकृति च याज्यामर्पयस्य प्रेषाः ।

ये प्राप्ता इति शेषः । परिगणनया च प्रयाजादिपक्षत्वेन ये प्राप्ता याज्यामर्पे-
यस्य प्रेषाः ।

तत्राध्वर्युराश्राप्य मत्याश्रावितेऽमुष्मे प्रेषेति

मैत्रावरुणं प्रेषयति स होतारं चोदयति ।

परिगणनया पुरोडाशे वयायां पशौ येषु प्रधानागेषु प्राप्ताऽमुष्मे प्रेषेति मैत्रा-
वरुणं प्रति प्रेषः स परिमंरुपान एतेषु न कार्यः प्रयाजादिपक्षे पञ्चमु कार्य इत्यर्थः ।
अमुष्मा इत्येकवचनमविवाक्षितं सामष्ट्य इत्यादि यत्र यत्राप्तं द्विवचनं बहुवचनं
वा तस्य ज्ञेयम् ।

* एतस्याख्यानादभेदेन सः श्रद्धिप्राप्तेश्चिन्तेति पाठो शेषः ।

१ क. ख. ग. घ. ङ. च. 'यं न मे' । २ छ. झ. ञ. च. 'प्राप्तया' । ३ घ. छ. घ. ङ.
'असे दिव' ।

समिद्धः प्रेष्येति प्रथमं प्रयाजः संप्रेष्यति प्रेष्य प्रेष्येत्सुतरान् ।

प्रयाजानिति शेषः । माश्वर्गिण्यो देवता वसन्तादिभिरविकृतैस्तुमन्त्रणम् । ननु मन्त्रवर्गे समिधो देवता नावगम्यन्ते कथमत्र तत्त्वितं समिध्य इति । उच्यते— आप्रसूक्तेषु कचित्समिद्धशब्दः कचित्समिष्यशब्दोऽस्ति तावता नामधेयोपपत्तिः । अथवा समिधः प्रथमप्रयाजस्यायं विकार इति तथा नामधेयं बहुवचनान्तं देवताभिर्देशस्तु समिद्वसमिदिति सूक्ते समिदित्येकवचनान्तेन प्रयोगेण, समिद्धो यजेति सूक्ते समिद्धशब्देन पुल्लिङ्गेन । एवमन्येषु सूक्तेषु ज्ञेयम् । समिद्ध इति बहुवचनं तु विरूपैरन्यैर्नामधेयैरेकशेषात् । प्रकृतौ समिधो यद्यपि बद्धास्तथाऽपि तत्र विरूपनामधेयैस्तनूनपादादिभिरैकशेषस्याभिमतत्वात् । यतः प्रथमेन स चातिदेशं मत्वा विना तनूनपादादिनाम्ना केवलं यजेति च प्रैषं दिधत्ते देवान्यमेत्यनूयाजेषु देवशब्दे सरूप एक इति प्रकृतौ समिधो यजेति प्रथमे यज यजेतीतरेषु प्राप्तेषु प्रैषेषु तद्वदेते विहिताः समानकार्यकरत्वात्तद्वाच एतैः । अत एव कात्यायनः—प्रेष्येत्याह यजस्थान इति ।

चतुर्थे समानीयाष्टमे सर्वं समानयते ।

यत्प्रकृतौ चतुर्थे समानयनमौपभूतस्योक्तं तदत्रार्थं चतुर्थेऽवशिष्टं सर्वमष्टम उत्पत्तावेव या संख्या श्रूयते षष्ठं प्रयाजान्यजतीति न संख्यागुणयुक्तेषु प्राकृतेषु यत्रान्यसंख्याविधानं विकृतौ नव प्रयाजानेकादश प्रयाजानिति तत्र प्राकृतवाचेनापि तु प्राकृताभ्यासेनैवेति न्यायमतं दर्शयितुमुक्तमष्टमे सर्वमिति वैकृतस्याभ्यस्तस्याष्टमस्यापि चतुर्थत्वमिति भावः । सर्वमित्यनूयाजार्थमवशेषाभावात् । आचार्यस्तु चतुर्थस्योपास्यस्याभ्यासमष्टमपर्यन्तं मन्यतेऽन्यस्याभ्यासेन नवमदशमैकादशान् । तच्चाजमाने स्पष्टं भाविष्यति । तथा च यथाप्रकृति चतुर इष्टेत्तरत एव चान्यानपि चतुरस्ततस्त्रिंशद्व्ये यजति ।

दशैष्टैकादशायाऽऽज्यमवशिष्य ।

स्पष्टम् ।

घृतेनाक्तानिति जुष्टा स्वरुस्वधित्ती अनक्ति ।

अत्र द्विवचनमुपरवबहुवचनय्यारूपेयमेकैकत्र तस्यानुपपत्तेर्न च द्वयोः सहैवाजानं द्व्यन्यपृथक्त्वाद्भिः सकृदिति धर्मविशेषेणाऽऽश्रुतिदर्शनाच्च ।

द्विः स्वरुं सकृत्स्वधितेरेकमेव धारामनक्तीत्यनुकृष्यते ।

सकृन्मन्त्रस्तूर्णौ सकृत्स्वधितेरेकामेव धारामनक्तीत्यनुकृष्यते । तत्रापि मन्त्रः स्वरुस्वधित्ती अनक्तीति यदुक्तं तदेव प्रपञ्चितं न पृथगनेन विधानमेकवाक्यमेकक्रियात्वम् ।

घृतेनाक्तौ पशुं प्रायेयामिति ताभ्यां पशुः समनक्ति ।

सर्वमन्त्रपाठः पूर्वस्य तावन्मात्रस्वरूपापनार्थोऽन्ययोमयत्रावि प्रतीकोपादानेन पूर्णो मन्त्रः स्यात्पूर्वस्तु शास्त्रान्तरीयत्वात्तानेव ताभ्यां प्रकृतस्वरूपाधितिभ्याम् ।

शामितरेषां तेष्वभिः प्रज्ञाताऽसदित्यक्तां

धारायादिशब्दमिमे स्वधितिं मयच्छति ।

तस्या प्रज्ञाताऽक्ता धाराऽस्तु विश्वसन्तर्पणयैव विश्वाधि नान्यथेत्यर्थः ।

यथास्थानं स्वधर्मगुणम् ॥ १० ॥

यस्मिन्गुणे पूर्व स्थितस्तत्रैव नान्यत्र ।

पर्यग्रे क्रियमाणापानुगृहीति संवेप्यति पर्यग्रेऽनुगृहीति वा ।

स्पष्टम् ।

आहवनीयाकुलमुकमादायाऽऽग्नीध्रः परिवाजप-

तिरिति पञ्च पर्यग्रे करोति पञ्च शामित्रदेशं

चात्वालं यूपमाहवनीयं च त्रिः परिद्ववति ।

पर्यग्रेकरणं न्यारूपात्मत्र विशेषः परितस्तस्य तस्य समन्ताद्द्रव्यकुलमुकेन स प्रदक्षिणं परितो गच्छन्पञ्च द्रव्याणि पश्चाद्दीप्तिं प्रत्येकं सकृन्मन्त्रेण द्विस्तूष्णीं पर्यग्रे करोति । द्रव्यप्राधान्याधिरिति प्रत्येकमभ्यासः । अत्रोक्तमुकेन सह परितो द्रवणमेव पर्यग्रेकरणम् । तेन द्रवणमपि त्रिखिरेकैकस्यैव । तथेकेकं कात्यायनेन—उक्तमुकमादायाग्नीध्रिः समन्तं पर्येति । न च सर्वेषामेकवारं परिद्ववणमिति वाच्यं, द्रव्यपृथक्त्वादावृत्तिरेव पश्चादिकमानुपपत्तेः ।

आज्यानि चेत्येकेषाम् ।

पञ्चमाज्यान्वपि तथैव पर्यग्रे करोतीत्येकेषां शास्त्रिणामस्माकं विकल्पः ।

ये वध्यमानमनुबध्यमाना इति पर्यगतौ

क्रियमाणे त्रीण्यपान्यानि जुहोति ।

पर्यग्रेक्षणं कर्मणि क्रियमाणे आग्नीध्रेगाध्वर्युरपाव्यनामकान्होमानपूर्वत्वादाज्यस्था-
स्वाज्येन त्रिगृहीतेनात्र न समिदाधानं सामिधेनोसमिद्धिः प्रसक्तसिद्धेरन्वो दधिहोम-
धर्मोऽस्त्येव ।

आहवनीय उल्लुक् निवाय त्रिः पुनः प्रतिपर्येति ।

उल्लुकेन विनां प्रतीपमप्रदक्षिणं यथाक्रमं प्रत्येकं त्रिखिः पर्येति ।

प्रमुच्य पशुमाश्राक्य प्रत्याश्राविन उपप्रेक्ष्य
होतृर्होत्या देवेभ्य इति संनेष्यति ।
होतारमिति शेषः । तस्मैव प्रेषितार्थकर्तृत्वार्थमाह ।

अग्निगुरु होता मतिपद्यते ।

अग्निगुरुं सक्तं निगदम् ।

रेवतीर्विज्ञपति मिषधाऽऽविज्ञतेभिर्बर्हिभ्यां यपाश्राणीभ्यां
पुस्तशालया च पशुपन्वारभेते यजमानोऽध्वर्युश्च ।
त्रितयेनोवाभ्यां गृहीतेनान्वारभेते स्पृगतः ।

नानापाण इत्यध्वर्युर्यजमानमभिनम्रयते ।

कामा इत्यन्तः । स्पष्टम् ।

भास्मा आग्निं भारतेत्युच्यमाने तदेवोत्सु-

कपादायाऽऽग्निं घ्नः पूर्वः मतिपद्यते ।

पशोः पुरतो गच्छति यत्पूर्वं पर्यग्निकरणार्थं गृहीत्वा स्थापितं तदेवाऽऽशब्दः ।

उरो अन्तरिक्षेत्यन्तरेण चात्वालोत्कराबुद्धश्चो निष्कामान्ति ।

निष्कामन्तीति बहुवचनः दार्ष्टिक्येऽध्वर्युर्यजमानश्च । पशूना तदेवार्थाः । शमितेन
कण्ठे बद्ध्वा नयतीति धात्रपनोवेभ्योऽस्या कार्यं चत्वारोत्कराभ्योऽध्वेन निर्गच्छति ।

उत्तरेण चात्वालः शामित्रदेशस्तस्मिन्नु-

त्पुक्तं निधायोत्तरेण शामित्रपतिक्रामति ।

आग्नीध्र एव ।

उदीचीनाः अस्य पशो निधत्तादित्युच्यमाने तमस्य

तनुवा भवेत्युपाकरणयोर्बर्हिषोऽन्यतरत्यागप्रमुद्गाग्रं वा

न्यस्यति तस्मिन्नेन मत्स्यकृत्तिरसमुदीचीनपादं निघ्न-

म्यमायुं कुप्यन्तं संह्रयतोच्छरुत्वं मज्जरादित्युक्त्वा ।

पाहीत्यन्तः । बर्हिर्न्यस्तनं शामित्रस्य पश्चादिनि कात्यायनः । तस्मिन्बर्हिषि
निपात्य भ्रमिन् शमितारः । संगृह्य मुले नमयन्त्यवश्यमानमिति कात्यायनः । नम-
यन्ति श्रामवि(नि)रोधेन । अध्वर्युरवायुमगच्छं कूर्चनं शकः पकृतिं तदेवावाश्यमानमरो-
रुपमाणमिति संज्ञपयतात्माणैर्वियोजय शैल्यं प्रमृशित्युक्त्वा ।

पराक्तावर्तते यजमानोऽध्वर्युश्च नाना-

पाण इत्यध्वर्युर्यजमानमभिनम्रयते ।

पराक्त्वैगृह्यतः परावृत्तौ येन निर्गतौ तेन विहरमागच्छतः । गतार्थमन्यत् ।

१ घ. क. ज. झ. ञ. ट. 'ति यपाश्राणीभ्यां बर्हिभ्यां पु' २ क. ख. ड. घ. छ. ट. 'ताश्रक्यं
प्र' । झ. छ. 'ताश्रक्यं प्र' । ३ क. ख. घ. छ. ट. प. सकर्ष । ४ ख. ख. घ. छ. ट. पशुं पु' ।

इह पञ्चो विश्वरूपा रमन्तः५३ कुत्रायमभि संवसानाः ।
 अस्मा५ अवन्तु पयसः घृते । । यामामूधश्चतुर्विलं पधोः पूर्णं
 घृतस्य च । ता नः पयस्वतीः सन्त्वास्मिन्नांष्ठु श्रुतावृध इति
 पृथदाउयमवेक्षयाणी वाग्यतावासाते यजमानोऽध्वर्युध ।
 पृथदाउयं स्वालीगतम् । अत्र यानमानं स्पर्शिरसि स्पर्शित्वेत्यादि । स्पष्टमन्वत्
 इन्द्रस्य भागः सुतिने दघातनेयं यक्षं यजमानं च
 सूरौ । यो भो द्रेष्टव्यं त५ रमस्वानागतो यजमानस्य
 वीरा इत्यध्वर्युः पशुभिः५५ पशुने यदि राति ॥ ११ ॥
 इति सत्याषाढहिरण्यकेशिसूत्रे चतुर्थप्रश्ने तृतीयः पटलः ॥ ३ ॥

शेति संज्ञाप्यमानः शब्दं करोति । नैमित्तिको मन्त्रः ।

इति सत्याषाढहिरण्यकेशिसूत्रव्याख्यायां महादेवकृत्यायां प्रयोग-
 वैजयन्त्या चतुर्थप्रश्ने तृतीयः पटलः ॥ ३ ॥

अथ चतुर्थप्रश्ने चतुर्थः पटलः ।

यत्पशुर्मायुपकुतेति संज्ञप्ते जुहोति ।

पशौ संज्ञप्ते गतासौ मति । त्व५हस इत्यन्तः ।

अभितार उपेतनेति संज्ञप्तमुपायन्ति ।

बहुवचनात्सर्वेऽप्युत्तिजो यजमानश्चोप पशुपक्षे[५] नमागच्छति । परीत्यन्तः ।

अदितिः पाशं प्रमुमोवत्येतपिति पशोः पाशं

प्रमुच्यैकशूलोपसज्ज्य चात्वालेऽवदधाति ।

करोमीत्यन्तः । कण्ठे यथा पशुर्वेद्धः पाशेन तं पशुं निःसार्य तां रश्मामेकैक-
 कया वपाश्रपथोपसज्ज्य गृहीत्वा चात्वालेऽवदधाति तूष्णीं निदधाति विमोचने मन्त्रो
 छिन्नात् ।

अभिचरतोऽरातीयन्तमधरं कुणोमीति शुष्के

स्थाणौ दर्भस्तम्बे वाऽभिनिदधाति ।

पाशमित्यन्तः । मन्त्रेण निदधाति । दर्भस्तम्बेऽपि शुष्क एव । वैरिणो मरणं
 काययमानस्य यजमानस्य ।

नमस्त आतामेति पत्न्यादित्यमुपतिष्ठते ।

पश्चाच्छोका वा एषा प्राच्यदानीयन इत्युक्तं प्रागानयनमित्युक्तं यस्याः पश्चादेव स्थानं सा प्राची प्राङ्मुख्यादित्याभिमुखी कथमुदानीयतेऽतोऽनयोपपन्नसंभवा(?)—
याऽऽदित्यपरश्चमस्तुर्यादितिवाक्योर्वावगतेरर्थवादेनोदानयनाङ्गता प्रतीयत उपस्था-
नस्येति प्रतिपत्तिं संस्काराङ्गत्वादावर्तते ।

अनर्वा मेहीति प्रतिप्रस्थाता पूर्णपात्रं धारयमौणां पत्नीमुदानयति ।

उदकपूर्णपात्रं गृहीत्वाऽऽपीनां पत्नीमुत्थाप्याऽऽनयति चात्वालं प्रति मन्त्रेण ।
षोषेणेत्यन्तः । द्वितीयादिनिर्दिष्टपत्नीसंस्कारोऽयं प्रतिपत्त्यावर्तते । पूर्णपात्रधारण-
मेकस्या एवाऽऽप्यायनार्थत्वात् ।

आपो देवीरिति चात्वालेश्वोऽवनयति ।

पूर्णपात्रगता अपो मन्त्रेण किञ्चिन्नक्षिपति । द्वितीयादिनिर्दिष्टा आपः संस्कार्या
एव । मूयास्तेत्यन्तः । शुद्धा वयमिति संस्कारत्वावगतिमन्त्राङ्गिहोतः प्रतिपत्तिः ।

प्रतिषिद्धमेकेषाम् ।

अपामवनयनं विहितप्रतिषिद्धत्वाद्विकल्पते ।

एतेनैव सर्वे समुत्क्रम्य चात्वाले मार्जयन्ते ।

एतेन मन्त्रेण चात्वालप्रदेशे स्थित्वा मार्जयन्ते । एवकारेण सर्वो मन्त्रो मार्जन
आप्यायनसमुत्क्रमणे च विनियुक्तः । भरद्वाजेनोद्भवमित्यन्तः समुत्क्रमणे शुद्धा वय-
मित्यादिमार्जेन उक्तस्तन्मा भूदिति तथोक्तं नो वेदानर्थक्यमेवकारस्य । एतेनैव सर्वेण
सह समुत्क्रम्येतेनैव मार्जयन्त इत्यन्वये सत्पेवैवकारः सार्थकः । संभूय संज्ञतपशोः
सकाद्यावुत्क्रम्य निर्गत्य चात्वालमागत्य मार्जयन्ते सप्तमीका इति भरद्वाजः ।

अथर्वपुराभिषेचति पत्न्याप्याययति पत्न्य-

विषिञ्चत्वाथर्वपुराप्याययतीत्येकेषाम् ।

तत्तत्स्थानमभिसृजित्वाऽऽ(स्या)पः प्रक्षिपति । प्रक्षिप्तोदकस्थानाभिमर्शनमाप्यायनम् ।
* तं परार्थान्येकेन क्रियेरन्निति मुख्यैवाभिषेचनमाप्यायनं करोति ।

वाक्ये आप्यायतामित्येतैर्यथारूपम् ।

अभिषेचनं तूष्णीमाप्यायनं मन्त्रेण । यथा यस्य मन्त्रस्य रूपमर्थात्त मन्त्रस्तस्यार्थ-
स्याऽऽप्यायने विनियोक्तस्यः । तत्र चत्वारि स्पष्टानि । या त इति ह्रस्वदेशमित्याप-
स्तम्बो ग्रीवामिति भरद्वाजः । यत्ते कूरमिति मित्रमन्त्रेणाङ्गानीति भरद्वाजकात्यायनौ ।

* तमिति सर्वपुस्तकेषु विद्यते परं तु अक्षवद्वत्वात्प्रामादिकमिति ज्ञेयम् ।

५५०५८८:] महादेवकृतवैजयन्तीव्याख्यासमेतम् ।

४२५

या औन्नमित्यस्य पृथङ्मन्त्रत्वपक्षे तु तत् आप्यायतामित्यादिकोऽनुषङ्ग उत्तरस्मा-
दप्यनुषङ्गो न्यायविद्विरुक्तः ।

नाभिस्त आप्यायतामिति नाभि मेढं त
आप्यायतामिति मेढं पायुस्त आप्यायता-
मिति पायुः शुद्धाश्वरिचा इति संनिधाय
पादाञ्छमशोभ्यामित्यनुपृष्टं शेषं निनयति ।

आप्यायतामित्यनुषङ्गः । शास्त्रान्तरीयमन्त्रस्य मेढमित्यस्य मध्ये संनिवेशार्थं
नाभिः पायुरिति पूर्वोत्तरयोः प्रदर्शनम् । मेढं मेहनं प्रजननं शिक्षमिति यावत् । पायु-
मुद्ः(दम्) । शुद्धाश्वरिचा इति शं पृथिव्या इत्यन्तेन संनिधाय पादान्सकृदेवाऽऽप्या-
ययति । अनुपृष्टं पृष्टदैर्घ्याभिषेचनीयानामपां शेषं प्राक्संस्थमेव निनयति सति
शेषेऽन्यथा लोपः । निनयत्यध्वर्युरभिषेकत्री पत्नी वा । शेषनिनयनं पृथिव्यामेव
पृथिव्यै श्रुचः शमयतीति वाक्यशेषात् ।

उचानं पशुमावृत्यौषधे प्रायस्त्वनमित्युपाकरणयो-
र्वर्हिषोरवशिष्टं दक्षिणेन नाभिं द्यङ्गुले त्र्यङ्गु-
ले चतुरङ्गुले वा वपादेशे निदधाति ।

स्पष्टम् । उपाकरणार्थं ये गृह्यते वर्हिषी तयोरेकं पशुपाकरणदेशे न्यस्तमवशिष्ट-
मत्र स्पष्टमन्यत् ।

स्वधिते मेनः हिंसीरिति स्वधितिना तिर्यगाच्छिनत्ति ।

प्रागग्रमेव वर्हिर्निहितं तदुपरि स्वधितेर्धारयाऽक्तया तिर्यङ्दक्षिणोत्तरमाकर्षन्ननुग्रह-
रन्प्रहारेण वपादेशे छिनत्ति दीर्घच्छेदं करोति यथा वपादेशे वपा लभ्यते तावदा-
च्छिनत्ति ।

छिन्नस्य तुणस्याग्रं पाणौ कृत्वा स्थविमल्लोहितेऽङ्क्त्वा
रक्षसां भागोऽसीत्युत्तरापरमवान्तरदेशं निरस्याप उपस्पृश्य ।

छिन्नस्य वर्हिषोऽग्रभागं वामे पाणाविति कात्यायनादयः । कृत्वा स्वापयित्वा
स्थूलं मूलभागमाच्छेदनप्रदेशे लोहितेऽङ्क्त्वा । उभयतोऽङ्क्त्वेति कात्यायनः । मेन-
मध्वमं तमो नयामीत्यन्तेन मन्त्रेण निरस्यत्युत्तरापरं वायव्यकोणं दिङ्मात्रस्याधिकर-
णता या भूदपि तु स्पष्टस्येति वक्तुमवान्तरदेशमित्युक्तं स्पष्ट एव नान्तारिक्षे निरस्य-
तोत्यर्थः । राक्षसत्वादुदकोपस्पर्शनम् ।

इषे त्वेति वषामुत्तिदत्स्पर्जे त्वेति तमिष्ठयैकजूलयोपतृणसि ।

उत्तिदति लमां पृथक्करोति नतु सर्वा बहिः करोति । तत्स्यैकजूलया वषाश्रपण्यो-
पतृणसि संश्लेषयति वषैकदेशमेव ।

देवेभ्यः शुन्धस्वेत्यद्भिः मोक्षति देवेभ्यः

शुन्धस्वेति स्वधितिना वषां निमार्ष्टि ।

नीचैर्मार्ष्टि । स्पष्टम् ।

घृतेन घावापृथिवी मोर्ष्यायामिति

द्विभूलायैकजूलं च मच्छादयति ।

वषाश्रपण्यौ द्वे अप्याच्छादयति ।

इन्द्रामिभ्यां त्वा जुष्टामुत्कृन्तामीत्युत्कृन्त-

त्यच्छिन्नो रायः सवीर इति वा ।

पशोः सकाशात्पृथक्करोति ।

मुष्टिना शमिता वषोद्ग्रहणमभिगृह्णाऽऽस्त आषषाहोमात् ।

वषोद्ग्रहणं यस्मादेशोद्ग्रहीता निर्गमिता तद्विदारितं स्थानमभ्युपरि मुष्टि-
नाऽऽच्छाद्याऽऽस्तं यावद्दवाहोमः स्यात् ।

प्रत्युष्टमिति शामिन्ने वषां प्रतितपति ।

शामित्राग्नौ । अरातय इत्यन्तः ।

नमः सूर्यस्य संदंशो युयोधा इत्यादित्यमुपतिष्ठते ।

गतम् ।

अपणार्थमग्निमरशिष्यं तदेवोत्सुक-

मादायाऽऽग्नीध्रः पूर्वः प्रतिपद्यते ।

शामिन्नेदेशेऽग्निशेषमुत्सुकत्वाकार्थं स्थापयित्वा यदेवोत्सुकं पूर्वमानीतमेव गृह्णा-
त्वाऽऽग्नीध्र आहवनीयं प्रत्यागच्छत्यध्वर्योः पूर्वः पुरतो गच्छति ।

उर्ध्वन्तरिक्षमिति गच्छति ।

अध्वर्युः । अन्विहीति मन्त्रान्तः । आहवनीयं प्रति ।

वषाश्रपण्यौ पुनरन्वारभेते यजमानोऽध्वर्युश्च ॥ १२ ॥

यजमानग्रहणं प्रकृताग्नीध्रवृत्त्यर्थम् । नतु(तु) पुनःशब्दादालम्बकत्वेरेव प्रवृत्तिः
स्यात्ततो द्वयोरपि ग्रहणं न कर्तव्यम् । सत्यम् । भरद्वाजेनोक्तं यजमानोऽन्वारभत

इति तन्मा बुद्धिति द्वयोर्ग्रहणम् । अथर्व्युर्वषां गृहीत्वा गच्छन्वपाश्रपण्योरन्वारम्भं करोत्येवेति यजमानश्चेत्येतावदेव वक्तव्यम् । न । अथर्व्योर्वषालम्भमात्रं मा भूदपि तु वपाश्रपण्योरेवोभयोरारम्भ इति ।

उप त्वाऽग्ने दिवे दिव इति तिसृभिराहवनीयमुपायन्ति ।

रामन्तमध्वराणां स नः पितेवेति द्वे अन्ये ऋचौ । तिसृभिरेताभिराहवनीयसमीप-
मागच्छन्ति । प्रकृता यजमानाध्वर्याग्नीध्राः ।

उपसृष्ट उल्मुके प्रत्युष्टमित्याहवनीयस्यान्तिमेऽङ्गारे वषां निगृह्णाति ।

आग्नीध्रेणऽऽहवनीय उपसृष्टे मेलिते तस्मिन्नुल्मुके सत्यध्वर्युः प्रत्युष्टमिति समग्रेण सम्प्रेणान्तिमे वतोऽन्योऽङ्गारो बहिर्नास्ति तस्मिन्नङ्गारे निगृहे वषां निगृह्णाति नियच्छ-
त्युत्तरत एव ।

वापो वीहि स्तोकानामिति बहिषोऽग्रं

प्रास्यत्यधस्तादुपाया उपास्यतीत्येकेषाम् ।

छिलस्य बहिषो वामपाणौ स्थितं यदग्रं तदाहवनीय एव न चेदानीमेवं वपाया
अधस्तादाहवनीयोऽस्ति निग्रहणे कृते न पुनरुपयैव वपास्तः(?)माहवनीये । ए(के)षा-
मस्माकमेव शास्त्रिणमस्ति हि वापो वीहि स्तोकानामित्याह तस्माद्विमक्ताः स्तोका
अवपद्यन्तेऽग्रं वा एतत्पशूनां यद्वपाग्रमोषधीनां बहिर्भ्रमेणैवाग्रं समर्पयत्यथो ओषधी-
ष्वेव पशून्प्रतिष्ठापयतीति ब्राह्मणमतो वपायाः श्रव्यमाणाया अनुदूतस्तोकाया एकाध-
स्तादिति युक्तमुत्पश्यामः । स्पष्टमिदमेकोक्तं भरद्वाजेन-प्रतिप्रस्थाता श्रवयत्याहवनीये
वपामधस्तादुपाया बहिषोऽग्रं प्रास्यतीति ।

अन्तरा यूपमाहवनीयं च प्रतिप्रस्थात्रे वषां प्रयच्छति ।

यूपाहवनीययोर्मध्यतः कृत्वा दक्षिणतः स्थिताय प्रतिप्रस्थात्रे ददाति ।

दक्षिणत उदङ्मुखासीनः प्रतिप्रस्थाता वषां अपयति ।

उदङ्मुख उत्तरवेषा दक्षिणत आसीनो वषां कृतां करोति । अत्र बहिर्भ्रमस्य
वपाया अधस्ताभिरसनम् ।

त्वामु ते दधिरे हव्यवाहमिति वपामभिजुहोति ।

जुह्वा व्याधृतत्वात्स्त्रुवेण, अभि वपायामेव जुहोत्याद्यस्यान्वाज्येनाव्युरेक ।
जुपस्वेत्यन्तः ।

मादुर्भूतेषु स्तोकेषु स्तोकेभ्योऽनुब्रूहीति संश्लेष्यति ।

स्तोका वपायां श्रव्यमाणायां मध्ये मध्ये नुद्बुदा इवोजता येऽवयवास्ते तेषु प्रक-
टेषु सन्त्येव प्रेष्यति मैत्रावरुणम् ।

इयेनी२ सुशृतां कृत्वा सुषिप्पला ओषधीः कृषीति
दक्षिणस्यां वेदिश्रोण्यां प्लक्षशास्त्रायां निदधाति ।

अत्र सुशृतां कृत्वा निदधातीति समानकर्तृ[क]त्वावगतेः पाके च प्रतिप्रस्थातुः
कर्तृत्वाभिधानमपि तेनैवेति भाति, तथाऽऽप्यभिहोमप्रभृतिसमाख्ययाऽध्वर्योरिव
कर्तृत्वाच्च स्थाप्रत्ययेन पूर्वकालत्वमाश्रयमुक्तमिति गम्यतेऽथवा इयेनीं सुशृतामध्वर्युरेव
कृत्वति शेषम् । इयेनी श्वेता श्वेता पूर्वमेवास्ति तस्य वर्णस्यानपगमे सत्येव सुशृतां
कृत्वा । अत्र सान्नाय्यवदभिधायोत्तरत उद्वास्य स्याहवर्नीयान्तरा नीत्वा सुषिप्पला
इति बर्हिष्येव प्लक्षशास्त्रायां महावेदिदक्षिणश्रोण्यामास्तीर्णीयां निदधाति । तदुक्तं
मरद्वाजेन—सान्नाय्यवदभिधायं तयोद्वास्य बर्हिषि प्लक्षशास्त्रायां प्रतिष्ठापयतीति । सान्ना-
य्यस्य कुम्भ्या सहोद्वासनमत्र वपाश्रपणीभ्यां सहैवोद्वास्य सहैव निदधाति ।

प्रयुता देवा२सीति वपाश्रपणी प्रवृहति ।

निधानानन्तरं वपाश्रपणी वपायाऽऽच्छादिते प्रवृहति वपातो निर्गमयति । यस्त
आत्मा, ईयमिन्द्रियम्, अनयेन्द्राय तथा देवा वपामयीत्यूह इति केषिदन्ये तज्जेच्छन्ति ।
हविष्टेन मनस्त्वेन वा नपुंसकत्वैकवचनत्वोपपत्तेरविकृतो मन्त्रो वपा मयि श्रयतामित्येव
विकृतमिति । याजमानमयं यज्ञः पञ्चहोता ।

सुची होताऽऽदापयति घृतवतीमध्वर्यो सुच-
मास्पस्वेत्युच्यमाने जुहुषधृतावादापात्याक्र-
म्याऽऽश्राव्य प्रत्याश्राविते स्वाहाकृतीभ्यः
प्रेष्येति संश्लेष्यति वषट्कृते हुत्वा प्रत्याक्रम्य
प्रयाजशेषेण पृषदाज्यमभिधाय वपामभि-
धारयति [द्विषा२ सकृत्पृषदाज्यम्] ।

षोडकप्राप्तपदार्थाः प्रयाजेभ्यः पूर्वं कर्तव्यास्तेषामुत्कृष्टानामत्र कर्तव्यत्वेनानुस्म-
रणं स्वाहाकृतीभ्यः प्रेष्येत्येतस्मात्पूर्वविधानार्थं प्रकृता (त) प्रयाजशेषेण पृष-
दाज्यमभिधाय वपामभिधारयतीत्यस्य विधानार्थं पृषदाज्यं स्थालीगतं वनस्पति-
यागोपयोक्ष्यमाणं न क्षुग्गतं नोपभृतमन्तत इति मरद्वाजः । तेन परिसंस्त्रेभ्यं वपामेवेति
पृषदाज्यमभिधाय वपामभिधारयतीति श्रुतेः पौर्वपर्यं नतृपयोगक्रमेण ।

चाप्र स्वाहाकारो दानार्थस्तस्येन्द्राग्निम्यामेव वषट्कारेण दत्तत्वादन्यदेवताभ्यो न स्वाहाकारेण पुनर्दानम् । अनोऽयं न दर्विहोमो जुहोतिचोदितोऽपि यदेकथा जुहुयादिति याज्यापुत्रोनुवाक्याभ्यां कृते तु न दर्विहोमत्वम् । तथा यत्प्रयाजानूयाजान्कुर्याद्विकस्तिः सा यज्ञस्य, दर्विहोमं करोतीत्यत्रापि प्रयाजादिरहिते होमे दर्विहोमत्वम् । मुक्तं तत्तु न सप्रयाजादिके प्राप्नोतीति न स्वाहाकारप्राप्तिः । अत्र वषट्कृते जुहोतीत्यतिदेशप्राप्तानुवादस्तेन वषट्कारे प्रक्षेपस्तु नियतस्तथा मन्त्रान्तरसंनिपातश्च । तच्चोभयं सह प्रायिकं न नियमेन भवति । तत्र वषट्कारे प्रक्षेपाकरणे प्रायश्चित्तविधानादवश्यं प्रक्षेपः । मन्त्रस्य तु पूर्वमेव समाप्तौ पुनरारम्भणीयः कृतेऽपि प्रक्षेपे समापनीयः । तथापि(हि)—पद्यपि मन्त्रान्तेन संनिपातो न स्यात्तथाऽपि मन्त्रसंनिपातमात्रं तु सर्वथा साधनीयमेव न ह्यशक्यं विधिना विधीयतेऽतोऽत्र मन्त्रसंनिपातमात्रमप्युप्यन्तरैरुक्तमनुज्ञातमिति गम्यते । तदुक्तं कात्यायनेनानियमं वात्स्य इति । सर्वप्रायश्चित्तं च कार्यम् । मन्त्रासंनिपाते तु न प्रायश्चित्तम् । उत्तरं परिवर्ष्य जुहोतीत्यनुकुर्यात् । जुहा स्थास्याज्येन पूर्ववप्यवत् ।

मत्याक्रम्य स्वाहोर्ध्वनभसं मासतं गच्छतमिति विष्णुवी

वपाश्रयणीं महरति प्राचीं द्विशूला मनीचीपेकणूलाम् ।

विष्णुच्यौ चानुलोमप्रतिलोमाग्ने तत्र नियमार्थं प्रागग्रा द्विशूलाभ्याम् ।

संस्तवेणाभिहुत्य ।

वपाश्रयण्यावाहवनीयप्रवृत्ते अभिसस्तवेण जुहोति ।

चात्वाळे मार्जयन्ते ॥ ११ ॥

सप्तलीकाः सर्वेऽपीत्यर्थः ।

मार्जने मन्त्रानाह—

आपो हि ह्य मयोभुव इति तिसृभिरिदमपः मवहताः

वयं च मलं च यत् । यथाभिपुद्रोहावृतं यच्च शेपे अभी

रुणम् । अग्निर्मा तस्मादेतसो विश्वा मुञ्चत्व रक्षसः । निर्मा

मुञ्चामि शपथान्निर्मा वरुणादुत । निर्मा यमस्य पदवींश्चात्सर्व-

स्मादेव किंलिषादतो मनुष्यकिंलिषादिति मार्जयित्वा ।

सर्वमन्त्रान्तेन मार्जनम् ।

पशुपुरोडाशस्य पात्रसंस्तानमभृतीनि कर्माणि

प्रतिपद्यते यथार्थमौषधपात्राणि मयुनक्त्येकादश

द्वादश वा कपालानि तैः सह शूर्पं कृष्णाजिन-
शय्यामुल्लङ्घनं पुनरुल्लङ्घनं दृष्टुमुपलं कुटुम्बपार्श्वं मेक्षणं
वेदं प्राञ्चिन्नदृष्टुं प्रणीताप्रणयनमिडापात्रं च ।

पशोरङ्गभूतः पुरोडाशः पशुशायस्याङ्गभूतपुरोडाशशायस्य पात्रसंसादन-
प्रमुखाण्येव नस्वन्वाधानादिकमप्यस्ति तस्य पश्चर्ये कृतस्य प्रसङ्गेनोत्राप्युपकारक-
त्वात् । प्रतिपद्यते करोति । पशुपात्राणां प्रयुक्तत्वात्सोधारणानां स्पर्शामिहोत्र-
हवण्योदीनामपि प्रयुक्तत्वादमाधारणान्यौषधपात्राण्येव प्रयुज्यन्त इत्यर्थे प्राप्ते यथा-
र्थमिति वचनादुपेयमदन्निवेदपरिणामनानामपि ग्रहणम् । पशुवासादितस्य
वेदस्याप्याभादनविधानात्स्पर्शामिहोत्रहवण्योरासाव्रितयोः पुनरासादनस्याविधानादेवं
ग्रह्यते यानि प्रसङ्गेनोपकुर्वन्ति तेषां यद्यपि न पुनरासादनं तथाऽपि येषां प्रक्षिति-
स्त्विकतया यज्ञमन्वन्धविवादो विहितस्तोषां पुरोडाशोपशोणानां पशौ पुनरुपयोक्ष-
त्वात्तन्मावादान्येषामेव प्रयोगो युक्तः । प्रणीताविमोकोपवेवोदसनयोर्विवासास्वमानत्वा-
द्देदस्यापि होत्रा त्वागस्य दर्शनात्मनानाभावेऽपि तूष्णीकं विमुच्य विसर्जनमप्यनु-
ज्ञायते । पुनर्वेदासादनविधानादैनद्रात्रे पुरोडाशे सत्यप्येकादशानां द्वादशानां च
विकल्पे चोदकप्राप्ते सौम्ये प्राजापत्येऽपि पशौ नाष्टाकपाठेति वक्तुं निषमः ।
अभ्येष्ट्वपि पशून् नियमो ज्ञेयः । स्पर्शामिहोत्रहवण्योरासाद्य पश्चात्पश्चर्यं सत्यपि
प्रणीताप्रणयने तस्यादृष्टार्थस्यैव तदुद्देशमात्रेण कृतस्य नान्यत्र दृष्टविनियोगः ।
कृतविनियोगस्य च विमोक्विधानादासंस्थं चालनादुपपत्तेश्च पुनः पृथक्शलैः सह
शूर्पमित्युक्तं द्वयम् । इडायाः पश्चर्यप्रयुक्ताया अथाप्यकृतोपकाराया अन्यत्र
विनिधोक्तुमशक्यत्वात्प्राकृताया अत्र ग्रहणम् । पश्चर्यमपूर्वाया एवोपादानम् ।
समवत्तधानीशुब्देन तस्या निर्देशात् । इडायात्रमुक्तमेकमेव । नान्वाहार्यो दक्षिणा
प्रधानदक्षिणयैवार्तिवजां परिक्रीतत्वात् । औषधपात्राणीति प्रकृतौ पुरोडाशार्थेतया
गृहीतानीत्येव त्वौषधपात्रस्य दृष्टदुपलयाश्चरत्वाभावात् । ब्रह्मजपः प्रणेष्ट्यापि यजमान
पात्रं यच्छेति सिद्ध्यति । वाग्यतः पात्राणि संमृशति ।

सर्वेषणकाले त्रीहिमयं पशुपुरोडाशं
निर्वपति समानदैवतं पशुना ।

पुरोडाशस्येत्येतावति वक्तव्ये पशुग्रहणं यदेवम्यः पशुस्तद्देवस्यः पुरोडाश इति प्रद-
र्शनार्थम् । तेन पञ्चमप्रधानतत्प्रधानदेवतासंस्कारकर्मादावांशे चाऽऽरादुपकार-

कता च । प्रकृतौ त्रीहियवयोर्विकल्पे सति नियमार्थमेतद्व्रीहिमयमिति । तथा च विकृतौ सर्वत्र त्रीहय एव नियता इत्याहुस्तत्प्रेषमाचार्यस्यात्र नियमकरणात् । पशुयागेन समानदेवतमिति सौर्व्ये सौर्व्यं प्राजापत्ये प्राजापत्यमन्यत्रापि तथैवेति दर्शितम् । सर्वत्र पशुपुरोडाशे त्रीहिमयत्वं च नियतम् । अयं च प्रधानदेवतासंस्कार इति वक्तुं तथोक्तं यदेवत्यः पशुस्तदेवत्यः पुरोडाश इति श्रुतेः ।

तस्य हविष्कृता वाचं विसृज्य पशुं विशास्ति ।

तस्य पुरोडाशस्य त्रिष्फलीकरणसंप्रैषेण वाचं विसृज्येत्यनुवादे उत्तरविधित्सया । संज्ञासं पशुं विशास्ति । वाचं विसृज्य विशास्तीत्यनेन विकर्तनेऽध्वर्युरेव कर्तव्यमुक्तं न शमितेति । तत्राध्वर्योर्युद्धं मा निर्वर्त्तनीरित्यादिप्रैषकर्तृत्वदर्शनात्प्रेष्योऽन्व एव स च नर्त्तव्यः । शमितरेषा तेऽग्निः प्रज्ञाताऽसदिति विशसने शमिता विकृष्यते । अध्वर्योः प्रयोजकत्वाद्विशसनकर्तृत्वं न विरुध्यते । अध्वर्योरस्य अस्तिवनेति कात्यायनः । तत्र पशोर्विशसनं भागकरणं तत्कथमित्याकाङ्क्षिते हृदयमित्यादिक उपयोगपूर्वको निर्देशः ।

हृदयम् ।

पञ्चकोशसदृशम् ।

जिह्वा ।

प्रसिद्धा ।

वक्षः ।

क्रोडश्चेनाकृतिः समांसमस्थिकङ्कणदधलादधुदयस्योपरि ।

स्तनिम ।

यकृत्कालजमिति पर्यायः । तच्च हृदयस्य दक्षिणभागे किञ्चिच्छ्रुतमिव ।

मतस्ते ।

वृक्पथौ पार्श्वस्थौ पिण्डावाग्रफलाकृती ।

पार्श्वे ।

यकृत्संहती दक्षिणोत्तरे । अस्थीनि त्रयोदश त्रयोदशैकैकत्र संहतानि ते पार्श्वे ।

सव्यं दोः ।

यकरान्तो नपुंसकलिङ्गो बाहुवचनः । वामबाहुसकपीति यावत् ।

दक्षिणौ च श्रोणिः ।

दक्षिणं सक्थि पश्चिमपादस्य दक्षिणभागस्यस्य फलकमिति यावत् ।

देवतानि ।

अवदानानि प्रधानदेवतार्थानि कालेऽवदानार्हानि मांसानि ।

दक्षिणं दोः सव्या च श्रोणिः सौविष्टकृते ।

स्विष्टकृते देवताया महद्देव(?) अवदाने ।

गुदः साधारणः ।

देवतसौविष्टकृतेऽवदानार्थं उपयद्दोमार्थश्च । गुदशब्देन पदं पुरीषं यस्मिन्स गुदं प्रत्याकुर्यते तद्गुदं गुदकाण्डमित्युच्यते ।

गुदं मा निर्वर्त्तणीः श्लोमानं पुरीषानं पुरीषतं

मेदः समवधातवा इति संप्रेष्यति ।

श्लोमा नाम मलनादिकाः (का) श्लोहा यक्कसहस्रो वामभागवार्थस्यः । एतन्मांसं कथाऽपि नास्ति । न परिगृहीतमसंलभमेव तिष्ठति । पुरीषतं पुरी हृदयं तद्येनाऽऽच्छादितं तत्पुरीषतम् । पुरी हृदयं तत्पुरीषतम् प्रच्छादयतीति श्रुतत्वात् । मेदो नाम बद्धं वृक्षयोरुर्हृदयस्य च वेष्टनकोशः । एतानि गुदं मा निर्वर्त्तणीरिति गुदस्याऽऽन्तरप्रदेशं बाहिर्मां कार्षीरित्यर्थः ।

शमिता तु—

न गुदं निर्भिलयति न वनिष्ठं निर्धुजति ।

स्थूयशकृदाधार आम्नं स्थूलं वनिष्ठः । तद्विपरीतं बाहिर्भागमान्तरं न कुर्यात् । गतम् ।

अध्युद्धि जाघनीं वनिष्ठं चाम्बवदधाति ।

अध्युद्धिरूपत उपरितनं मांसम् । जाघनी जघनप्रदेशे मया जाघनी पुच्छं च वनिष्ठं तान्प्रत्येकं लसयित्वाऽवधानेन स्थापयति ।

यदन्यच्च मेदयं पश्यते ।

मांसजातमिति शेषस्तदप्यन्यवदधातीत्यनुकुर्यते ।

कुम्भ्यां पशून् समवधाय श्रपयति ।

पशुमांसान्युद्धृतानि तानि सांनाय्यकुम्भोर्ध्वेण शामित्रेऽङ्गो स्थापितावां पशुकुम्भ्या-
मद्यर्धुरवधाय मांसरूपमन्त्रेण शमित्रा कृत्वा श्रपयति । पाकार्थमाग्निमवशिष्येत्युक्तत्वा-
च्छांमित्रेऽङ्गावेव पाकः । जूतः हवीः शमित्ररिति प्रअङ्किह्वाच्छमिता पचति । तं प्रेष्यतीत्येतावता श्रपयतीत्युपपद्यते ।

शूलेन पान्थतो हृदयम् ।

श्रपयतीत्यनुकुर्यते । पूर्ववदेव यथासंभवं कुम्भीध्वेण शूलेन प्रवृद्धं हृदयं शामि-
माग्निसमीपे श्रपयति ।

ऊध्वगोहं पार्थिवं खात्वा तत्र शकृत्संमधिपति ।

अध्वर्युरेवोपध्वं शकृत्तदूहते येनावटेन स गर्तं ऊध्वगोहस्तं पृथिव्यां खात्वा तत्र सर्वं पुरीषं प्रक्षिपति ।

शृते पशौ पशुपुरोडाशेन प्रचरति ।

आखान्तरीयोऽयं विधिर्दिशतः । वषायागानन्तरं मार्जयित्वा पशुपुरोडाशस्य पात्र-
संसादनप्रभृतीनि कर्माणि प्रतिपद्यत इत्युक्तत्वात्तस्तु हविष्कृता वाचं विमृज्येति शृते
पशौ पशुपुरोडाशेन प्रचरतीत्यन्तः । अस्मच्छास्त्रायस्तु पशुमालम्ब्य पुरोडाशं निर्वपति
समेधमेवैवमाकलयते वषया प्रचर्य पुरोडाशेन प्रचरतीति श्रूयते तेन विकल्पः । तत्रार्थं
क्रमः—संज्ञते पशौ वाचं विमृज्य पशुपुरोडाशस्य पात्रसंसादनप्रभृतीनि कर्माणि
प्रतिपद्य तण्डुलप्रक्षालनान्ते कृते पशुमुपायन्तीत्यादिष्वप्राप्त्यारे मार्जनान्ते पशुपुरोडा-
शस्य कृष्णानिनादानादिना पशुपुरोडाशप्रचारेण कषालविमोचनान्ते कृते पशुं विशा-
स्तीत्यादिना शृते पशौ जुह्वां पञ्चगृहीतमित्यादि वक्ष्यमाणं पशुतन्त्रमन्यवधानेन करो-
तीत्यस्मच्छास्त्राक्रमः ।

प्रकृतमनुमरामि शृते पशौ पशुपुरोडाशेन प्रचरतीत्युक्तं कृष्णानिनादानादिना
हविरासादनान्ते कृते पञ्चगृहेव प्रसक्तात्पशुपुरोडाशोपकारे सति वैशेषिकमेव तत्र
दर्शयति—

जुह्वपभृतोरुपस्तीर्यावदायाभिधाय ।

जुह्वां हविरवदानेन देव उपभृति स्विष्टकृदवदानं तत उभयत्र यथाविध्यभिधाय ।

इन्द्राग्निभ्यां पुरोडाशस्यानुगृहीति संमेष्यति ।

गतम् ।

अत्याक्रम्य—

आश्राग्न्य न मेष्यति मैत्रावरुणो होतारं चोदयति ।

कृतव्यारुवानम् ।

वषट्कृते जुहोतीत्यन्ते कृते—

औपभृतं जुह्वां पर्यस्याग्नयेऽनुमृश्रमये मेष्येति संमेष्यति ।

दक्षिणे स्थित एवौपभृतमवदानं जुह्वां प्रक्षिपत्यग्नय इत्यादि आश्राग्न्याग्नये मेष्येति
संमेष्यति । वषट्कृते स्विष्टकृद्धर्मेण जुहोति ।

प्रत्याक्रम्येत्येतदन्ते कृते—

मांशित्रभिदा च क्रियेते प्राशितायां मार्जनं
पिष्टलेपफलीकरणहोमौ यणीतासु मार्जनमुप-
वेशोदसनं कपालविमोचनं च क्रियन्ते ।

प्राशितायामित्यादिकानि कियन्त इति बहुवचनेन संवध्यन्ते । वैशेषिकास्तु प्रदर्शनं
प्रसक्तसिद्धास्तु परिसंख्यार्थं प्रसक्तेनोपकरिष्यमाणास्तु परिसंख्यार्थं च । वैशेषिकस्यापि
यजमानभागस्य परिसंख्या ।

तस्मिन्कृते जुह्वं पञ्चगृहीतं गृहीत्वा ।

विमोचनान्ते कृते सांनाक्ष्यवदभिधारणं स्थाह्याज्येनेति पञ्चगृहीतं स्थाह्याज्येन,
सुवेणामिधारणनिवृत्तये जुह्वमित्युक्तम् ।

पृषदाज्यस्यैवयादाय ।

पृषदाज्यपूर्णमुवस्तथा स्थालीपृषदाज्यं सुवेण गृहीत्वा ।

शृतं हवीः शमितरित्यभिक्रम्याभिक्रम्य

त्रिः पृच्छति शृतमिति शमिता त्रिः प्रत्याह ।

पञ्चगृहीतं सुवे च गृहीत्वा किञ्चिदभिमुखं गत्वा शृतं हवीः शमितरिति श्रावय-
न्पृच्छति पुनरभिक्रम्य तथैव पृच्छति तृतीयमप्यभिक्रम्य तथैव प्रतिप्रश्नं च शृतमिति
प्रत्याहैव त्रिः प्रश्नश्चिरुत्तरम् ।

उत्तरतः परिक्रम्य शूलाद्वयं मृक्षं कुम्भ्यामववधाति ।

परिक्रम्य कुम्भ्या उत्तरतः प्रदक्षिणं गत्वा शूले मोतं द्वादशं निर्गम्य हृदयं
प्रज्ञातं कुम्भ्यामवधाति ।

सं ते मनसा मन इति पृषदाज्येन हृदयमभिधारयति ।

सुवेण गृहीतेन पृषदाज्येन कुम्भ्यामवहितं हृदयं तेनाभिधारयति । स्थाह्यन्तो
मन्त्रः ।

स्वाहोऽग्नौऽऽवधायिष्या इत्युष्माणमुद्यन्तमनुमन्त्रयते ।

कुम्भीत उच्यतः । स्पष्टमन्यत् ।

यस्त आत्मा पशुषु प्रविष्ट इत्याज्येन पशुमभिधार्य ।

जुह्वाज्येन पञ्चगृहीतेन पशुं कुम्भोगतम् । मन्त्रमित्यन्तः । पञ्चगृहीतेनाभिधारणं
पशुं चोदकप्राप्तस्यानुवादः । मन्त्रप्रदर्शनं सं ते मनसेति मन्त्रानुवृत्तिनिरासार्थम् ।

येन वर्षा तेन हत्वा यत्र वपा तत्र पञ्चहोत्राऽऽसादयति ।

येनाऽऽहवनीयस्य यूपस्य च मध्येन वपा दत्ता तेनैव हत्वा वह्निं पुनःशालायां

तस्यामेवाग्निर्होतेत्यासादयति । प्राकृतमग्निवृत्तिः । यस्त आग्नेति याजमानम् ।
इदमिन्द्रियमित्यविकृतं हविषोऽन्नाऽऽसादितत्वात् । हविषोऽवदीयमानभ्यानुब्रूहीति
च्छामस्य हविष इत्यादि श्रुतं हवीरित्यत्रापि हविष एवावदीयमानत्वं नत्वज्ञाना-
मिति न्यायेन साधितं न्यायविद्विस्त एव द्रष्टव्याः ।

हृदयमूलं प्रज्ञातं निदधाति ॥ १४ ॥

इति सत्याषाढहिरण्यकेशिसूत्रे चतुर्थप्रश्ने चतुर्थः पटलः ॥ ४ ॥

अग्नेः प्रतिपात्ते विधानार्थमित्यर्थः ।

इति सत्याषाढहिरण्यकेशिसूत्रस्याख्यायां महादेवकृतायां प्रयोग-
वैजयन्त्यां चतुर्थे पशुप्रश्ने चतुर्थः पटलः ॥ ४ ॥

अथ चतुर्थप्रश्ने पञ्चमः पटलः ।

यजमानेन व्याख्याते पञ्चहोतरि—

जुहूपभृतोर्वसाहोमहवन्त्याः समवत्तयान्या चोपस्तृणीते ।

जुहूपभृतोर्ध्रुवाज्यमन्ययोः स्याद्व्याज्यं समवत्तयिदार्थं तस्य चान्याम् ।

जुहूपभृतोर्हिरण्यशकलाववधाय मनोतायै

हविषोऽवदीयमानस्यानुब्रूहीति संप्रेष्यति ।

जुहूपभृतोर्हिरण्यशकलाववधाय ततः संप्रेष्यति ।

भुक्तशास्त्रायामक्तया धारया दैवतानां द्विद्विरवधति ।

यत्कृत्तशास्त्रोत्तरवर्हिर्भवति समेधस्यैव पशोरवद्यतीति श्रुतेर्वर्हिष्येव स्तीर्णे स्तीर्णायां
भुक्तशास्त्रायामित्यर्थः । सांनाय्यवदङ्गुष्ठपूर्वमात्राण्येव ततः स्थूलानि सौविष्टकृतानि
ततोऽपि स्थूलान्येदानीति स्त्रुवेणावदाने चोदकप्राप्ते धारयेत्यर्थे सामर्थ्यादित्युक्तं पूर्वमेव
प्रज्ञातयाऽक्तया स्वधितेर्धारया दैवतान्यवदानानि पूर्वमेवोक्तानि तेषां द्विद्विरैकैकम् ।
अत्र चोदकप्राप्ते द्विरवदाने सति पुनर्द्विद्विरिति विधानं प्रत्येकमङ्केषु यथा स्यादिति
नो चेत्सर्वस्यैव सकृद्विरवदानमिति चोदकेन प्राप्नुयादेकादशावदानान्यवद्यतीति श्रुतेरपू-
र्वोऽवदानाविधिरित्युक्तम् ।

हृदयस्याग्नेऽवद्यत्यथ जिह्वाया अथ वक्त्रस इत्येतेषामनुपूर्वमवदाय ।

श्रुतिपाठेन दर्शितः ।

यथाकाममुत्तरेषामवधति ।

श्रुतिरेव । सुष्ठुार्थम् ।

पुरस्ताच्छ्रोत्रेणोदस्थावद्यत्पुपरिष्ठाद्वा ।

श्रोत्र्यवदानानां पूर्वं पश्चादिति विकल्पेन त(य)थाकाममित्यत्र नियमः । अत्र यद्यपि हविष एकत्वान्मा भेरिति सकृत्प्राप्तं तथाऽप्यवदान्तरप्रदेशभेदात्कामभेदाच्च प्रत्येकं मन्त्रो यदवदानानीत्ययमपि हृदयादीनि श्रोत्र्यन्तान्येकश उक्तानि तेषां नविशेषेण द्विद्विरवदानम् ।

गुदः साधारण इत्युक्तम् । तत्र विभागप्रकारमाह—

गुदं द्वैधं करोति स्थनीय उपग्रहभ्यो निदधाति ।

द्वेषाकृतस्य गुदस्य स्थूलं काण्डमुपग्रहभ्यो निदधाति ।

अणीयस्त्रैधं कृत्वा तस्य मध्यमं गुद-

काण्डं द्वैधं विभज्य दैवतेष्ववधति ।

द्वेषाकृतस्य गुदकाण्डस्य यदणीयो भागस्तं त्रेधा कृत्वा तस्य मध्यमभागे द्वेषाकृतो द्विरवदानं दैवतेष्ववधति स्थापयति । अत्रैवावदानानां मन्त्रप्रत्यभिचारणे, अवधतीत्यत्रैव अवग्राह्यं द्वैधं करोतीत्यादिना विभागमात्रमवदेवब्रूव्याणां कृतमिति नावदानत्वम् । एवं चैकादशावदानानि द्विरवदानानि भवन्ति ।

उपभृति महद्भ्यङ्गयोरवद्यत्यवशिष्टयोश्च गुदकाण्डयोरन्यतरत् ।

महद्गुदकाण्डं त्रेधाविभक्तस्य यौ भागव्यवशिष्टौ तयोर्द्वये यन्महत्स्थूलं तत्तथा ष्वङ्गयोर्दक्षिणनाहुसन्त्यश्रोत्र्योस्तयोरेव रुद्ध्या ष्वङ्गसंज्ञा गुदस्य च दोष्पूर्वधिस्य गुदं मध्यतः श्रोत्रिणं जवनार्धस्य ततो देवाः अमवन्पराऽसुरा यत्रयङ्गाणां समवधतीति श्रुतेः श्रोत्र्येषावदानान्युपभृति ।

त्रेधा भेदः कृत्वा यूषेऽवधाम तृतीयेन

जुहूं प्रच्छादयति तृतीयेनोपभृतम् ।

प्रच्छादयतीत्युभयत्र त्रेधाकृतस्य भेदस्तृतीयेन तृतीयेन यूषे पशुरसे रसो वा एष पशूनां यद्युरिति श्रुतेः । भेदो व्याख्यातम् । अत्र हि पशूनां यजेतैन्द्राग्रः पशुरित्यादिना पशोरेव देवतायै दीयमानत्वेन हविर्द्वैधं प्रत्येकमेकादशावदानानाम् । तेन यथा मध्यस्थपूर्वार्धे पुरोडाशावदानमुत्तरार्धात्स्विष्टकृत इति नियमः (१) । पुरोडाशे देवतासंबन्धेन यागद्वय एव पृथक्स्थानतया विभाग एव पशावपि स्थानभेदेन दैवतसौविष्टकृतेषावदानानां करणेऽपि सौविष्टकृतादीनां हविःशेषप्रतिपत्तिरूपज्ञानांमुपैतीति ज्ञेयम् ।

समवत्तधान्याः हृदयं जिह्वां वक्षः स्तनिमपतले

१ क. ख. ट. 'विह्वेन' । २ च. 'तामु' । ३ क. ग. ख. छ. ट. ठ. ण. 'सु' । अवत्तत्वात् ।
सं । ४ क. ख. ग. घ. ङ. ज. झ. ञ. त. ठ. ण. जिह्वा ।

अवशिष्टं च गुदकाण्डं तृतीयं च मेदसो वनिष्टुः

सप्तमं यदि शृतो भवत्यनस्थिभिरिडां वर्धयति ।

यदि वनिष्टुः शृतो भवति तस्य बहुपाकसहत्वाद्यदि पशुना सहन पकस्तदा नाक-
यति पकश्चेदवच्छति । मत्तान्तानि पकसदानानि । शून्येद्वनिष्टुः सप्तमवदाय ततो
गुदकाण्डं ततो मेदे इति क्रमप्रदर्शनार्थं वनिष्टुं सप्तममित्युक्तम् । अनस्थिभिर्पौंसैः
ह्योमादिभिरिडां वर्धयति पुष्टां करोति नैतान्यवच्छति । वानपेयेऽनवदानीयानि वाज-
सूत्र्यः प्रयच्छतीत्यादि तत्र तत्रानवदानीयत्वं वक्ष्यति तच्चोपपन्नं भवति । अन्यानि
यानि भेष्यानि मत्तानि तेषामप्यत्रैव विनियोगोऽन्यथा तेषामुद्धरणमनर्थकं स्यात् ।
अत्र यजमानभागवदानं दैवतेभ्यो दशभ्य एव गुदस्य विभज्य विनियोगात् । औप-
भूतेषां च पृथक्तया विभागकरणेन प्रतिपादनाच्च शेषार्थेभ्यः शेषकार्यं यजमानभाग-
वक्षणं तस्मात्प्रधानावदानेभ्य एव । तथाचायं क्रमः—इडायां हृदयादीनां गुदान्ताना-
मष्टानामेकैकं समवदायेद्यामववाय ततो हृदयादिभ्यो दशभ्यो यजमानभागस्ततः
पुनरैकावदानमष्टभ्यस्ततोऽनस्थिभिरिडां वर्धयतीति ।

शृतमशृतं च पशुः संनिधायैन्द्रः प्राण इति संमृशति ।

शृतमशृतं मन्त्रेण संमृशति । माता पितरो मदन्तिवत्यन्तः ।

वसाहोमहवन्वां वसाहोमं गृह्णाति ।

वसा रसः । वसा चासौ होमश्चेति हूयतेऽसौ होमो ग्रहणम् । वसां गृह्णातीति
वक्तव्ये श्रुतिप्रसिद्धोक्तं पार्श्वेन वसाहोमं प्रयौतीति श्रवणात् ।

धीरसीति स्रवन्तीं धाराः स्वधितिना तिर्यगोच्छिनत्ति ।

वसाहोमग्रहणप्रकार एवोच्यते । ग्रीणास्वित्यन्तेन मन्त्रेण स्वधितिना धारां
दक्षिणहस्तेन कृतां वामेन विच्छिनत्ति । स्रवन्तीं संतताम् ।

सकृच्चतुरवदानस्य द्विः पञ्चावपिनः ।

सकृच्छेदेन द्विरवदानं भवति चतुरवदानवतः । उपस्तरणामिधारणाभ्यां चतुरवतं
स्यात्पञ्चावपिनस्तु द्विच्छेदेन त्रीण्यवदानानि भवन्तीत्यर्थः ।

आपः समरिणमिति पार्श्वेन वसाहोमं प्रयौति स्वधि-

तिना प्रयौतीत्येकेषां पार्श्वेनापि दधतीत्येकेषाम् ।

प्रयौत्यालोडयति वसाहोमहवनीगतां वसाम् । पार्श्वस्थ स्वधितेश्च प्रयवणे विकल्पः ।
प्रयवणस्यापिधानस्य च विकल्पः । रोहिण्या इत्यन्तो मन्त्रास्त्रिष्वपि ।

अत्रैक ऊष्मणोऽनुमक्षणं समामनन्ति ।

कुम्भ्यां यदुक्तं स्वाहोष्मणोऽन्यधिष्या इत्यनुमक्षणं तदत्रैकेषां शास्त्रिणाम् ।

यूवेणोपसिच्योपरिष्ठादिरण्यशकलावधवायाभिघार्य ।

जुहाव्यस्तानि यूवेणोपसिच्य यजेतमुत्तरत आनीय जुहूपभृतोहिरण्यशकलावधवा
यथाविधि सर्वाण्यभिघार्य ।

इन्द्रामिध्मां छागस्य हविषोऽनुमूहीति संमेष्यति ।

सौर्यप्राज्ञापत्ययोरपि प्रदर्शनार्थं, स्पष्टमन्यत् ।

अत्याक्रम्य—

आश्राव्य न मेष्यति मैत्रावरुणो होतारं चोदयति ।

कृतव्यारूपानम् ।

घृतं घृतपावान इत्यर्थे ॥ १५ ॥

याज्यायाः प्रतिप्रस्थाता वसाहोमं जुहोति ।

प्रतिप्रस्थाताऽग्नेयाऽऽहवनीयं गत्वा घृतमिति मन्त्रं याज्यया सहाऽऽरभ्य तस्या
अर्धर्चे समासेऽन्तरिक्षाय स्वाहेत्यन्तेन जुहोति । वषट्कृतेऽध्वर्युर्हविर्जुहोति । इन्द्र-
यावी भूयासमिति जेमानमिति वा सर्वेषां वषातुमन्त्रम् ।

वसाहोमोद्रेकेण दिशः प्रति यजति ।

यजति जुहोति । उद्रेकेण शेषेण होमे कृतधाराया अविच्छेदेन जुहोति अग्निमा-
नपि होमाज मध्ये विच्छेदे कुर्वन् ।

दिश इति पुरस्तात्पदिश इति दक्षिणत

आदिश इति पश्चाद्विदिश इत्युत्तरत छदिश

इति मध्ये स्वाहेति सर्वत्रानुषजति ।

सर्वत्रेति स्वाहाऽन्तरिक्षावेत्यत्राप्यन्तेऽनुषङ्गः । दर्विहोमत्वादन्ते प्राप्तेऽपि यन्मध्य-
मस्वाहाकारस्वीकारो भरद्वाजादीनामन्ते च कर्तव्यः प्रक्षेपान्तव्यावृत्त्यर्थे । दिश इत्या-
द्यापि प्रतियजतिचोदितत्वेन न दर्विहोमतेत्याशङ्क्य यजतेर्दानमाग्नार्थस्यात्राप्रयो-
गाद्याज्याया अवावाज वषट्कार इति स्वाहानुषङ्गेण प्रदानमत्रापि प्रतियजतिना
सङ्गते तादृशमेव दिशो जुहोतीति श्रुतेर्दर्विहोमताविधानार्थं च ननु(तु) पुरस्तात्स्वाहा-
कारो घृतमित्यर्थं मन्त्रो नापि देवतापदात्पूर्वं स्वाहाकारेण पुरस्तात्स्वाहाकारो भवति
स्वेतिपदेन व्यवधानादन्तरिक्षायेति देवतापदान्मे(दस्ये)त्यनेन स्थापितमेव विकृतं वष्य-
होमे । अनुषङ्गोऽत्र स्वाहाऽन्तरिक्षावेत्यत्रत्यस्य स्वाहाकारस्याथवा स्वाहा दिग्म्य
इत्यस्य पूर्वमप्यनुषङ्गः ।

स्वाहा दिग्म्य इत्ययं न दर्विहोम इत्याह—

स्वाहा दिग्म्य इति प्रदक्षिणमनुपरिविध्यति ।

अनुपरिविध्यतीति प्रयोगाज्ज दर्विहोमता नापि यत्र च स्वाहाकार इत्यनेन यता-
न्तरिविधितत्वात् । कुतः । यद्यवदानस्य तत्रापि दर्विहोमत्वे सति स्वाहा दिग्म्य

इति प्रदक्षिणमित्येव श्रूयात् । प्रतिपन्नतीति श्रान्तार्थस्य यातोरप्रयोगान्न स्वाहाकारपित्वा । तत्तस्मिन् शेषप्रतिपत्तिरिति प्रदक्षिणमनुभविष्यतीति प्रयोगेण दर्शितम् । तस्मात् पुरस्तात्स्वाहाकारेण दर्विहोमता तेन स्वाहोर्ध्वनमसं पाह्यमत्र न दर्विहोमतेत्यलमिति मसक्तेन ।

नमो दिग्भ्य इति हुत्वापोषतिष्ठते ।

हुत्वेति वचने प्रतिप्रस्थातुरेवोपस्थानार्थम् ।

अथैव तिष्ठन्पृषदाज्यस्रुवं जुह्वामानीय वन-

स्पतयेऽनुश्रूहि वनस्पतये मेष्येति संमेध्यति ।

अथैव दक्षिणत एवकारो भरद्वाजोक्त उत्तरतोवस्थानानिवृत्त्यर्थः । पृषदाज्येन पूर्णं स्रुवं स्यालीमतेनौपभृत्स्थानानुयानार्थत्वात् । वषट्कृते जुहोतीति शेषः । अत्र हविःसामान्येनोपांशुयामधर्मसकृदवदानस्विष्टकृद्देवतासंस्काराम्यां स्विष्टकृद्धर्मेण बाध्यते(?) । कुतः । हविःसामान्यं प्रधानयागे बलवत् स्विष्टकृत्त्वप्रधाने ।

औपभृतं जुह्वां पर्यस्यामये स्विष्टकृतेऽनुश्रूयामये

स्विष्टकृते मेष्येति पशुस्विष्टकृति संमेध्यति ।

पर्यस्य रेचयेत्वा । स्पष्टमन्यत् । वषट्कृते जुहोतीति शेषः । अथैव तिष्ठानित्यप्यनुवर्तते ।

अथैवैके पशुसंमर्जनं दिशां प्रतीज्यामिति समामनन्ति ।

श्रुताश्रुतपशोः । गतार्थम् । यथाप्रकृति यजमानम् ।

मेदोमिश्रमवान्तरेडापद्यति ।

विशेषाभिधानं मेदोमिश्रमवान्तरेडामिति ।

यं कामयेतापशुः स्वादित्यमेदस्कं तस्मा आदध्याथ

कामयेत पशुमान्तस्यादिति मेदस्वसस्या आदध्यात् ।

अमेदस्कावान्तरेडावदाननिन्दया प्रथमोऽर्थवादो द्वितीयो विधिः सत्त्वां कामनायां संसत्यामपि मेदोयुक्तैवान्तरेडेत्यर्थः ।

उपहृतां मैत्रावरुणपक्षाः माभन्ति ।

पूर्वपशुपुरोडाशेडां मैत्रावरुणपक्षमा एव प्राशितवन्तोऽत्र न तथा प्रतिप्रस्थातुर्व्याश्रयण उपयोगात्पश्चिडा तस्यापीति वक्तुमुक्तं मैत्रावरुणपक्षा इति न यजमानपर्वदासार्थमिति ।

किमविशेषेण नेत्याह—

अध्वगिः होत्रे हरति यनिष्ठुमधीधे षडवसः संपादयति ।

हरन्ती(ती)त्युभयत्र ताभ्यां वत्त्वाऽवशिष्टां प्राश्रन्ति । होता स्वेदाभागेन सह प्राश्राति यनिष्ठुमध्वर्युः षडवत् चतुर्षांकरणवत्संशय प्रयच्छति ।

यथाविधि सर्वैः प्राशितायामिष्टायां मार्जयन्त इत्याह—

प्राशितायां मार्जयित्वा ।

यजमानस्यापि यथाप्रकृति प्राशनं मार्जनं च ।

अग्नीदौषयजानङ्गारानाहरोपयष्टरूपसीदं ब्रह्म-

न्मस्थास्यामः समिधमाभायाग्नीत्परिधीः-

आग्नीं च सकृत्सकृत्संशुददीति संश्रेष्यति ।

उपयाजार्धमङ्गारा औषयजा उपयजतोत्युपयष्टा प्रतिप्रस्थाता । अङ्गारानां समीपे तिष्ठ । स्पष्टमन्यत् ।

आमित्रियादाग्नीध्रोऽङ्गारानाहृत्योत्तरस्यां वेदि-

ध्वोर्णां बर्हिर्व्युः(व्युः)श्च न्युप्योपसमादधाति ।

आमित्रियादग्नेर्वर्हिर्व्युः(व्युः)श्च तृणादि तत्र न्युप्योपसमादधाति काष्ठैः प्रज्वाल्य परिस्तृणाति ।

प्रतिप्रस्थातरेतद्गुदकाण्डं तिर्यगसंभिन्दमेकादशधा सं-

छिद्य चसाहोमहव्या हस्तेन वोपयजेति संश्रेष्यति ।

तिर्यगेकादशधा संछिद्यासंभिन्दन्निवारयत्पर्यावर्तयन् । छेदनं तिर्यगेण नानूची-
नम् । एकादशधा छिन्ना पश्चाद्धोमो ननु प्रस्थातृति प्लेदः ।

पृषदाज्यं जुहामानीय पृषदाज्यधानीमुपभूतं

कृत्वा पृषदाज्येनैकादशानूयाजान्यजति ।

पृषदाज्यधानीगतं पृषदाज्यम् । स्पष्टमन्यत् ।

देवेभ्यः श्रेष्येति ययमनूयाजः

संश्रेष्यति श्रेष्य श्रेष्येत्युत्तरान् ।

सर्वानपि दक्षिणतो गत्वा । स्पष्टम् । अत्र देवेभ्य इति विरूपाणां सरूपाणां वैक-
शेषेण बहुवचनं सर्वानूयाजार्धम् ।

एवं च श्रेष्येत्यनेन यजेत्यस्याविशेषेण प्रयाजेष्विवानूयाजेष्वपि भावे प्राप्ते वचनेन
द्वितीयतृतीयानूयाजविकारेषु प्रतिप्रसवमाह—

चतुर्थमभृतिषु यजेति मैत्रावरुणेनोच्यमाने

यज यजेत्यध्वर्युराहान्यत्र दशमात् ।

मैत्रावरुणेन होतृयज्ञेऽप्युच्यमाने तत्र यजेत्यनेन सहैवाध्वर्युर्यज्ञं यजेत्याह दशमं
विना चतुर्थमभृतिषु सप्तस्वपि दशमस्य प्रथमविकारत्वात्त्रयः प्रथमविकाराः ऋषेण
ततो मध्यमस्य ततो द्वावुत्तमस्याष्टमो मध्यमस्य नवम उत्तमस्य दशमः प्रथमस्योत्तम
उत्तमस्येति तथेक्याऽपि ज्ञेयाः ।

समुद्रं गच्छ स्वाहेति ॥ १६ ॥ एतैः मति-

प्रस्थाताऽनूयाजानां हुतं हुतमुपयजति ।

यत्र च स्वाहाकार इति वचनादहोमेऽपतिरधर्मनिवृत्तिः स्वतन्त्रधर्मविधानात् ।
हुतं हुतमनूयाजानां प्रक्षेपमुप-सर्गपे यजति जुहोतीत्यर्थः । समुद्रं मच्छेत्येतैरेकादश-
भिर्मन्त्रैरेकादशोपयजो जुहोति ।

उपयज उपेक्ष्याऽस्तवौषधीभ्य

इत्युत्तरतो वहिषि लेपं निमाह्रुः ।

क्रमप्राप्तस्योपयज उपेक्ष्येति वचनं प्रतिप्रस्थातुरेवोपयजावदानक्षेत्रप्रतिपत्तिविधा-
नार्थं येषां स्तीर्णे वहिषीत्युक्तम् ।

मनो मे हादि यच्छेति हृदयदेशमभिमृशति ।

स एव । मशीयेत्यन्तः ।

जुहा विः स्वरुमङ्क्त्वा घां ते ध्रुवो गच्छ-

त्वन्तरिसमर्चिः पृथिवीं भस्मना पुणस्य

स्वाहेति जुहाऽऽहवनीयेऽध्वर्युः स्वरुं जुहोति ।

जुहोतिचोदितवर्षिहोमधर्मनिवृत्त्यर्थहवनीयजुहूमात्रग्रहणं, प्रतिप्रस्थातुराविकारनि-
वृत्त्यर्थमध्वर्युग्रहणम् । स्पष्टम् ।

वाजवतीपभृतीनि कर्माणि प्रतिपद्यते ।

प्राकृतपदार्थावितरार्थमिदं, वाजवत्या क्रियमाणं वाजवतीत्येव कर्म तत्प्रभृति । द्रवो-
र्जुहोतृत्वाद्द्रव्योऽपभृत्संज्ञासत्त्वात् व्यूहति । सर्वासु प्रस्तरमनच्छि । तथा चाऽऽह
वरहाजः—सर्वा जुहूपभृतो व्यूहति सर्वासु प्रस्तरमनच्छीति सर्वाः कस्तम्भ्यां सादयतीति ।

सूक्ता मेध्येति सूक्तवाक्ये संभिष्यति ।

विकृत्यर्थमिदं सूक्ता ब्रूहीत्यस्य स्थाने प्रकृतिवदन्वच्छंयुवाकान्तम् ।

प्रतिपरेत्य पत्नीः संयाजयति ।

विशेषं नक्तुमनुवादस्तदेवाऽऽह—

जाघन्या देवानां पत्नीरग्निं गृहपतिं च यजत्रयाध्वेनेतरौ ।
इतरौ सोमत्वष्टारौ ।

उत्तानायै जाघन्यै देवानां पत्नीभ्योऽ-
वयति नीच्या अग्नये गृहपतये ।

अवयतीत्युभयत्र गुदेन लग्ने भाग उपरि क्रियते तदोस्तां पञ्चम्यर्थे चतुर्थी ।
स्पष्टम् ।

उत्तानायै जाघन्यै होत्र इहामादवाति
नीच्या अग्निये षडवत्तं संपादयति ।

आध्वेदास्थाने षडवत्तं संपादयति । चतुरवदानमुपस्तर्पणमिवास्त्राभ्यां षडवत्त-
मग्निये तथैव चतुरवत्तं होत्र इत्यर्थः ।

प्राशितायां जाघनीशेषं पत्न्यध्वर्यवे ददाति बाहुं शमित्रे ।
एकमेव । स्पष्टम् ।

तत् स प्राक्षणाय ददाति यद्यप्राक्षणो भवति ।

तं बाहुं यदि शमित्रा प्राक्षणो न भवति तदा प्राक्षणाय दद्यादन्यदा स्वयमेवे-
पमुनक्ति । इतेन शमित्रा प्राक्षणोऽन्यो वेति दर्शितं कलौ प्राक्षणस्य शमित्रप्रति-
षेवात् । अन्यस्यैव द्वित्रस्य तत्रभाव आर्याभिहितस्य वा तस्यापि पाकसंस्कर्तृत्वं धर्मैश्च
स्वयमेव वक्ष्यति ।

यद् यद् गच्छ यद्गपतिं गच्छेति जुहाऽऽहवनी-
येऽध्वर्युस्त्रीणि समिष्टयज्ञुरपि जुहोति ।

स्वाहान्तास्त्रयोऽपि मन्त्रा एषां तृतीये द्विषड्यमस्त्राहाकारेऽपि धाः स्वाहेति
दर्शितोभयं ज्ञेयम् । भुवानिदृत्तयर्थं जुहूमहणम् । इतरधर्मनिदृत्तयर्थमित्ययोः प्रकृतौ
निकरपनिदृत्तयर्थं शोभीति ।

इदमशूलेन प्रचरन्ति ।

बहुवचनात्सपत्नीकाः सर्वेऽपि प्रचारार्थं गच्छन्ति ।

तदाह —

असत्स्पृशन्तृत्वा भुगसि तमभिन्नोवेति

शुष्कस्य चाऽऽर्द्रस्य च संधावुदासयति ।

द्विषम इत्यन्तः । शुष्कार्द्राद्विष्यवस्थितायाः संधौ प्रक्षिपति हृदयगूळम् ।

१ ग. घ. ङ. ज. ङ. म. ठ. ड. ण. "ध्याम" । २ ग. घ. ङ. ज. ङ. म. ठ. ड. ण. "ध्यामी" । ३ क. ख. ग. घ. ङ. म. स्वाहेति । ४ घ. ङ. ज. म. म. ड. "देव" । ५ क. घ. ड. "द्विष्यत्वाता" । ख. "द्विष्यता" । ग. ख. ठ. ण. "द्विष्यस्वता" ।

यत्र चाऽऽर्द्रमनुगतं तदुपोत्तम् ।

यत्राऽऽर्द्रमनुगतं प्राप्तं तदुपोत्तमाच्छादितमुद्रासनयोभ्यमित्यर्थः ।

प्राज्ञो प्राज्ञ इत्युपतिष्ठन्ते ।

नो मुखोत्पन्तः । सर्वेऽप्युपतिष्ठन्ते ।

सुमित्रा न इति पार्जयन्ते ।

द्विष्म इत्यन्तः । तस्मिन्वात्सवाले वेत्यापस्तम्बः ।

एषोऽस्त्येभिषीमहीत्याहवनीये समिधोऽभ्यादधति ।

अत्र मन्त्रस्यैकत्वादेकामेव समिधमभ्यादधति प्रत्येकं बहुत्वात्सुत्रे बहुवचने समिधाऽग्निं नमस्यन्त उपायन्तीति श्रुतेरेकैकामेव गृहीत्वाऽऽग्न्यैकैकामेषाम्भ्यादधते ।

अपो अन्वचारिषमित्याहवनीयमुपतिष्ठन्त

एवं पत्नी गार्हपत्येऽभ्याभाषोपतिष्ठते ।

अत्र पयस्वाश्च अक्ष आगममिति पुल्लिङ्गेन नोहः सौमिकावभूषे हि मन्त्रः पश्यते विनियुज्यते च साऽवभृषप्रकृतिस्तत्रोहप्रतिषेधाद्विकृतावपि नोह इत्युक्तमेव । स्पष्टम् ।

सर्वपशूनामेव कल्पः ।

सर्वेषां पशुपशूनां साक्षो विधिरैव एव नायमतिदेशोऽपि तु सोमाक्षैः संकीर्णोऽग्नीषोमीयसवनीयानां विधिरिति ततो निष्कृष्टो निरुद्धेऽतिदेशप्राप्ते निरुद्ध एव भ्याख्यातः । स सर्वेषां समान औपदेशिकाग्नीषोमीयादीनामितरेषामातिदेशिकः । एवं च निरुद्धो सौर्यप्राजापत्यावपि ये वैशेषिका मन्त्राः शास्त्रान्तरीया इन्द्राग्निभ्यां स्था जुष्टमुपाकरोमीत्यादयो निरुद्धे श्रूयमाणास्तेऽग्नीषोमीयादौ सौर्यप्राजापत्ययोरपि आतिदेशादूक्षाः । तत्राग्नीषोमीयादयोऽपि निरुद्धस्यांशे विकृतयः । अन्वाध्वर्यवे चैते प्रकृतयो निरुद्धो विकृतिः । उक्तमेतद्दर्शपूर्णमासप्रकृतय इष्टिपशुवन्वास्ते स्वधर्माणः सामान्याद्विकार इति येषां प्रत्यक्षाण्यङ्गानि तेषामन्ये विकारा ये त्वप्रत्यक्षाङ्गा इति ।

पशुः प्रातर्दोहविकारः कालसामान्यात् ।

यद्यपि माधुर्येण साम्यमस्ति तदेव निर्णायकं न्यायमते तथाऽप्यव्रजणसाम्येन सायंदोहविकारत्वमाशङ्क्यमानमधिकेन कालसामान्येन बाध्यते । प्रातःकावे हि प्रातर्दोहस्य पशोश्चोत्पत्ती समाने इति तद्विकारत्वेन दर्शविकृतित्वम् ।

प्रसङ्गेनान्यत्रापि न्यायमतिरिचति—

तथाऽऽमिक्षा ।

तस्यामुपयदोहसंसर्गेऽपि तस्या एकवचनाजोभयोर्हविष्टं नापि संसृष्टमेकं पयोविकारमात्रदर्शनात्मकवर्णे च जुषन्तां युज्यं पय इति पयःशब्देनैकत्वेनैव ग्रहणादामिक्षा पयोविकारः । आमिक्षा च प्रतरेण क्रियत इति तस्यामपि कालसाध्यमुक्तम् ।

आग्नेयैन्द्राग्रयोस्तद्विकारेषु चैतदधिकृतम् ।

अग्निष्टोमोक्त्यसंस्थयोरेतौ सवनीयो पशू तयोरधिकृतमन्यूनानतिरिक्तमेतत्तन्म यलिरुद्ध उक्तम् । तयोर्यो विकृतयस्तेष्व(स्नास्त्र)पि तथा तयोः प्रत्यक्षधर्मत्वादन्येषां तत्समानां विकारस्त्वं प्रत्यक्षमनुपदिष्टं पशुधर्माणां धर्माकारिणामङ्गपशुत्वसामान्येन नैतयोर्विकारस्त्वम् ।

अग्नीषोमीये तद्विकारेषु चाऽऽश्ववाकः प्रस्तर ऐश्वरी
तिरश्ची कार्ष्ण्यमयाः परिधयोऽधिकाः पौतुदारवेभ्योऽ-
मुष्मा अमुष्य वपाया मेदस्तः प्रेष्यामुष्मै पुरोडाशस्य
मेष्मामुष्मा अमुष्य हविषः प्रेष्येति पशोर्वैचते संमेष्यति ।

अग्नीषोमीय उपवसथीयः पशुस्तद्विकारेष्वप्यवसथ्येषु निरुद्धादधिकमाश्ववाकादिकं तत्तु पूर्वमातिथ्यायामिष्टौ कृतं यदेवाऽऽतिथ्यावहिस्तदग्नीषोमीयस्येत्यादिनाऽग्नीषोमी-
यार्थमेवोक्तमिति तद्विकारेष्वपि तथैव न निरुद्धे सवनीये तद्विकारेषु च प्रणयमे
पौतुदवाः परिधयो न कार्ष्ण्यमयाणांमेवाग्नीषोमीये वचनेन प्राप्तत्वात् । प्रेषविशेषास्तु
शास्त्रान्तरेण व्यवस्थापितास्ते निरुद्धे न सन्तीत्युक्तमत्रैव ते तथैव शास्त्रान्तरासवनीये-
ष्वपि न सन्तीत्येतदधिकृतमित्यनेनोक्तम् ।

ऐन्द्रे सारस्वत्यां तद्विकारेषु च दार्शीपूर्णमा-
सिकः मचरणकल्पः मचरणकल्पः ॥ १७ ॥

इति सत्याचाद्वहिरण्यकेशिसूत्रे चतुर्थमश्वे पञ्चमः पटलः ॥ ५ ॥

इति हिरण्यकेशिसूत्रे चतुर्थः प्रश्नः ॥ ४ ॥

अनयोर्न भैषावरुणव्यापार इत्यर्थः । एवं चाग्नीषोमीयस्य चतुर्णां सवनीयानां
निरुद्धस्य च षष्ठस्य सर्वपशुप्रकृतित्वमुक्तं भवति । ननु(न) योर्मासकैरग्नीषोमीयस्यैव
सर्वपशुप्रकृतित्वमुक्तं तत्रैव पशुधर्माणां प्रत्यक्षाज्ञानादिति । अस्मच्छाखायां हौत्रं

पशोस्तु निरुद्धं प्रकृत्यैवोक्तमजान्ति स्मेति प्रश्नेन तदूहेनाभ्यपशुषु चोदकेनैव
 प्राप्नोति । न च तेषु प्रत्यक्षं विधानमस्ति । तस्मात्प्रत्यक्षाङ्गत्वादन्येषु नैमित्तिकका-
 म्येषु स्वतन्त्रपशुषु निरुद्धो हौत्रं प्रयच्छते (च्छंस्ते)षां प्रकृतिर्मवत्येव । तथा चाऽऽध्व-
 र्यैव वैशेषिकं वेदिषानादिकं चोपदेशिकमेव प्राप्यान्वेषु प्रयच्छत्तथाऽग्नीषोमीयादि-
 य(?) आध्वर्यवमतिदिष्टं प्राप्य तद्विकृतेऽपि भवति नहि भिक्षुको भिक्षुकाद्यापत इति
 न्वाथात् । एवं च तन्त्रान्तर्गतेषु पशुषु सादृश्यादग्नीषोमीयादय एव प्रकृतिस्तत्रापि
 व्यवस्थौपवसत्ये क्रियमाणानामग्नीषोमीय एव सवनेषु क्रियमाणानामग्नेयादयस्तत्रापि
 व्यवस्थाऽऽग्नेयेन्द्राग्नयोहेतयोस्तुस्यत्येऽपि पशुपुरोडाशधर्मभेदाद्व्यवस्था येषां अग्नेय-
 पुरोडाशविकाराः पशुपुरोडाशास्तेषामग्नेयः सवनीयः प्रकृतिर्येषां तु द्विदेवत्वानां बहु-
 देवत्वानां वा पशुपुरोडाशा ऐन्द्राग्नपुरोडाशविकारास्तेषामैन्द्राग्न एव प्रकृतिः । येषा-
 मनेकदेवत्वानामग्नीषोमीय एव पुरोडाशः पशुपुरोडाशप्रकृतिस्तेऽप्याग्नेयस्यैव सवनी-
 यस्य विकारा अग्नेयवत्तेषां कपालधर्मसादृश्यात् । येषामेकदेवत्वानामैन्द्राग्नपुरोडाश-
 धर्मकाः पशुपुरोडाशास्तेषामैन्द्राग्नः सवनीयः प्रकृतिर्नाऽऽग्नेयो हविःसामान्यं बलीय
 इत्युक्तमेव । ये त्वन्ये सरस्वतीदेवताकाः सरस्वदेवताकास्ते प्रातिपदिकसाम्येन ये च
 सोमदेवताकास्ते सोमदेवतासाम्येन सरस्वत्या येषाः सवनीयाया एव विकारा इति
 व्यवस्था । सवनीयानां चतुर्णामग्नीषोमीयपशुषु चोपदिष्टधर्मत्वेन नाग्नीषोमीयवि-
 कृतिर्त्वं भीमांसकामिमतम् । कुतः । अतस्तेषां ज्योतिष्टोमसंस्थान्तर्गतानां ज्योतिष्टो-
 मप्रकरणगतपस्त्वङ्गोपदेशैस्त्वाविशिष्टत्वात् । नहि तत्राग्नीषोमीयादीनां देवताविशेषा-
 विहिताः सन्ति नात्रान्तरप्रकरणेन नियमो भवेत् । किं तु यदग्नीषोमीयं पशुमालमत
 इत्यर्थवादादादयमर्थं दीक्षितस्येति विधेर्हेतुसमर्पणे प्रस्तावकाद्विधिरनुमीयते नतु तद्वि-
 धिरस्मच्छाखायां साक्षादस्ति । तथाऽऽग्नेयादीनामप्यनुवाशादेव विषय उनीयन्ते ।
 वागपेये हि श्रूयते—“आग्नेयं पशुमालमते । अग्निष्टोममेव तेनावरुन्वे । ऐन्द्राग्ने-
 नोक्त्यम् । ऐन्द्रेण षोडशिनः स्तोत्रम् । सारस्वत्याऽतिरात्रम् । माहत्या बृहतः
 स्तोत्रम् ” इत्यर्थवादेन वागपेयपशुदेवताविधिः परेणाग्निष्टोमादिसंस्थास्वाग्नेयादि-
 पशुविधयोऽनुमीयन्तेऽतस्तु ते सर्वेऽपि पशवो अविशेषेण ज्योतिष्टोमं प्राप्तुं
 अतस्तेषां सर्वेषामप्यवान्तरप्रकरणं समानमेव । तथा चात्पन्यानगमित्यादिषां स्तो-
 त्राभिर्दधते । तथा, तद्वाङ्मनमपि वैष्णव्यर्चां ह्रत्वा मूपमित्यादि सं द्विष्यार्त्तं
 ध्यायेच्छुर्वैवैनमर्पयतीत्यन्तं धूपदिविधानहृदयशूलोद्घासनान्तं समानमेव न कामपि
 देवतां विशेषेणोपादत्तेऽतो यावन्तो ज्योतिष्टोमपश्चवस्तावन्तः सर्वेऽप्यविशेषाद्वान्तर-

प्रकरणेन एवेति सर्वेषां पदशेषिकमेवाऽऽध्वर्थेषाम् । उपाकरणमत्रादयस्तु निरुद्धाद-
तिविद्यास्त्वय प्रेषविशेषा अपि ऐन्द्रे सारस्वत्यां भैषावरुणप्रेषामात्र शास्त्रान्तरादेशः ।
तथा शास्त्रान्तरवशात्प्रेषविशेषनियमो बहिर्विधृतिप्रसारकाध्वर्थमयपरिधिनियमोऽपि
वचनादेशेत्युक्तम् । तस्मादग्नीषोमीयादयः पञ्चापि सोमे तन्त्रान्तर्गतानां व्यवस्थिताः
प्रकृतयः । सोमे तन्त्रबहिर्भूतानां तु निरुद्ध ऐन्द्रात्म एवेति । पञ्चापि पशवः प्रत्य-
क्षधर्माणो हौत्रेण निरुद्धस्य विकृतय इतर आध्वर्थवेण वैशेषिकेण च हौत्रमतिदेशा-
त्समानमेव प्राप्तमपि शास्त्रान्तरादैन्द्रे सारस्वत्यां च भैषावरुणव्यापारप्रतिबन्धेनैव
व्यवस्थापितमित्यञ्जमतिप्रसङ्गेन । नैमिनीयैस्तु पञ्चपशुप्रकृतित्वमासङ्ग्य दूषितं
म्यायेन तत्त्वस्मच्छात्रोपदेशसूचितन्यायव्याख्याने सूत्रतात्पर्यं दर्शितमतोऽस्मत्सूत्रेऽय-
मेव प्रकारो ज्ञेयः ।

न्यायोपदेशयोः केचित्त्वरूपं ब्रूयते न तत् ।

शुक्तं न्यायोऽनुमानं तु श्रुतितुल्यं कथं भवेत् ॥

इति सत्याषाढहिरण्यकेशिसूत्रन्याख्यायां महादेवकुतायां प्रयोगवैजयन्त्यां

चतुर्थे पञ्चमश्चे पञ्चमः षटलः ॥ ५ ॥

इति हिरण्यकेशिसूत्रव्याख्यायां चतुर्थः प्रश्नः ॥ ४ ॥

आम एवमप्रश्ने प्रथमः पटलः ।

यद्यपि राजसूये हि चातुर्मास्यानि पठ्यन्ते तेषां हि दर्शपूर्णमासौ चातुर्मास्यानीति
निस्थेष्वपि षाठ् उपपठ्यन्ते स्मृतावपि चातुर्मास्यानि चैव हीत्यादौ तत्र तेषां राजसूये
पठितानामत्र निस्थकृत्वत्वात्तस्यान्यपीत्यर्थः ।

अस्य ५ ह वै सुकृतं चातुर्मास्याजिनः ।

चातुर्मास्यैर्यज्ञे स तथा तस्य सुकृतमक्षय्यफलत्वाद्यक्षय्यं ह वै शब्दो भ्रुतिगतावेव
पठितो । हशब्दः प्रसिद्धमित्यर्थः । वैशब्दो ह्यर्थः । तस्माच्चातुर्मास्यैरक्षय्यं यष्टव्यमि-
त्यर्थः । न चार्थवादात्फलकत्वेनेति वाच्यम् । पक्ष एतेषामभ्यासस्य विधास्यमानत्वात् ।
न च काम्येष्वभ्यासोऽस्ति । अयं प्रयोगो नित्यानामेव काम्यप्रयोगस्याग्रे स्वयमेव
वक्ष्यमाणत्वात् । चतुर्षु चतुर्षु मास्यानीति यागानां गृहमेधीयस्यैवमनकपरिचर्याभ्यां
दर्विहोमभ्यासं सहितानां नामधेयं यजतिचोदितत्वेन यागानां समुदायस्य । तथा चातु-
र्मास्यैर्यज्ञे तैर्विज्ञानारायणं प्रीणयामीति संस्कारः । अन्यारम्भणीयार्थमुत्तिग्ग्वरणम् ।

तान्यालम्बमानः फाल्गुन्यां पौर्णमास्यां चैत्र्यां वा
पूर्वस्य पर्वण औपवसध्येऽहनि पञ्चहोतारं मन-
साऽनुमृत्य सग्रहं हुत्वाऽन्वारम्भणीयामिष्टिं
निर्धेयति वैश्वानरं द्वादशकपाळे पार्जन्यं चरुम् ।

तानीति बहुवचनं नानापर्वेषु क्रियमाणत्वेन फाल्गुन्यां पौर्णमास्यां चैत्र्यां वा
पौर्णमास्यामालम्बमानः । पूर्वस्य पर्वण इत्यन्वयः । पौर्णमासीग्रहणं प्रतिपत्तिवृत्त्यर्थं
हुत्वा निर्धेयतीति सप्तानन्विकस्वरूपापनार्थम् । अग्निगुणको वैश्वानरो द्रष्टव्यः । याज्या-
पुरोनुवाक्ययोर्विशिष्टाभिधानात् । तस्मादग्नये वैश्वानराय जुष्टमित्यादि पर्वण्यदेवताकं
चरुम् । पौर्णमासे तन्त्रं पौर्णमासीतमीपे क्रियमाणत्वात्सद्यस्कालत्वाच्च प्रत्येकमग्नि-
प्रणयनम् । स्पष्टमन्यत् । हिरण्यं वैश्वानरे धेनुं पार्जन्ये । इक्षिणा अग्नेश्चामपि
नमनात् ।

वैश्वदेवेन यक्ष्य इति संकल्प्य—

प्राचीनप्रवर्णे वैश्वदेवेन यजते ।

प्राचीनप्रवणता नियम्यत उर्वीचीनप्रवणताप्रागुदकप्रवणतासमतास्वपि प्राप्तासु ।
तादृशे देशे । विश्वे देवा देवता यस्याः सा वैश्वदेव्यामिक्षा तस्याः शाखाहरणेन
मुखतः प्रवृत्तत्वात्मुख्यत्वं बलीय इति सर्वस्य कर्मसमुदायस्यैतयोपलक्षितस्य नामधेयं
वैश्वदेवमिति । सोम्यद्यावापृथिव्ययोर्मारुतामिक्षाम्यां समत्वाद्भेदकत्वाच्च तन्त्रप्रयो-
क्तत्वमिति मुख्यत्वमेव बलीयः । ब्राह्मणे तु यद्विश्वे देवाः समयजन्त तद्वैश्वदेवस्य
वैश्वदेवत्वमिति वा निर्बचनम् । समुदायनामधेयस्य मुख्यत्वात्तत्र त्वामावाप्तमेव ।
आमिक्षायाः प्रयोविकारत्वादित्युक्तमेव ।

उद्वत्तायानुद्वत्ताय वा ।

गृहेभ्योऽन्वय गत्वा तेष्वेव वा प्राचीनप्रवणतां संपाद्य यजेत । अन्वारम्भणीया तु
प्राकृत एव विहारे । वैश्वदेवार्थमेव प्राचीनप्रवणता तथैव विधानात् ।

अग्नेराहुताऽग्निं प्रणीय ।

नित्यधार्यान्यस्य प्रणयने प्राप्ते तत्र धर्मवत्ता विधीयते । अग्नेरग्निप्रणयनस्याऽऽ-
हुताऽग्निं प्रणीय तत्र पशुदुकेऽग्निप्रणयने प्रणयनस्य धर्मास्तद्भूता विधिनेत्यर्थः ।
गार्हपत्यादग्निप्रणयने पशुबन्धवदिति नैलानलापस्तम्भोक्तेः । नोद्यतहोम इति च ।
अत्रैतावान्निशेषः—गार्हपत्येऽग्निप्रणयनानीत्यादि । यस्ते पावकेति च न होमः । पूर्वो
यस्तस्य परो भवासीति लिङ्गविरोधात् ।

अन्ध्यायनं कर्णास्तुका निषाधार्मि प्रतिष्ठाप्य ।

अग्रेरावृता प्रतिष्ठाप्येत्यनुवच्यते । उक्तं वैलानसेन—तद्व्यापने प्रतिष्ठाप्येति ।
मोक्षरवेदिमुपवपतीति प्रतिषेधाद्यज्ञोत्पत्तौ प्रतिषिद्धे सर्वे प्रतिषिध्येतेत्युक्तत्वात् ।
उत्तरवेदिप्रतिषेधात्संस्कारार्थी कथाधारणादयो गुणगुलुगुगन्धितेजनयौतुदेवपरिको
निवर्तन्ते । वचनादूर्णास्तुका विधीयते । नात्र समारोहः प्रयागवत् । स्थानान्तरे
युद्धेऽपि गन्तुं समारोहः स्वात्स्न्यात्प्रयोजकः । तं मथित्वा तेन परिसंख्यानात् । इह-
वेधं वक्तुमन्यवतन इत्याहुक्तम् । प्राकृत एवाऽऽयतने मन्त्रेण प्रतिष्ठापनं प्रचीमाग्नि-
संस्कारकत्वादन्यत्सर्वमितः परं समग्रमग्निसंस्कारभूतं कर्तव्यम् । तदुक्तं भारद्वाजे—
यद्वेदमुत्तरवेद्या उपवपनात्सर्वं क्रियत इति । अत्र ह्य वपुमन्ववदिति बोक्तुमुत्तरवेदेर-
न्यथात् । प्रणयनं प्रतिष्ठापनादि समग्रं वक्तुमग्रेरावृतेति वचनम् । अथस्तेऽपि प्राचीन-
प्रवणत्वं यागसङ्कल्पकतेत्या । नित्यधार्म्येऽपि प्राचीनप्रवणत्वं संशयाऽऽयतने केवले
तुष्णीं निषाने नान्यत्तदग्निसमिधि ।

अग्नीन्स्थावायाऽऽभिसारवे वैभवेन्ये
सायंदोहाय वस्मानपाकरोति ।

आमावास्पतम्ररुवावनायं प्रस्ताधुवादः । आभिसार्ये प्रयोजनयेति सायंदोहो
यद्यपि न प्रधानमूर्तं हविरपि तु तत्संस्कारार्थस्तथाऽपि तत्र दोहधर्मः सन्त्येवेत्युक्तम् ।
लौकिकेन वसाऽऽभिसारसंस्थादुस्तर्यं बोधायनोक्ततुष्णींसायंदोहपक्षस्य च । विशेषे
ते देवाश्च विशेषे(श्च)देवास्ते देवता यस्या इति तद्धिनोत्पत्तिः सा तथा सति कर्मधारवे
प्रत्ययो ननु पदद्वयादिति वैयाकरणं निर्णयना(?) विशेष्यो देवेभ्यो वस्मानपाकरोतीति
युक्तं चेत् । यदुक्तं वस्मानपाकरोति शाखाहरणादिविधिनिर्णयः ।

सप्तदश समिधेभ्यः ।

इत्ये काष्ठविजृद्धयर्थमत्र वचनम् ।

प्रसूनं वारिस्त्रीन्कलापान्संनहैकध्वं पुनः संनहति ।

प्रसूनं प्रसरयुक्तं पुष्पितमिति यावत् । लूनप्रकटमिति केचित् । वीन्कलापानि-
धनान्यपि ग्रीष्मेव कर्तव्यानि । एकैकस्य वा निधनस्य शूस्वे संनहौकचा संनहति ।

एवमिधम् ।

प्रसूनमित्यप्यतिदिशन्ति केचित् । प्रसूनवृक्षस्योक्तस्वेवमाहरति । त्रयोविंशति-
धेस्तृहः ।

पूर्वोक्तं स्पष्टयति—

पुनःसंनहने धर्मः ।

मन्त्राणां धर्मा अङ्गानि पुनःसंनहन एवेत्यर्थः ।

पात्रसंसादनकाले यथार्थं पात्राणि प्रयुनक्ति
सुखं द्वे चोपभृतौ पूषदाज्यधानीं द्वितीयां
ध्रुवां द्वे आज्यस्याह्यौ दधिधानीं द्वितीयां
पालाशं वाजिनपात्रं सुखं चमसं वा ।

सायंदोहस्याऽऽवृता सायंदोहस्तद्वस्तानि कर्माणि कृत्वा शोभूने कर्मणे यामि-
त्यादि । ततः पात्रसंसादनकालस्तस्मिन्नागत इत्यर्थः । चमसस्तुत्रोस्तूष्णीमेव संमार्गः ।
जुह्वंशब्दप्रयोगोद्विष्यदेवस्य पौर्णमास्यामेव विधानात् । पूर्वैश्चरन्वाधानादिकमुक्तं भवति ।
तत्पुनश्चमेवोक्तमापस्तम्बवैखानसाभ्यां सायंदोहं दोहयति सांनय्यदिति च शोभूत
इत्यादि च । स्पष्टमन्यत् । सायमग्निहोत्रं यवावा कुर्वन्ति तदुच्छेषणमातश्चतार्यमित्या-
दिकं सांनय्यवदेतद्याजमाने वक्ष्यते ।

निर्वपणकाल आग्नेयमहाकपालं निर्वपति सौम्यं

चरुं सावित्रं द्वादशकपालं सारस्वतं

चरुं पौष्णं चरुमेतानि पञ्च संचराणि ।

एतानि हवींषि बरुणप्रयाससाकमेधशुनासीरीयपर्वसु संचरन्तीति वाक्याति-
देशेन विहितान्येव गच्छन्ति तथैतदितिकर्तव्यताकानि । एतद्वाङ्मनान्येव पञ्च हवीं-
षीति श्रुतेः ।

मारुतं सप्तकपालं वैश्वदेवीयामिसां

द्यावापृथिव्यमेककपालमुत्तरेषु पर्वसु

सावित्रमष्टाकपालमेके समामनन्ति ।

अमिसां निर्वपेदित्यपि संबध्यते । पयस्यां निर्वपेदिति वचनात् । ननु निर्वपि-
नास्तीति चेत्सत्यं, यथाऽन्यत्र निर्वपतिना यामोऽवसीयते तथाऽऽमिक्षायागं करोती-
त्यर्थः । एवमाग्नेययागमित्याद्यपि हेयम् । सावित्रं बरुणप्रयासादिषु सर्वेषां हविषामन्ते ।

त्रिष्फलीकृतेषु विभागमन्त्रेण पौष्ण-

मपच्छिद्य सह पुरोडाश्यैः पिनष्टि ।

पौष्णस्येति कर्तव्यता शाखान्तरेऽत्र दर्शिता सा चरुत्वस्यापनार्थं पूर्वमुक्ताऽत्र
श्रुतिस्तथा प्रख्यायत इति न पुनरुक्तम् ।

मातर्दोहस्याऽऽवृता मातर्दोहं दोहयति तस्मै

मातर्दोहे सायंदोहमानयत्यामिसां करोति

संहतामन्यस्मिन्प्रात्र उद्धृत्य वाजिनेनोपसिच्य
प्रह्वतां निधायोत्करे वाजिनश्चेपं निदधाति ॥१॥

मातृतान्तानि कपालान्युपधाय प्रातर्दोहस्याऽऽवृता वत्सापाकरणादिविधिना प्रातर्-
दोहं दोहयति तस्मिन्तस्ते प्रातर्दोहे दुग्धे सायंदोहं दधिभूतमानयति । तेन कर्मणाऽऽ-
मिक्षां करोति । संहतां घनीभूतामन्यस्मिन्प्रात्र उद्धृत्य या संहता साऽऽमिक्षा यद्व-
त्तद्वाजिनमिस्थुकं भवति । तथैवाऽऽपस्तम्बवैखानसभारद्वाजादिभिरुक्तम् । अन्यस्मि-
न्प्रात्रे तां कुम्भीत उद्धृत्यमन्यस्मिन्वाजिनमित्यर्थादन्यस्मिन्प्रात्रे वाजिनमिति वैखानसः ।
दूयोरिति भारद्वाजापस्तम्बौ । वागिनैकदेशेनाऽऽमिक्षामुपसिच्य प्रह्वतां निधाय वाजि-
नैकदेशमप्युत्करे निदधाति । अत्रैवोद्धरणनिवेचनं भारद्वाजेनोक्तम् । तथा कृत्वैकक-
पालमुपदधाति । अपयोत्करे वाजिनशेषं निदधातीति वचनात् । उद्धासनकाल एनेदमा-
मिक्षां कृत्वैककपालमुपधाय तत उद्धासनकालेऽन्यस्मिन्प्रात्र इत्यादि । तथैवाऽऽपस्त-
म्बवैखानसाभ्यामभिधानात् । श्रुतिपाठमनुसृत्योक्तमङ्गजातं कमस्तु सामर्थ्येन ज्ञेय
इति न दोषः । दृश्यते चान्यत्रापि चपालस्य करणकाल एव यूपान्ने प्रतिषोषन-
मध्युक्तम् ।

संयुतानां पिष्टानां विभागमन्त्रेण पौष्ण-

मपाच्छिद्य चरुकल्पेन भ्रपयति ।

कृतव्याख्यानम् । मदन्तीनां कृतकार्षत्वात्पाकार्पमन्यदेवोदकं ग्राह्यम् ।

उत्तरं परिमाहं परिगृह्य संमेषेण प्रतिपद्यत आञ्ज्वेन

दध्ना चोदेहीति संमेषस्यान्तश्च संनमति ।

पशौ कृतव्याख्यानम् । अत्रोत्करे वेदिधर्मा इत्युक्तम् ।

फाल्गुन्यां यथा पशोर्वेषं पृषदाज्यं गृह्णाति ।

पशुवदिति वक्तव्ये गुरुनिर्देशेनोक्तं यथा पशौ श्रुत्वा विहितमेवमेव फाल्गुन्यां
विहितं नस्ततिदेश इति ।

चैत्र्यां तु द्विराज्यस्योपस्तीर्य द्विर्दधि

गृहीत्वा सकृदाज्येनाभिघारयति ।

तत्र संसृष्टं पञ्चगृहीतमुक्तमत्र पुनर्द्विराज्येनोपस्तीर्येत्यादिना वध्न एव हविष्प्रमा-
ज्यस्योपस्तरणाभिघारणार्थत्वमिति तत्तु पूर्वोक्तेन विरुध्यते पृषदाज्येनानूषामान्यज-
सीति श्रुतेरविशिष्टत्वाद्वाध्नाऽनूषाजा इत्यनभिधानाच्च । तस्मादुपस्तरणाभिघारणशब्दौ
व्याख्येयौ । आज्यस्येति कर्मषष्ठी । तेनाऽऽज्यमुपस्तीर्येत्ययमर्थो भवति पृषदाज्यघान्या-
माज्यमुपस्तरणं न संस्कारकं संस्कार्यत्वात्तत्रेत्यर्थाद्विर्दधि गृह्णाति तस्ते प्रातर्दोहं इति-
वदधिकरणस्यापि संस्कारो भवत्याज्यस्य । तथाचोपस्तीर्णमाज्यं द्विर्दधिमन्त्रेण

संस्कृत्य तृतीयानिर्दिष्टेनाऽऽज्येनाभिषारणेन संस्कृतस्याऽऽज्यस्यैव संस्कारः । एवं
वनसि निधाय श्रुतिरेव यजिताऽऽज्यस्योपस्तोर्वेति तस्याऽऽज्येनाभिषारयतीति च । ततस्तु
पञ्चनिर्मन्त्रैर्गृह्णाति ।

चत्वारसप्तमभृतीनि कर्माणि प्रतिपद्यते ।

मारुतमुद्रास्याऽऽमितामुद्रास्तकति ।

अन्यस्मिन्पात्रे एककपालमुद्रास्य यधूतेन

सपिपाऽऽभ्यादीयाऽऽविष्पृष्टं करोति ।

अपूर्वस्मालौकिकेनाभिपूर्य पात्रे यथा पुरोडाश आभिर्भूतं प्रकटमग्रं पृष्ठे वस्येति
तथा । अस्तेकस्यकाल इत्यापस्तम्बः ।

व्याहृतिभिर्हवींस्थासादयति तथा संवत्सरे ।

हवींस्थीत्युक्तत्वाद्वाग्निं तूष्णीमेवोत्करे तथा संवत्सरेऽतीति व्याहृतिभिरेव हवींकि
चातुर्मास्येऽप्यसादयेत् । एतदप्यस्तथातुर्मास्यविषयम् ।

निर्मन्ध्यस्याऽऽवृता निर्मन्ध्येन प्रचरति ।

यतार्थम् ।

येदं निधाय सामिधेनीभ्यः संप्रेष्यति ।

कथानुवाद उत्तरविधिस्तथा ।

नव प्रयाजान्प्रजतिं चतुर्थे सम्पत्नीयावृत्ते सर्वं समानयते ।

कृतव्याख्यानं पशौ नवमोऽन्त्यविस्कारः । सन्निधौ यजेति प्रथमं यज्ञ यजेन्मुत्तराद् ।

सर्वत्रोपांशु सावित्रैककपालयोर्देवता यजति ।

अथान्यत्र च यज्ञ यजेतौ । स्पष्टमन्यत् ।

कृत्स्नपेककपालमवदायाऽऽज्यमनुप-

र्यस्यर्जुं प्रतिष्ठितमपर्यावर्तयन्नुहोति ।

आशवेनैवोपस्तरणं सर्वमवदायोपरि पूरितमाज्यं ते ययित्वर्जुमुलं पूर्वदिशि प्रतिष्ठितं
प्रसेवोत्तरकाष्ठे यथा हुत एव तिष्ठेत्तथाऽपर्यावर्तयन्नुत्तानमर्जुंनुहोति । आशममेक
पुरस्तादुपरिष्टाच्च प्रक्षिपति ।

यदि हुतः पर्यावर्तेत वरे दत्ते ऋचोऽग्नेः कल्पये-

त्प्रत्यादाय वा पुनर्जुहुवाक पाणिनेत्येकेषाम् ।

आध्वर्यवे वरे दत्ते ऋचोऽग्नेः समं कुर्यादस्तेन वाऽवदाय पुनर्जुहुवाक वा वेत्ये-
केषां पुनर्होम आभाषणादिना ।

मधुश्च माधवश्चेति चतुर्भिर्मासनामभिरेककपाक्ष-
मभिजुहोति मधवे स्वाहा माधवाय स्वाहेति वा ।

मन्त्रान्ते स्वाहाकारः । शास्त्रान्तरीयाः स्वाहाकारान्ता एव पाठिताः । मन्त्रनामभि-
रित्यागामिभिस्तेन कस्मिन्नीपूर्णमासे दीक्षेरन्मुखं वा एतस्तेवत्तरस्येति त्रिज्यापूर्णमासे
दीक्षेरन्मुखं वा एतस्तेवत्तरस्येत्युभयत्र संवत्तरप्रवृत्तिदर्शनान्मध्यादिसंज्ञाः कस्मिन्ने-
वैत्रं वाऽऽरभ्य ज्ञेयाः ।

पृथ्वाक्षयेन नवान्याजान्यजति ॥ २ ॥

प्रथो कृतव्याख्यानम् । देवान्यजेति प्रथमम् । यज यजेत्युत्तरान् । प्रयस्य एकै-
कस्य विकारा इति याजमाने वक्ष्यति । प्रथमाष्टयनवमाना प्राकृतस्थाद्वितीयादयः
क्रमेण त्रयाणां विकारा द्वौ द्वावेकैकस्य मान्नवर्णिकयो देवताः । देवतापदानां पञ्चम-
न्यानामन्तेऽहं देवयज्ययेत्यादि गङ्गाप्रकृतिविकारं ज्ञेयम् ।

संवत्सरीणां स्वस्तिमावास्ते दिव्यं धामाऽऽशास्त
इति सूक्तवाकस्याऽऽशीषु होताऽनुवर्तयति ।

वैश्विकमिदं दिव्यं धामाऽऽशास्त इत्येतस्मात्पूर्वं संवत्सरीणां स्वस्तिमावास्ते
इति होताऽनुवर्तयति दिव्यमित्यनुवृत्तं करोति ।

प्रहृतेषु परिधिषु सस्त्रावेणाभिदुत्य वाजिनेन प्रहरति ।

यत्र परिधिप्रहरणं तत्र सस्त्रावेणाभिहोम इति वक्तुमुक्तं प्रहृतेष्वित्यादि । तेन
प्रहृत्य परिधिं जुहोतीति वाजिनमावाजेन न विरोधः । सभिहोमस्य प्रहरणाङ्गस्यादि-
त्यर्थः । वाजिनयागस्यात्र काष्ठ इत्यर्थः ।

वाजिनपात्रं वपस्तीर्य बहिषि विधियन्त्वम्वा-

जिने गृह्णाति पूरयित्वा नाभिघारयति ।

उत्तर आतादितं तस्मात्पात्रात्कुणेन गृह्णाति विविन्धन्स्कन्दयन्बर्हिषीति वैश्व-
मसः । अन्तर्वेदीस्थापस्तम्भः । तेन वाजिनपात्रेऽन्तर्वेदि स्थिते पूरयतीत्यनेनोक्तं नाभ-
घारणमर्थं इति पात्रपूरणं यावद्भवति तावद्गृह्णाति । अत्र याजमानं पञ्चहोता ।

वाजिभ्योऽनुवृद्धिं वाजिनो यजेति संजेष्यति ।

यथाक्रमम् ।

ऊर्ध्वक्षुरासीनो होताऽनवानं यजति ।

ऊर्ध्वमानुर्वं पातितमानुः । सिद्धतोर्ध्वक्षुत्वं वा भूदित्यासीन इत्युक्तम् । सर्वत्र
होत्रकर्मस्थापनं याजुषहोत्राभिप्रायेणाऽऽध्वर्यवकाण्डपठितत्वाद्वा व्याख्यानं भुतेः कृत-
मित्युक्तं न विस्मरणीयम् । अनुच्छ्वसन् यजति याग्यापुरोनुवाक्ययोरर्ध्वं विरामम-
कृत्वेत्यर्थः ।

वषट्कृते विधिच्यमानया जुहोति ।

विधिच्यमानया स्तुत्रोपलक्षणं चमसस्यापि । चमसेन स्तुत्रा वा लावयन्नुहोतीति
वेदान्तः । वाभिर्भ्य इदम् । वाजिनामहं देवयज्यधेन्द्रियावी भूयासं जेमानमिति वा
दधिविकारत्वात् । अनुवषट्कृते तु स्विष्टकृद्याजमानं न भवत्विति त्रयाणां ह वै
हविषां स्विष्टकृते ॥ समवधन्ति सोमस्य धर्मस्य वाजिनस्येत्यापस्तम्बोक्तश्रुतेः ।

वाजिनस्याग्रे वीहीत्यनुयजति ।

पूर्ववदेव याजमानम् । अग्नय इदम् । वाजिनामहं देव ।

वाजिनोद्रेकेण दिशः प्रतियजति यथा वसाहोमोद्रेकेण ।

नायमतिदेशः समानश्रुतित्वेन दर्शितमिति गुरुनिर्देशनोक्तम् ।

समुपहृत्य सर्वे वाजिनं भक्षयन्त्यन्योन्यस्मिन्मुपहवमि-

च्छन्त उपहृत्यस्वेत्यामन्त्रेण उपहृत इति प्रतिवचनः ।

आमन्त्रेणप्रतिवचनाद्वयामन्योन्यस्मिन्मुपहवमिच्छन्तः कुर्वन्तो वाजिनमुपहृत्यानु-
ज्ञाप्य वाजिनं भक्षयन्तीत्यर्थः । शेषमिति भरद्वाजापस्तम्बौ । तत्तेष्टम् । वाजिनमिति
निर्देशादुत्तरस्थमेव । मन्त्र इति शेषः । कर्मनामधेयेनेत्यापस्तम्बः । तेन होतरुपहृत्य-
स्वेत्येवमन्येषामामन्त्रेण ब्रह्मध्वर्योऽग्नीद्यानमानेत्यादि स्वव्यतिरेकेण शेषम् । ऋषोऽ-
प्ययमेव भारद्वाजेनोक्तः । प्रतिवचनमुपहृत इत्येतावतैव । उपहृतोऽनुज्ञात इत्यर्थः ।

वाजिनां भक्षो अबतु वाजो अस्मावेतः सिक्तपशून्

बलाय । स न इन्द्र इन्द्रिषं द्रविणं दधातु मा रिषाम

वाजिनं भक्षयन्तस्तस्य ते वाजिन्वाजिभिर्भक्षं कुतस्य

मधुमत उपहृतस्पोपहृतो भक्षयामीति भक्षयन्ति ।

प्रायेकं मन्त्रः ।

यजमानः प्रथम उत्तमो वा ।

भक्षयतीति शेषः । प्रथम इत्यत्र तमारम्भोपहृतोऽन्येषाम् ।

शोभूते पौर्णमासेनेष्टोदवसायानुदवसाय वा ।

प्रतिपदि पौर्णमासेनेष्टा ततो गृहेभ्योऽन्यत्र तेभ्येव वा वक्ष्यमाणं कर्तव्यम् ।

प्रसूता देवेन सवित्रा दैव्या आप उन्दन्तु

दीर्घायुस्वाय वर्षस इति शिरोऽभ्युनक्ति ।

मन्त्रलिङ्गादज्झिरुन्ति ह्रदयन्तीत्यर्थोऽवगम्यते । तत उदिधातोः श्रमिकरन्-
त्यस्यैतद्वृत्तमभिपूर्वस्याभ्युनक्तीति ।

अतमेव परमेष्ठ्युतं नात्येति किञ्चनर्ते समुद्र आहित
 अतः भूमिरियं श्रिताऽग्निस्तिग्मेन शोचिषा
 तप आक्रान्तपुष्पिणहा शिरस्तपस्याहितं वैश्वानरस्य
 तेजसर्तेनास्य निवर्तये सत्येन परिवर्तये तपसाऽ-
 स्यानुवर्तये शिवेनास्पोषवर्तये क्षमेनास्याभिवर्तये
 इति ज्ञेया शूलरूपेक्षुशलाकया वा केशान्विनायन् ।

त्रीणि श्वेतानि यस्यां सा तथा शूलली मृगविशेषो येन बाणैः स्वशरीराच्छूलाकारैः
 पिच्छैर्विमुक्तैः प्राणिनो विध्यन्ते तच्छूलाकारोऽवयवोऽपि शूलली तादृश्येक्षुपशान्तः-
 शलाकया वा शिरोगतान्केशान्विनायन्विनीताकम्रान्कुर्वन् ।

लौहेन क्षुरेणौदुम्बरेण केशाश्विवर्तयति ।

पूर्वोक्तमन्त्रेण निवर्तनलिङ्गेन निवर्तयति तूष्णीं विनायन्निवर्तनं छेदनं कतिपयाना-
 मेवात्रै सर्वमिति विकल्पदर्शनात् । लोहं काष्ठायत्तं तस्य विकारेण क्षुरेण तादृग्युक्तेन
 छोहितायसेन निवर्तयत इति श्रुतेः । छोहितं तादृ तेन युक्तमायसमिति श्रुत्यर्थः ।
 तद्वत्तमिति याजमानम् ।

वपति इमंश्रुणि सर्वं वा वापयते ॥ ३ ॥

इति सत्यांषाढहिरण्यकेशिसूत्रे पञ्चमप्रश्ने प्रथमः पटलः ॥ १ ॥

वपति वापयतीति श्रुतिद्वयगतोऽनूदितो न भिन्नार्थो नापि परस्मैपदात्म्येपदानि-
 ष्योगैरन्योऽर्थोऽभिधीयते । शक्तोऽध्यक्षुरेवाशक्तौ नापितौ वपति ।

इति हिरण्यकेशिसूत्रव्याख्यायां महादेवकृतायां प्रयोगवैजयन्त्यां पञ्चमे

चातुर्मास्यप्रश्ने प्रथमः पटलः ॥ १ ॥

इति वैश्वदेवपर्वः ।

अथ पञ्चमप्रश्ने द्वितीयः पटलः ।

ततश्चतुर्षु मासेष्वाषाढयां आरण्यां वा वरुणप्रघासैर्यजते ।

आरम्भानुसारेण व्यवस्थया विकल्पः । चतुर्ष्वेन मासेषु व्यतीतेषु वरुण उज्जते
 विहार आभिषाया देवता दक्षिणे मरुतस्त एव प्रकृष्टो वासो येषामिति करम्भप्राक्त्वेन
 प्रवासशब्देनोक्ताः । प्रवास्यान्धवामह इति मन्त्रलिङ्गाच्च । ताभ्यां देवताभ्यामुभयवि-
 हारगतकर्मणामुदायो लक्षितस्तदेव नामधेयं ज्ञेयम् ।

तेषां वैश्वदेवेन कर्णो व्याख्यातः ।

यथा वैश्वदेवे पूर्वसुरन्वाधानादिविधिरेवमत्रापि सार्वदोहान्त एतद्वाक्यान्नेन वक्ष्य-
हविष्यतीति प्राक्प्रणेत्यादिद्विष्टो व्याख्यातो वैश्वदेवकर्मणो यः कर्णः स वैश्वदेव एतत्त-
दतिरेकोनेत्यर्थः । तेषां वरुणप्रघासलक्षणानां कर्मणां पूर्वत्र समुदायमात्रं वाच्यमित्येक-
वचनमत्रोक्तत्वावयवाः समुदायिनः सप्त बहुवचनान्तदेवतापरलक्षणा इति बहुवचनम् ।
उदयसावानुदयसायेति पूर्ववद्वैककणेन ।

द्वाधाहवनीयावभयत्रोऽऽवापः कृत्स्नमुत्तरे
विहारे तर्ह्य कियते तथा दक्षिणे ।

आहवनीय एक एवाऽऽधानेन साधित इति तस्यैव द्विस्वामावाहैवेत्या द्वित्वात् ।
तेनामस्ते प्रणयनं विभज्य स्थापनम् । उत्तरवेदिस्तत्संस्काराश्च न स्युः । मवाऽऽहवनी-
यवह्वितीय इति वाच्यम् । एकेनैव प्रातिपदिकेनोभयोरुर्मुक्तत्वावयवतेः । प्रणयनकाले
प्रणयत इति शेषः । आहवनीयास्तु प्रणयनपक्षे द्वौ भाविसंज्ञयाऽऽहवनीयावमुक्तत्वावयव ।
अत्र प्रदर्शनं विहारद्वयकरणहेतुत्वस्यावयवार्थम् । उभयत्रोऽऽवाप उभयोरहवनीययोर-
वापः प्रधानयागो यस्मिन्कर्मणि तत्तथा तादृशं कृत्स्नं साङ्गमुत्तरे विहारे तर्ह्य कर्म
करोतीत्यर्थः । नक्षत्र विहारद्वयमस्ति । त्रेताग्न्यायतनानि शाक्यविहारः । मनुष्यमु-
षयत्र साकल्येनास्ति । तस्मान्मुख्यं गार्हपत्यमवलम्ब्यैकविहार एवोत्तरदक्षिणाव-
गागाभ्यां विहारद्वयं वाच्यम् । न च गार्हपत्यस्याग्रे कृत एक उत्तरो भवति । कस्मा-
दुत्तर इति ज्ञातुमशक्यत्वाद्दक्षिणविहारस्याद्यापि स्थानानिर्देशात्परस्परपक्षे ।
तस्माद्विहारभागो विहारौ तादृशमेव दक्षिणे विहार इत्यत्रापि संबध्यते । यः प्रधान-
स्यापि सोऽङ्गानां स देशः स कर्तेति द्वयोः प्रधानानां क्रियमाणत्वाद्भिदेशकर्तृभेदा-
दुभयत्राप्यङ्गानि कर्तव्यानीत्यर्थः । उभयत्र दक्षिण उत्तरे प्रक्रमयेते इति वक्तव्ये
तथा दक्षिण इति निर्देशो येनाध्ययकृतेनैव प्रेषादिना तन्त्रेण सिद्धितत्रोभयत्र मा
भूदिति वक्तुं सादृश्यमतिदिष्टम् ।

अध्वर्युर्गार्हपत्यसंयुक्तानि ।

कर्माणीति शेषः । उभयोरपि विहारयोगार्हपत्यस्यैकस्वाकर्तृभेदेऽपि वचनात्प-
त्नीसंयाना अपीत्यर्थः । परार्थान्येकेनेति न्यायात्साधारणानीति वक्ष्यमाणत्वाद्वाधान-
परिस्तरणे तु सकृदेव कर्तव्ये ते मुरुपत्वाद्ध्वर्युगेति प्राप्ते सूत्रारम्भसामर्थ्यात्पत्नीसं-
यानाः संपत्नीयहोमश्च । तर्ह्यध्वर्युर्गार्हपत्य इत्येवास्तु तन्ममित्यनुवर्तनोयमिति चेन्न ।
कपालोपधानादि सर्वं च प्राप्नुयात्तन्मा भूदिति । तर्हि पत्नीसंयानसंपत्नीयधोम(वा)स्तु
किमर्थं ज्ञानगौरवमिति चेत्, उच्यते—संयुक्तवचनेन यानि संयुक्तानि तान्यापि अग्निनि-
न्यायविरोधे सत्यपि वचनस्य वलीयस्त्वात्पत्नीसंयानास्त्वान्यप्यध्वर्युदेव कुर्वादि-

स्युक्तं वचनं वाचसनेयिनामयाध्वर्युरेव प्रतिपरेत्येव पत्नीः संधानपत्युपास्ते एव प्रति-
प्रस्थातेति । संरत्नीयमपि पत्नीः संधानग्रहणेन धृत्वाते । भरद्वाजोऽपि—अध्वर्युरेव पत्नी-
र्वाजयतीति । न्यायमताश्रयणेनाऽऽपस्तम्बेनोक्तमुपयोः पत्नीसंधाना इति ।

यानि साधारणानि ।

साधारण्येकरूपाणि साधारण्यदार्पणं संवन्तीनि तानि चाध्वर्युरेव । तानि च
परिगणितानि कात्यायनेन—प्रणीतापत्नीसंनहनाग्निवन्धनाश्रुतप्रत्यश्रुतप्रेषवचना-
होतृपदनवरणप्राशिन्नाकुलिर्वाजनाचान्दरेडाभागापराम्बवभृथान्न प्रतिप्रस्थातेति । तत्र
पन्थनाशिपराग्निहोमत्रयवास्तु वचनादप्ये विभक्त्यादिति व्याख्यातमभियुक्तैः ।

सप्तमङ्गानां दौत्रं तद्ध्वर्युः संमेष्यति ।

इष्टोऽधिकः पूर्वस्थापि ग्रहणार्थत्वेनार्थवन्धानि साधारणानि तत्र सकृत्कृतेनोप-
पदार्थोपकारस्तन्मम् । अङ्गानां होतुः कर्म तन्म सकृदेव विभक्तात् । अङ्गेति प्रधान-
होत्रन्यावृत्त्यर्थं तत्र याज्याद्यन्यत्वादसंभवात्तन्मस्य । तद्ध्वर्युरेव संमेष्यति न प्रति-
प्रस्थाता । प्रधानं प्रतिप्रस्थाताऽपि । यः प्रेषाहृतसंस्कारस्तस्यैकस्मैव तत्कार्यमप्येक-
मेकतस्तस्य प्रेषस्य कृतत्वाजान्येन कृतस्यापेक्षा । प्रधानाभिक्षाज्युत्पादनार्थं तन्ममहा-
नामिष्युक्तं तत्र क्रमपाठपठ्यदेवताप्रकाशपुरोनुवाक्यावाक्ययोः प्रतिप्रस्थातेव ।

एकवदशिसंयुक्तानि ।

आग्निराहवनीयः । तत्संयुक्तानि वाचकानि एकवदशिसंयुक्तानि प्रयोक्तव्यानि शेषः । एक
एकोऽर्थः प्रतिपाद्यत्वेन विद्यते यस्मिन्कर्मणि तत्तथा, कृतविशेषणं नपुंसकलिङ्गं,
होत्रे तन्मेषेण प्रेषो यत्र प्राप्तस्तत्राग्नये प्रणीयमानायानुह्रीत्यग्निद्वयविषयत्वाहुप-
याभिधानायाग्निम्यामिति प्राप्त उक्तमेकवदिति । एक एवाप्यत्रेत्युक्तं तस्य च
द्विस्थानावस्थितत्वेऽप्येकत्वमेवेत्यर्थः ।

पर्यायभूतान्यपि तद्वाचकानि सर्वत्रैकत्वयुक्तानि प्रेषाण्याह—

सामिधेनीष्वग्निमणयनेऽग्निसंमार्जने च ।

प्रथम उदाहरणे प्रसङ्गाद्दौत्रतन्मे चाग्नीप्रैषमाने तृतीयम् । एकवदिति त्रयसाधारणे
प्रमथनोदाहरणस्य प्राथम्येऽपि भरद्वाजोदाहृतस्याग्निम्यां समिधमनाम्बवमनुह्रीत्ये-
वमग्निसंमार्जने इत्यस्याऽऽदौ बुद्धिस्थस्य निराकरणतया प्रथममुदाहृतम् । न्यायसूत्र-
मिदम् । तेन सामिधेनीष्वितिवचनात्सामिधेनीविषये सर्वत्र । तत्र नैर्विभेदिति
प्रतिषेधोऽप्यनुगृहीतः । प्र वो वाजा इत्यादावग्निपदं नोक्तं द्विवचनान्तत्वेनेत्यपि ।
याजम्यने च समिद्धो अग्निरित्यादौ चोदाहरणत्वम् । द्वितीयोदाहरणेऽग्नये प्रणीयमानाय

प्रदेशं देव्या इत्यादावित्यपि ज्ञेयम् । नचाग्रे वानाभित्तिवत्त्रापि प्राप्तिरिति । उपयन्त्र-
संक्रान्तुमशक्यत्वात् । प्रदेशभेदान्मन्त्रावृत्तिश्च ।

उभौ अक्ष्णामामन्त्रयेते द्विवद्ब्रह्माऽनुजानाति ।

उपावध्वर्युप्रतिप्रस्थातारौ ब्रह्मन्प्रोक्षिष्यामीत्येवंप्रकारेण । अत्रायमाशयः—यद्यपि
ब्रह्माऽध्वर्युणाऽऽमन्त्रित उपावपि प्रसवेनानुजानाति तथाऽपि अध्वर्युः कथं भविष्य-
त्क्रियाकर्तारं प्रत्यक्षाभ्रावणमेकमेव प्रेर्यस्वेनोपस्थापयेत् पुरुषैकवचनेन । तत्र
प्रोक्षेत्येव प्रसवः स्यादुभयोर्न स्यात् । अथ प्रोक्षिष्याव इत्येवमामन्त्रयेते तथा च स
चाहं चेत्यावां प्रोक्षिष्याव इत्येव स्यात्तत्रास्मद्युपदे समानाधिकरणे स्थानिन्यप्युत्तम-
पुरुषविधानम् । तत्र द्विवचनेन सर्वादीनां यत्परं तच्छिष्टेष्वन इति परांचप्र(राक्ष्म)त्य-
क्त्वेन द्वयोरभिधानेऽपि परस्मिन्प्रत्यक्त्वमारोप्योत्तमपुरुषद्विवचनप्रयोगं कुर्यात् ।
यच्चाऽऽहुरन्योऽपि प्रत्यक्त्वेन वक्तुं न शक्यते तस्मान्मुरुषेनैव प्रत्यक्त्वेन एवं स्वमा-
त्मानमभिधायत्येकवचनेन । ततश्च नोहोऽपि । वैदिकेनैव पदेनाऽऽमन्त्रणमपि सिध्य-
तीति द्वावपि अक्ष्णामामन्त्रयेते । द्विवद्ब्रह्माऽनुजानाति । प्रणयतं यज्ञं देवता वर्धयत-
मेतां धत्तमित्यादिसंन्यासेनैव युगपत्क्रिययाहभावप्यनुजानाति । समानन्यापानानुपलक्षण-
मेतत् । निर्वेदस्थानीति निर्वचनम् । अगतम् ।

यज्ञाग्नी प्रणयन्तौ भवतस्तस्मिन्देसे समे प्राची

वेदी कुरुतो अङ्गुलेन त्र्यङ्गुलेन चतुस्त्रुलेन

पृथमात्रेण वा श्रोत्रयस्तेष्वसंभिन्ने भवतः ।

परिभाष्येदानीं वैश्वदेवेऽग्निशेषमाह गार्हपत्यात्पूर्ववदेवाग्निप्रणयने प्राप्तेऽवधारः
प्रणयनकाले यत्र देशेऽष्टादिप्रक्रमेषु मध्ये येन प्रमाणेनाग्नी प्रणेष्याव इत्येवंकृतसं-
कल्पौ स्यातां तेन मानेन तस्मिन्देसे तं देशमभिव्याप्य वेदी कुरुत इति संबन्धः ।
नह्येकस्मिन्देसे वेदिद्वयं कर्तुं शक्यम् । तथा प्रणयनं प्राचीनमेवाग्निदेशेन प्राप्तं तत्र
मुखं संभवति द्वयोराहवनीययोरिकत्र तस्मान्मुख्याद्गार्हपत्यात्प्राचीन एकस्मिन्नेव देशे
विष्णौ कृत्य तथासंभवं वेदी कुरुतः । न चैक एव मुख्योऽन्यस्तत्रमुख्य इति । मुख्य-
गौणप्रदेशयोरिकत्रेव ग्रहीतुमशक्यत्वात् । वैश्वदेवे हि प्रकृतावेदिरायतनं चात्रोत्तरवि-
हार उत्तरवेदिर्दक्षिणे चाऽऽयतनं तदुत्तरं वेद्योर्ध्व एव प्राप्तमतस्तयोरिकरणे तत्र संभ-
वतीति वेदिकरणमादौ प्राप्तम् । तत्र प्रकृतिवदिति वक्तव्ये तस्मिन्निति तद्देशसंभवे कर्तव्ये
तत्र दक्षिणोत्तरविहारद्वयव्यवहारसिद्ध्यर्थम् । आहवनीययोरायतनं तु प्रकृतौ यद्यपि
पूरस्ताद्वेदेर्दक्षं तथाऽऽयतनं प्राङ्मुखप्रणयनं प्रणीताङ्गुलतरवेद्याभिव प्रतिष्ठापनं प्राप्तं तत्रोत्त-

रस्यां वेद्यामुत्तरवेदिमृगं कर्तव्यमिति श्रुतेर्दक्षिणस्यां परिसंख्यातोत्तरवेदिस्तदीं यज्ञोत्पत्ती
प्रतिषिद्ध इत्युक्तन्यायेन गोत्तरवेदिधर्माणां वित्तादीनां निवृत्तिवद्वेद्याः करणमपि निवर्तते
तदर्थमुक्तं समे प्राची, इति । दैर्घ्येण प्रभागसमास्या च समे तत्राऽऽयतने यदि पुर-
स्तात्किपेत तथा गार्हपत्यस्य तावदन्तरालमुत्तराहवनीयस्य ततोऽधिकं दक्षिणाहव-
नीयस्य स्यादिति मुख्यो दक्षिणोत्तरभावोऽपि न स्याद्गोराहवनीययोस्तस्माद्वेद्या-
वेद्याऽऽयतनमुत्तरवेद्याः पश्चिमनिरक्षीनरेखासमपश्चिमतिरक्षीनरेखापापतने कुर्यादत एव
समानतरालसिद्ध्यर्थं द्वयोर्वेद्योर्गार्हात्यान्मरूपप्रकर्त्तासमवात्किंचिदक्षिणोत्तरदेशभा-
गाश्रयणेन करणं युक्तमेवं च बह्वर्पस्ततोऽप्युपजो भवति । तस्मादन्वयोः प्रणयन-
मप्यष्टादिप्रक्रमैः किंचिदुपगतस्तिथ्येव । न च दक्षिणवेदिरायतनास्पन्नादपि कर्तु-
शक्यते प्रकृतदेशसिद्धयर्थमिति वाच्यम् । पृथमात्राद्वेदी असंभिजे मयतस्तस्मा-
त्पृथमात्रं व्यवस्थाप्यते मास्रमनुसृत्य श्रोण्योरसयोश्च माकुलेनेत्याद्यन्तरालमुक्तं
तत्समा श्रोण्यंसेषु स्याज्जान्यथेति दर्शयितुं तस्मिन्देसे समे प्राची, इति चोक्तम् ।
आहुतादिप्रमाणेन परस्परमसंभिजे असंश्लिष्टे कर्तव्ये । पृथस्तु व्याख्यातकयोद-
शाकुलः । श्रोण्यंसांश्लेषेण द्वे पाशुवौ दक्षिणा दाशिवयुत्तरा पाशुकीति बोधावन्-
वैलानसायुक्तमनमिमतामिति दर्शितम् । पूर्वाहवनीयाविसृक्तं तत्र गार्हपत्याश्रयणमे-
तत्र स्थित आहवनीयो द्वेवा कर्तव्यः । आहवनीयारण्ययनेऽपि पशुमन्ववदेकस्याऽऽ-
हवनीयकार्यकरस्य प्राप्तौ तस्यैव द्वेवा कर्तव्ये विधीयते । आसि च वरुणप्रवासेषु
प्रत्यद्वयं यद्गार्हपत्यादाहवनीयाश्च प्रणयनं सूत्रान्तरेषु तथा दर्शनात् । आश्रयस्य
तद्वयमिष्टं, कृतमिति तु न भूतनिर्देशोऽपि तु वर्तमाननिर्देशः । तेन यज्ञाग्नी प्रणेष्य-
न्ताविति वचनात्प्रणयनाभ्याश्रयत्वेन वेदिकरणमुक्तम् । अतस्ते प्रणयनात्प्रायाद्वेदी उत्तरवे-
दिष्व बाधिता एव । पशुमन्ववत्पूर्वं प्रणयनं विधीयते तत्र भवे कर्मशोण्यं स्यात् । न च
द्वाराभावाद्द्वेऽपि न दोष इति अपूर्वं प्रणयनं पृथक्प्रवदाहवनीयारम्भं तत्र
द्वाराभावा । न्यायविशारदा मद्वाचार्या अप्याहुस्तथा वज्रमुदाहरन्तः । यदपि
गार्हपत्याश्रयणं नाऽऽस्तस्मिन्नेतत् तदनुगृहीतं शबरस्मामिना तदपि शास्त्रान्तरादेव
तस्मादुपयमप्यस्माकमिष्टम् ।

अथ स्वयं करोति तस्मतिप्रस्थाता करोति ।

अत्र कृतानुकरः प्रतिप्रस्थातेति कात्यायनबोधायास्यामुक्तं तत्कर्ममात्रित्वे कर्मणा-
मुनौ ब्रह्माणमामन्त्रयेते इत्याद्युक्तं स्यादतः कृतानुकरणं प्रतिप्रस्थातुः पूर्वकाङ्-
कर्तृत्वपरिसंख्यानार्थमुक्तं यदेव कर्माध्वर्युः करोति तदेव प्रतिप्रस्थाताऽपि ननु
स्वयं स्वेच्छया पूर्वं वा पश्चाद्वा कुर्यादित्यर्थः । एतस्य बाधो वचनादेव तत्र
तत्र नश्यते ।

उत्तरे विहारोऽध्वर्युः कर्माणि करोति दक्षिणे प्रतिमस्थाय ।

नियमस्य पूर्वमनुक्तत्वादत्र नियम्यते । स्पष्टम् ।

दक्षिणस्या वेदेरुत्तरस्याः श्रोणेकस्तरस्या वेदे-
दक्षिणमस्तर स्पष्टेनैकस्तरायानुसंभिनत्ति ।

दक्षिणविहारवेदेरुत्तरश्रोणिमारभ्योत्तरवेदेदक्षिणां सपर्यन्तं स्पष्टेन कृतानेकस्तराभ्य-
करेत्ताम् । अनुस्तुतीयार्थे । रेखया वेदिद्वयविश्लेषमध्वर्युरेव करोति । अत्र वेदिकरणं
पूर्णं मानेन संनामान्तमेवोक्तम् । न संमार्जनाद्यपि, समान उत्तर इत्यन्तरमेता-
न्निधास्यमानत्वात् । अतः संनामान्ते कृते स्पष्टेनानुसंभिय पश्चाद्वेदौ कृत्वा वेदी
कुरुत इत्यर्थः ।

तदेव दर्शयति—

समान उत्तरो मया होताऽऽभीध्व ।

आहुर्मस्वानां वृत्तकतोः पञ्चविंश इति वचनालोभयत्र मयादयोऽन्येऽन्ये पञ्चम-
श्रुतिप्रस्थापेव । उत्तरस्यावकाशाभावः पुत्तरत एवैकः । द्विषे परिमिते चेति मानान्त-
रेणापि यानि साधारणानीत्युक्तवेद्याध्वर्युकृत एवोभयोः ।

अग्रेनोत्तरं विहारं प्रतिमस्थातोत्तराय संचर-
ति (* यत्प्रागुत्तरस्मात्पश्चाद्वात्तत्कृत्वा) ।

स्पष्टम् ।

उत्तरवेद्याः कस्येनोत्तरस्यापुत्तरवेदिं करोति ।

उत्तरवेद्याः कस्येन विधिना निरुद्ध उत्तेनोत्तरविहारवेद्यामेव न दक्षिणविहारवेद्यां
करोतीत्यर्थः । तत्रायं प्रयोगः—यजमाने दक्षिणविहारं दक्षिणेन स्थिते सति उभौ
स्त्रीयां स्त्रीयां वेदिं कुरुतः । वेदेन संयुज्यमानसोर्यजमानः सकृदेव वेदेन वेदिं गृह्णी-
मित्यादि करोति संयुष्टद्वयस्यैकत्वाद्बोहः । प्रदेशमेवे सत्यपि याजमाने वेदिमिर्येता-
वतिव निर्देशात् । संसर्गेषु चार्थस्यास्थिरपरिमाणत्वादिति भीमांसकाः । तस्माज्ज्याभिप्रा-
येणेकस्त्रोपपत्तौ सस्यां नाऽऽगमपठपात्र उद्देन कार्यः । प्रायोगिकाः कुर्वन्ति च । एव-
मन्यप्राचीमां नराः प्रोक्षणीरासाद्य मां दोहपत्रिरे रज्जुमित्येतस्योच्चारणमात्रेण विम-
वालोभमोः । आग्नीध्रः स्तम्बयजुरुमवमभिगृह्णाति । अतमसीति पूर्वपरिग्रहो ।
यदुदन्तो गृहस्पत इत्यादि याजमानमनूहेन । एवं कृते सत्युत्तरवेद्यामुत्तरवेदिः शस्या-
दीनादिनोत्तरवेदिचात्वालविमाननिषण्णादिसंज्ञादनात्पूर्वं कृत्वा ।

* यमुत्तिष्ठान्तर्गतपाठः केवलसूत्रपुस्तकस्यः ।

१ च. द. ज. ह. य. द. 'रौ होता मयाऽऽभी' ।

उभयत्र संभाराः पाशुकप्रमणयनम् ।

दक्षिणायत्नेऽपि संभारान्वक्तुमुक्तमुभयवेति । उभयत्र पाशुकं प्रणयनमित्यपि संबध्यते । प्रणयनप्रकारस्तु गार्हपत्येऽग्निप्रणयनानीत्यादि विप्रज्येष्मण्युभौ प्रणयतो नोद्यतहोमो नित्यधार्थेऽपि चाऽऽहवनीयादेव प्रणयनम् ।

अग्नीनन्वाधाय ।

उभौ गार्हपत्यदक्षिणाग्नी अज्वर्युरेव विकृतं सर्वं याजमानं च ।

आमिक्षयोर्वत्सानपाकुरुतो मारुत्यै प्रतिप्रस्थाताऽ-
ध्वर्युर्वारुण्यै सायंदोहस्याऽऽहृता दधिनी कुरुतः ।

शालाहरणादिविधिना मारुत्या यागस्य पूर्वभावित्वात्पूर्वं प्रतिप्रस्थाता वत्सानपाक-
रोतीत्युक्तम् । वैश्वदेवेन कल्प इत्युक्तेऽपि पुनः सायंदोहस्येत्यादिपुनर्विधानं सद्यस्का-
लाऽऽमिक्षेति केषांचित्सूत्रकाराणां मतं तन्मा भूदित्येवमर्थं दधिनी कुरुत इत्युक्तम् । अत्र
शुद्धा अपः० शतं मरुदम्पः । शतं वरुणायेत्येवमन्यत्र । उपवेपोऽसि । एता आचरन्ति ।
अमलं स्या० कामधुक्षः० बहु० दुग्धे० सोमेन त्वा० इन्द्रस्य त्वा० । एवमष्टौ मन्त्रास्त-
त्तद्विमक्त्यन्ताभ्यां मरुद्वरुणपदान्मामूक्षाः । यथागच्छेयं विमज्वाऽऽतश्च्योपरि
निधानं परित्तरणानि गार्हपत्यदक्षिणाग्नोरध्वर्युरेव श्वो भूते कर्मणे वा यज्ञस्येत्यादि-
कण्वौ ब्रह्मयजमानासने अज्वर्युरेव दक्षिणेन दक्षिणविहारम् ।

पात्रसंसादनकाले यथार्थं पात्राणि मयुङ्क्तः
अमीमध्यः क्षुचो भवन्ति ॥ ४ ॥ हिरण्मटयो वा ।

यथार्थमौषधसंसादनपात्राणीत्यर्थः । शम्वा वृक्षस्य रजतस्य सुवर्णस्य वा क्षुवस-
हिताः क्षुचः । दक्षिणविहारस्येति भरद्वाजः । उभयत्रेति बौधायनः । अविशेषादुभ-
यत्रेयेव सूत्रार्थः । क्षुचां ग्रहणारक्षुवस्यापि ग्रहणमुक्तमेव । उत्तरस्मिन्नेवामौ प्रणीता
आसादयत इति भरद्वाजः । कात्यायनेन तु साधारणत्वादध्वर्युरेवेत्युक्तम् । तत्र
साधारणतापक्ष एवाऽऽश्रयणीयः । प्रणीताप्रणयनमदृष्टार्थतया विप्रजति तन्त्रमित्यु-
क्तम् । अग्निसाध्यं हि यत्र प्रधानं तत्राह्वानीति नियमाज्ज तन्त्रता । न चैता अग्नि-
साध्या दृष्टार्थतयाऽप्यध्वर्युसंस्कृता उभयत्र विनिगोक्ष्यन्ते । अतो ब्रह्मयज इत्यध्वर्यु-
रेव । ब्रह्माऽप्यधिकृतमेवानुनानाति । कस्त्येत्यन्तं याजमानमविकृतम् । यथार्थं
पात्राणीति वचनाद्दोषप्रपात्राण्यपि वृथमेव । स्थवादीनि प्राकृतेभ्योऽन्मान्येव तत्तद्व्यु-
त्तानि ।

निर्वपणकालेऽध्वर्युः पञ्च संचराणि

निरूप्यैन्द्राग्रपेकादशकपालं निर्वपति ।

आग्नेयादीनि पूर्वोक्तान्येकात्र संचारितानि निरूप्य वैशेषिकमैन्द्राग्रे निर्वपति ।

मारुत्यै मेघ्यै प्रतिप्रस्थाता यवान्निर्वपति ।

मेघीप्रतिकृतये यवानां निर्वापो नियम्यते । मरुद्भ्यो जुष्टमित्यादि स्वगूर्ण एव ।

अध्वर्युर्गुरुणं मेघं निरूप्य कायमेककपालं निर्वपति ।

यवानेव मेघार्थम् । मेघमेघीप्रकृतिरूपां यवानिर्वपतीति मरुद्भ्यः । अध्वर्युर्गुरुण्य मेघाय यवानिरुप्यति वैरवानसः । कायस्तु ग्रीहिणामेव । निरूप्य निर्वपतीति पृथग-
रम्भसामर्थ्यात् । नानाबोजधर्मेणाध्वर्युः ।

मेघप्रतिकृतयोर्वयनिधमादन्वेषां ग्रीहिनिधमो मा मृदिति दर्शयति—

सर्वे वा यवा भवन्ति ।

ग्रीहिनिधमोऽन्वेषां नास्ति यवाप्राप्तविकल्प एवेत्यर्थः ।

ग्रीह्यप्युदकेण यवान्संयुत्यावहन्ति ।

येषां शुष्कताणामवहनं न भवतीति यस्मिन्कस्मिन्निबुद्धके प्राप्ते ग्रीह्यणीशेष-
येति नियमः ।

ऐन्द्राग्रपर्यन्तेषूपहितेषु प्रतिप्रस्थाता दक्षिणार्धे गार्ह-

पत्यस्यैकादश द्वादश वा कपालान्युपदधाति ।

दक्षिणार्धे दक्षिणभागे ऐन्द्राग्रधर्मेण ।

अग्नौ मेघस्योपधायाध्वर्युः कायस्योपदधाति ।

दक्षिणार्धेनिवृत्तय उपधायोपदधातस्युक्तम् ।

प्रातर्दोहस्याऽऽवृता प्रातर्दोही दोह-

यत्र आमिसे कुरुतो यथा पुरस्तात् ।

अतिदेशप्राप्तेऽनेकानि वक्त्रानि सापकाणि सूत्रान्तरे सद्यस्काकाऽऽविष्ठा शौकि-
केन दग्धेत्याद्युक्तनिरासार्थानि । यथा पुरस्ताद्विश्वेदेव्यामिसावत् ।

ऐन्द्राग्रपर्यन्तेष्वभिहितेषु मेघप्रतिकृती कुरुता ।

मेघीसदृशकृतिं निरुस्तानां यवानां संयुतानां पिष्टानां प्रतिप्रस्थयतिऽध्वर्युस्तथैव
मेघप्रतिकृतिम् । एकबीजे त्वत्र विभागः ।

मारुती मेघी प्रतिप्रस्थाता करोत्यध्वर्युर्गुरुणं मेघ-

श्रीव्यञ्जनानि स्त्रियाः करोति पुंस्वञ्जनानि पुंसः ।

एते सूत्रे पूर्वव्याख्यानार्थे । श्रीव्यञ्जनानि योनिस्तनाः । पुंस्वञ्जनानि शिभवृषण-
कूर्पाः ।

एकादशसु द्वादशसु वा कपालेषु प्रतिप्रस्थाता प्रेषीयभिश्च-
यस्यैषसु मेघमधिश्चित्वाध्वर्युः कायमेककपालमधिप्रयति ।

विविच्य विविच्य विधानं तु केचित्कपालोपधानान्तरं दीहमात्रवाहुरामिताकर-
णमधिप्रयणानन्तरं केचिदधिप्रयणानन्तरमेव दोहामिता इत्याद्यनेककमदर्शनव्यावृ-
त्त्यर्थम् ।

कुम्भीपाकयौ वा मेघौ भवतः ।

कुम्भयोः पाकयौ पयनीयौ मेघौ मेघश्च भवतः । अत्र कपालानां स्थाने कुम्भयोर्विधानं
मा भूदिति कपालोपधामसमये नोक्तं कुम्भयौ-वोपयस इति स्थापयौ कपालधर्मा इत्युक्तं
अपि मा भूदिति कुम्भीपाकयान्वित्युक्तमिति भाति । तत्रावश्यं भवितव्यं धर्मैः प्रदेव-
द्वयत्वेन निरूपितैः कृतत्वादन्तोऽन्वस्मिन्द्रव्येण तेनार्थेन संयुज्यमाने धर्मादेश इत्यु-
क्तत्वात् । यथा चोः प्रसिद्धा स्थाली प्राप्ता तथाऽत्र द्रुत्या कुम्भी प्राप्तेति दर्श-
यितुमेव श्रुतिरेव दर्शिता । तथा विष्टेषु रक्षिणास्तप्ताः प्रणीताः प्रकृताः प्रयोजिता
अत्र पाकार्थमपि पुनः प्राप्नुवन्तीत्यन्याभिरद्भिः श्रवणं चरुदेवोपधानोद्दिना कर्तव्ये
श्रुतौ कपालैः सह विकल्पानभिधानात्पाकमात्रविधानेन तद्वर्मा उभेया इतिप्रदर्शनार्थ-
मेवमुक्तम् ।

अन्येषां लौकिकानामामपेषाणा-

मीषद्वयतप्तानां यवानां करम्भ-

पात्राणि कुरुतो यजमानः पत्नी च ।

शमीकरीराणि करम्भस्त्वद्वाऽऽधारपूतानि पात्राणि तानि यवानामेवाऽऽवस्तम्भार-
द्धानोक्तिः । यवाश्च तृष्णीकृत्य पिष्ट्वा पश्चात्किञ्चिदुत्तप्तानि दक्षिणाग्री तथा यानसने-
यिवाद्यानं तेषां पात्राणि दंपती कुरुतः । लौकिकग्रहणेन सिद्धान्वेव ग्राह्याणि ।

यावन्तो यजमानस्य प्रेष्यामात्याः

सस्त्रीकास्तत एकाधिकानि ।

प्रेष्याश्च तेऽमात्याश्च भृत्यपुत्रपौत्रशिष्यादयः सस्त्रीकाः पुत्रपौत्रा इति भार-
द्वाजः । तत्संरूपातोऽधिकपेकं येषां तावन्तीत्यर्थः । सर्वथा तदमाने श्रीष्येवोक्तानि
कात्यायनेन ।

उत्तरं परिग्राहं परिगृह्य संक्षेपेण प्रतिपद्यत

आज्येन दध्ना चोदेहीति संप्रत्ययान्तसंनमतः ।

नन यानि संधारणानीत्यनेनाध्वर्युदेव संप्रेष्यतीति वाच्यम् । आत्यैवात्र संस्कार्य
इत्युक्तमतो भवति प्रत्येकम् । स्पष्टमन्यत् ।

आवाढ्यां यथा फारुगुण्यामेवं पृषदाज्वं गृहीतः ।

गतार्थम् ।

आवाण्यां तु सक्तदाज्वस्योपस्तीर्य द्वि-
र्दधि गृहीत्वा सक्तदाज्वेनाभिचारयतः ।

स्पष्टम् ।

ज्वासनमभृतीनि कर्माणि प्रतिपद्यते ।

गतार्थम् ।

येन्द्राग्रपर्यन्तेष्वलंकृतेष्वनैदकीभिरूर्णा-
भिर्मेषप्रतिकृती लोमशी कुक्षतस्तास्ता-
स्त्रविद्यमानासु कुशोर्णानि श्लेषयतः ।

यथा वाजसनेयिब्राह्मणेऽभिहितं च । एककपालं पूरयति ।

मारुत्यां मेषमवदधाति वाक्ण्यां मेषीम् ॥ ५ ॥

आमिस्योर्मध्येऽवधत्तो व्यत्ययेन ।

उत्तरस्यां वेद्यामन्यानि हवींश्चि सादयति
दक्षिणायां मारुतीं करम्भपात्राणि च ।

सर्वाण्यान्यपृषदाज्यानि दक्षिणविहारोपयुक्तान्यपि हवींष्युत्तरवेद्यामेवाऽऽसादय-
त्यध्वर्युरेवैकवचनादन्यस्यामेकां मारुतीमामिक्षामेव करम्भपात्राणि च मनिप्रस्थाता
वाजिनमुत्कर उभावासाद्य ।

आसाद्य मेषप्रतिकृतीं विपरिहरतो मारु-

त्यां मेषीमवदधाति वाक्ण्यां मेषम् ।

ऋषभास्तेऽपि पुनरासाद्येति वचनं य आसादयति स एव ततो गृहीत्वाऽन्यस्या-
मामिक्षायां व्यत्ययेनावदधाति । स्पष्टमन्यत् ।

तयोः पराशतानि परःसहस्राणि वा शर्मापर्ण-

करीराण्युपवपतः करम्भपात्रेषु चाऽऽवपति ।

मेषयोः पुरस्ताद्व्यत्ययेन ताभ्येव ।

निर्मन्ध्यस्यऽऽवृता निर्मन्ध्येन प्रचरतः ।

पशुवन्धोक्तेन निर्मन्ध्यस्य विधिना निर्मन्ध्येनेति चैकवचनाभ्यामेक एव निर्मन्ध्यः ।
शास्त्रान्तरवचनाच्चतु साधारणत्वादिति भावः । तदुक्तं कात्यायनेन मन्थनमाश्रमध्वर्यो-
रेवेति दर्शितं पश्चाद्विभज्योपौ प्रचरतो द्विवचनात्पक्षेऽन्यथैरेव प्रचार इति भारद्वा-
जेनोक्तं प्रत्युत निर्मन्ध्यौ द्वौविशेषस्तम्बोक्तं च ।

वेदं निधाय सामिधेनीभ्यः संप्रेष्यति ।

अध्वर्युरेवागृहेनेत्युक्तं साधारणत्वात्प्रेषेरं वाऽऽग्नीध्रसंप्रेषश्चेत्युक्तम् ।

संस्पृष्ट उत्तरेऽग्नावसंस्पृष्टे दक्षिणे प्रतिप्रस्थाता
पत्नीं पृच्छति पतिं कति ते आरा इति सा
यावतः मन्त्रयात्तान्वरुणो गृह्णात्विति निर्दिशति
यज्ज्वार* सन्तं न मन्त्र्यास्त्रियं ज्ञाति* रुन्ध्यात् ।

पत्नीसमीपं गत्वा प्रतिप्रस्थाता तां पृच्छति कति ते आरा इति वर्तुव्यतिरिक्ता-
स्तस्यां मैथुनेन संस्पृष्टास्तान्वरुणो गृह्णात्वित्यध्वर्युरेवाग्रे पुनः प्रतिप्रस्थातुमहणात् ।
आरेकत्वद्वित्वयोस्तं ताविति वक्तुमुक्तं सा यावत इति । सति आरे यदि न कथयेत्तर्हि
तस्या प्रियं ज्ञातिं गोभ्रजं रुन्ध्याव्याध्यादिना वरुणोऽवरोधं कुर्यात् । अविद्यमाने न
सन्ति आरा इति प्रज्ञातदा तानिति नास्ति । आरकथने तु तेनैव प्रायश्चित्तमिति
केचित् । कर्मान्ते कार्यमित्यन्ये ।

प्रधास्यान्ध्वामह इति प्रतिप्रस्थाता पत्नीमुदानयति ।

स्पष्टम् । समोषस इत्यन्तः ।

ऐषीके शूर्पे कर्मभपात्राण्युत्तानि पत्नी श्रीर्ष-
न्नाधि निधायान्तरा वेदीं गत्वाऽग्नेण दक्षिण-
मग्निं प्रत्यङ्माववतिष्ठेते यजमानः पत्नी च ।

उत्तरेण विहारमग्नेणोत्तराहवनीयमन्तरेण च वेदीं गत्वा पूर्वमेवासाऽऽदितानि
कर्मभपात्राण्यैषीके शूर्पे उत्तानि तानि सह शूर्पेण शीर्षेण स्थापयित्वाऽन्तरा वेदीं
दक्षिणाहवनीयस्याग्नेण गत्वा दंपती तत्र प्रत्यङ्मुखाववतिष्ठेते ।

मो पू ण इति यजमानः पुरोनुवाकयामन्वाह यज्ज्वार
इत्युभौ संनिगत्य शूर्पेण दक्षिणेऽगौ जुहुतः ।

तिष्ठन्नेव पुरोनुवाकयाधर्मेण मो पू ण इति । गौरित्यन्तः । पुरोनुवाकयामन्वाह तत
उभौ दंपती यज्ज्वार इत्यादि स्वाहान्तमुक्त्वाऽन्तेनोभावपि जुहुतः । प्रधास्या मरुतो
देवता । स्पष्टमन्यत् ।

अध्वर्युर्वा जुहोत्यन्वारभेते इतरौ ।

मन्त्रावपि पठित्वाऽध्वर्युरेव जुहोति दंपती अन्वारभेते ।

अकृन्कर्म कर्मकृत इति विपरायन्तौ जपतः ।

मुदानव इत्यन्तं व्यत्ययेन स्वं लोके यथेतं प्रतिपठन्तौ गच्छतः ।

संमाहि दक्षिणमग्निम् ।

पूर्वमसंमृष्टमिदानीं संमाह्वयिष्यति ।

ऐन्द्राग्रपर्यन्तैः प्रचरिते ।

आधारादितम्बमाग्न्यभागान्तमुभयोराग्नेयादिकमध्वर्योस्तस्मिन्नाग्न्यपुरोडाशप्रधारान्ते सति, तावत्सूक्तपाणिरास्ते प्रतिप्रस्थातेति कात्यायनः ।

प्रतिप्रस्थाता मास्त्याः पूर्वेण सहावदानेन

कृत्स्नां मेघमिवद्यत्पुत्तरेण शमीपर्णकरीराणि ।

पूर्वमुक्तान्मेघोत्तरावदानेन सहावदाय प्रचरतीत्यर्थः । स्पष्टमन्यत् ।

अध्वर्युर्नारुण्याः पूर्वेण सहावदानेन कृत्स्नं

मेघमिवद्यत्पुत्तरेण शमीपर्णकरीराणि ।

अवदाय प्रचरतीत्यर्थः । स्पष्टमन्यत् । अत्राऽऽमिक्षयोः सांनार्यविकारत्वाद्याम-
मानं सांनार्यवदेव । भाष्यकृता तु वैश्वदेव्यामिक्षाविकारत्वान्मरुतामहं देवधन्वया
प्राणैः सायुज्यं ममेयमित्येवं वारण्यामपीत्युक्तं तद्वत्तुमाप्यविरोधाद्देव्यम् । नहि
वैश्वदेवानुमन्त्रणप्राप्तौ विक्रनेरनुमन्त्रणं प्रहीतुं शक्यम् । न च तत्स्था घर्मे आग्नि-
स्याया वैश्वदेव्यास्तत्प्रकरणेऽन्यथीतत्वाद्विशेषां देवानामिति मन्त्रस्य । स हि मन्त्रोऽना-
रम्याधीतो यत्र विश्वे देवा देवतास्तत्राऽऽमिक्षायां चरावाज्यहविषि वा प्राप्नुयाद्वि-
ज्ञेन । ततस्तु वैश्वदेवचरौ यदुक्तमग्नेवोमानुमन्त्रणं तदप्यमुक्तम् । आनुमानिकाद्वा-
न्यासिज्ञस्य बलीयस्त्वात् । एवं च वैश्वदेवहविर्मात्रस्य मन्त्रो न वैश्वदेव्यामिक्षाया
एव स्वघर्म इति ताऽऽमिक्षान्तरेषु तस्यानिदेशः । किञ्च भरद्वाजेनोक्तमाद्यगणेशावेव
वैश्वदेवचरौ विश्वेषां दे० प्राणैरित्यादि, तस्मिन्नेककपाले द्यावापृथिव्योरित्यादि । ततः
पुनराहायो एवात ऊर्ध्वं वैश्वदेव्यपृथिव्यानामनुमन्त्रयेदिति । तथाचैते देवताप्रयुक्ता
एव मन्त्रा मान्यदेवताकहविरन्दरं प्राप्नुवन्ति । तस्मात्तस्याप्यनुमन्त्रणं न द्यावापृथि-
व्यादीत्यपि सिद्धम् । तच्च कस्याहं दे० जाद इदमेव । कात्यायनेऽप्येवमेव सूत्रे ।

प्रकृतमनुसराग्निम्—

कापानुब्रूहि कं यजेति ॥ ६ ॥ एककपाले संमेप्यति ।

शास्त्रान्तरीया श्रुतिरियं प्रायेण देवताभिर्नय उदाहृताऽप्यप्याऽपि निर्वपि एव
सूयात् । सर्वनामाऽपि सर्वशब्दो देवतावाच्यस्ति कस्मै स्वाहेत्यादिदर्शनात् । तदर्थं
काय जुष्टमित्येव शेषमिति दर्शितम् । कस्याहं दे० जाद इत्येतदनुमन्त्रणम् ।

नभश्च नभस्यश्चेति चतुर्भिर्पासनाभिरैककपालम्-
भिजुहोति नभसे स्वाहा नभस्याय स्वाहेति वा ।

पासनाभिरित्यनेन सर्वत्राऽऽन्तरालिकपर्वणां मासा एव देवतारत्नेन गृह्यन्ते ।
तेन काम्यं वैश्वदेवप्रश्नं पर्व यत्र तत्र च न पूर्वोक्ता मासहोमा एवमनैककपालेऽपि नेति
ज्ञेयम् ।

परिवत्सरीणाश्च स्वस्तिमाशास्त इति
सूक्तवाकस्याऽऽशीःषु होताऽनुवर्तयति ।

कृतव्याख्यानम् ।

ग्रहोषु परिधिषु सञ्स्थावेणाभिहित्य वाजिनेन प्रचस्ताः ।

मतार्थम् ।

यथा पुरस्तात् ।

वाजिनस्य कर्मनामधेयत्वाभावाद्यपेत्युक्तम् । अयमाशयः—एतद्वाक्येणान्येव पञ्च
होमोऽस्तीति सार्धवादसङ्कातिदेश इति व्याचमतमिति ।

यन्मे रेतः प्रसिच्यते यमं आज्यायते पुनः । यद्वा मे प्रसितिष्ठति तेन मा
वाजिनं कुरु तेन सुप्रजसं कुरु तस्य ते वाजिन्वाजिभिर्भक्षं कृतस्य
मधुमत उपहृतस्योपहृतो भक्षयामीति दक्षिणे विहारे भक्षयन्ति ।
सर्वेऽपि वाजिनाभ्राजणप्रैषकर्तृत्वादध्ययोरपि यक्षः ।

आ मा विशन्तिषन्दव आगच्छा धमर्गीनाम् ।

रसेन मे रसं पृण तस्य ते वाजिन्वाजिभिर्भक्षं

कृतस्य मधुमत उपहृतस्योपहृतो भक्षयामीत्युत्तरे ।

भक्षयन्तीत्यनुवर्तते । नात्र प्रतिप्रस्थाताऽनुपयोगात् ।

सञ्स्थाप्य वारुण्यौ निष्कासेन तुषैश्चावभृथमव-

यन्ति तस्य सौमिकेनावभृथेन कल्पो व्याख्यातः ।

निष्कासः कुम्भीगतः । अत एवोक्तं भाद्राजेन स्थाङ्गीगतं निष्कासं प्रज्ञातं निष्-
कातीति । प्रायणीयस्य निष्कास उदयनीयमिति सूत्रकारोऽपि तथैवातो नक्षत्रान-
शेषो निष्कास इति । एष वै दर्शपूर्णमासगौरवमृथ इत्यादाववमृथशब्दो गौण एवातो
मुख्यः सौमिकावमृथ एव तस्यैव स्वधर्मत्वात्तेन व्याख्यातोऽयमवमृथः ।

न साय भीयते ।

प्रतिषेधादित्यर्थः ।

१ घ. क. ज. झ. न. ड. आस्ते दिव्यं धामाऽऽश्नस्त । २ ग. ड. व. ण. व्या-
मिधामि ।

तूष्णीमेव परेत्य ।

उदकमिति शेषः ।

वारुणस्य धर्मेण निष्कासे प्रतिपाद्य ।

यत्र वारुण एककपालो विहितस्तस्य स्थाने निष्कासेन तुषैश्चावभृथमवयन्तीति श्रुतेर्वारुणस्य पुरोडाशस्य धर्मेणेत्युक्तगन्धस्मिन्प्रत्यये तेनार्थेनेत्युक्तत्वात् । ननु निष्कासः शेषः स कथं वरुणाय हविष्टेन देय इत्याशङ्क्योक्तं प्रतिपाद्येति । प्रतिपत्तिरपि वचनास्त्वष्टकृपागोऽपि भवतीत्याशयः । तथा च यावदुक्तमवभृथे प्रयानादि तत्सर्वमपि भवति ।

तुषानृजीर्वधर्मेण प्रतिपादयति ।

तुषैश्चावभृथमित्युक्तत्वात्तुषामित्युक्तम् । तेन यस्ते प्राग्णा विशिष्टदुः सोमेति मन्त्रेषु यद्वो मुसकेन विशिष्टदुर्महो यवा रानानः । प्रियाण्यहानि० मुसकेन पर० श्रीत्येवमादिकमुहनीयम् ।

अनपुषादुदेत्य वाससी यस्मै कामयेते तस्मै दत्तः ।

परिहिते वाससी । स्पष्टम् ।

यो भूते पौर्णमासेनेष्टोदवसायानुदवसाय

वा मर्तता देवेन सविभेत्सुन्दति ।

गतार्थम् ।

यदूर्ध्वः पर्ववर्तयदन्तान्पृथिव्या दिवोऽग्निरीशान ओजसा

वरुणो धीतिभिः सहेन्द्रो मरुद्भिः सस्त्रिभिः सहाभिस्त्रि-

ग्मेन शोधिषेति निवर्तनं वापनं यथा पुरस्ताद् ॥ ७ ॥

इति सत्यावाहिरण्यकेशिसूत्रे पञ्चममन्त्रे द्वितीयः पटलः ॥ २ ॥

अत्रापि संज्ञाया अभावोऽप्युक्तम् ।

इति सत्यावाहिरण्यकेशिसूत्रप्रकारायां महादेवकृतायां प्रयोगवैजयन्त्यां

पञ्चमे वरुणप्रयासमन्त्रे द्वितीयः पटलः ॥ १ ॥

अथ पञ्चमप्रश्ने तृतीयः पटलः ।

सप्तशतसु मासेषु कार्तिक्यां मार्गशीर्ष्या वा अहः साकमेधैर्यजते ।

साकमेधा मेधा यज्ञास्तन्मेण क्रियमाणाः साकं सहेत्युक्ताः । समासे साकमित्यस्य

१ य. क. ज. सं. न. क. 'यकल्पेन प्र' । २ य. क. च. ज. स. म. ड. व. ड. 'मासेष्टो' ।
च. ड. 'मासेष्टो' । ३ क. ग. च. ड. ड. व. न 'सूतेत्यादि ग' । ४ ज. 'नृत्ति य' ।

मलोपश्लान्दसः । पञ्चम्यां पौर्णमास्यां क्रियमाणानां महाहविष एव चतुर्थं मासेष्वती-
तेषु क्रियमाणत्वात्तस्यैवाङ्गैस्त्रिभिः सह ग्राहकालता । साकमेधाः साकं सूर्येणेत्यादिना
विहिताः । अतः साकमेधप्रधानान्यङ्गैः सह ग्राहसाध्यानीत्यर्थः । ततश्चतुर्दश्यां सूर्यो-
दयात्प्रागुपक्रमः ।

अग्नयेऽनीकवते पुरोडाशमष्टाकपालं निर्वपति साकं
सूर्येणोद्यता साकं रश्मिभिः प्रचरन्तीत्येकेषां मरु-
द्भ्यः सांतपनेभ्यो मध्यंदिने चरुं न बाहिरनुमहरती-
त्येकेषामपराङ्गे गृहमेधीयाय वत्सानपाकरोति याव-
न्तो यजमानस्यायजुष्केण वत्सानपाकरोतीत्येकेषाम् ।

उद्यतोदयमागच्छता निर्वापोऽथवा प्रधानप्रचारः । उद्यद्भिः प्रथमरश्मिभिरिति
यावत् । यावन्तो यजमानस्य वत्सास्तान्सर्वानपि पुंस्त्वमाविक्षितमेकशेषात्सिद्धमिष्टिः ।
अपराङ्गे स्पष्टं गृहमेधीयकर्मणे चरवे वा गृहमेधिनो देवता यस्य तत्तथा । यद्यपि
विशिष्टा देवता तथाऽपि विशेष्येणैव नामता वैमृशवत् । अतो न देवतायै पयसे
वत्सापाकरणं किंतु चरुभ्रवणार्थं यत्र क्रियते तत्र लौकिकवत्सापाकरणमित्युक्तम् ।
अयजुष्केण वत्सानपाकरोतीत्येकेषाम् । इषे स्वेत्यादि यजुर्थेन न क्रियते कर्मणि
तादृशेन तूष्णीकेन कर्मणा वत्सापाकरणमात्रं ह्यह्यर्थेन कर्तव्यम् । तत्र न शास्त्रा-
नित्या पूर्ववत्किंतु सांताडयजुर्भिर्भिना तूष्णीं शास्त्रामाहृत्य तूष्णीमपाकरोति । एत-
स्माज्ज्ञापकात्कोषिदाहुः पक्षे मन्त्रैरिति तच्च दर्विहोमत्वाद्यावदुक्तमेव नहि लिङ्गेना-
तिदेशानुमानं दर्विहोमेऽस्ति ।

सायं हुतेऽभिहोमे गृहमेधीयस्य तर्धं प्रक्रमयति ।

स्पष्टम् ।

तत्र यावत्क्रियते-तत्रारूपास्वायः ।

तस्य दर्विहोमस्य न्यायशास्त्रे निर्णीतत्वाज्जातिदेशेनाङ्गप्राप्तिरतोऽन्यशास्त्रोपदे-
शतो यानि प्राप्तानि तानि व्याख्यायन्ते । उक्तं चैतदर्थं दार्शपौर्णमासिकानि प्रधाना-
न्युत्तरस्यां ततो चोद्यन्तेऽन्यत्र सोमाद्धर्माद्विहोमेभ्य इति, तानि स्वधर्माणीति च ।
तस्माज्जातिदेशोऽपि तु यावदुक्तस्वधर्माण्येव ग्राह्याणि ।

अग्नीन्वाधाय वेदं कृत्वाऽग्नीन्परिस्तीर्य पाणी प्रक्ष्वा-
त्योल्लपराजीं स्तीर्त्वा यथार्थं पात्राणि प्रयुनक्ति ।

औषधपात्राणि ।

यन्निजेन दोहपक्षे चरुभ्रवणकुम्भीमपि दोहपात्रं वा कपालस्थान आह—

कुम्भो तिस्रश्च पात्रीः ।

पाकार्यं कुम्भीमुद्धरणपात्रीः । अत्रेध्मावर्हिपरिसंख्या प्रणीतानां च न प्रणीताः प्रणयतीति भरद्वाजः । आहं वरणं च । अत्र स्तीर्त्वेत्यन्तमुपदेशेनान्यत्सामर्थ्येनेति हेयम् ।

निर्वपणकाले परुष्यो गृहमेधिभ्यः मधु-
तान्द्रीहीभिर्वपति यावत्पयो मन्यते ।

पयोनुसारेण क्रीहीणां निर्वागः । चतुरो मुष्टोन्निरुप्य प्रभूतानन्वावपतीति भरद्वाजा-
पक्षान्नौ । चतुर्थ्यन्तदेवतापदेन मन्त्रोऽप्यनुज्ञातो देवस्य रवेति ।

पवित्रेण गां दोहयति ।

वत्सापाकरणार्थमानोतेन शाखापवित्रेणेतर्धर्मनिवृत्तिश्च परिसंख्यनात् । तथाचैत-
दुक्त्वाऽऽपस्तम्बः पक्षान्तरमाह सांनार्यवदिति । स पक्षोऽस्मादस्ति । वत्सापाकरण-
मप्यत्रमन्त्रो दोहः । पवित्रेण कुम्भ्यामन्तर्गार्हपत्येऽभिश्चितायामित्यर्थः ।

न तण्डुलानुत्पुनाति यजुरुत्पूतेनैव पयसा अपयतीत्येकेषाम् ।

अरुधर्मेत्वेन प्राप्तत्वात्प्रतिषेधो नोत्पुनातीति । तूष्णीं शाखाहरणवैज्ञे तु पवित्रेणे-
त्यर्थं निर्विकेपां शाखिनां यदा न शाखाहरणं तदा यजुरुत्पूतेनेति विधिरिक्तेषाम् ।
एवकारः प्रणीतानिवृत्त्यर्थः । पवित्रेण दोहनिवृत्त्यर्थत्वेऽत्र पयः अपणार्थं श्रूयते
तथाऽपि प्रतिषेधाच्च पयः प्रणयतीत्यर्थः । यजुषा देवो यः सविनेत्यनेनोत्पूतेन । अत्र
हि श्रूयते सत्सर्गां दुग्धे सायं चरुमिति । तत्र दुग्धस्य अपणार्थत्वेन श्रूयमाणत्वात्
प्रदेयद्रव्यतेति लौकिकं वत्सापाकरणं लौकिको दोहः । तत्र प्रणीताप्रतिषेधाय यजुरु-
त्पूतेनेति पक्षो न्यायसिद्धः । शाखान्तरे तु शाखाया वत्सानपाकृत्य पवित्रेण संदोह-
सं चर्हं श्रपयतीति । तथा तमेव प्रकृत्य श्रूयते तस्य द्रव्यावृद्धिः द्विःप्रकारा किंवा
सांनार्यवदौषधवदिति श्रुतेरर्थः । तत्रास्यापूर्वकर्मत्वाद्यावदुक्तमेव ग्राह्यम् । औषध-
धर्मास्तु युक्ता एव दर्शिताः । सांनार्यधर्मास्तु वचनात्पक्षे यावदुक्ता एव ग्राह्या ननु
तेषां मन्त्रा अपि । मन्त्रा ह्यतिदेशाच्च भवन्ति । दोहविकारत्वाभावात् । तस्मादोहोऽप्य-
मन्त्र एव । यदपि श्रूयते यजुषा वत्सानपाकरोतीति तदपि प्राप्तये ननु प्राप्तनिषेधेन
तस्य यजुषोऽतिदेशोपदेशाभ्यामप्राप्ते, नचात्र वाचनिकोऽतिदेशोऽस्ति । अतिदेशवच्च
सामानाधिकरण्येनेति श्रुतिः सायमाग्निहोत्रमिति संज्ञा तथैतद्ग्राह्यानीति वैजयम् ।
नचैतन्नित्यवत्कर्तव्यमिति विधिरस्तु किंतु किमानौषधधर्मः किमाश्रुतधर्मोऽत्र दृश्यत

इत्यर्थः । सादृश्येन वस्त्रापाकरणादिना तु दक्षिहोमत्वात्स्वधर्मस्यातिदेशो निराकृतः
स्वेनैव । अत्रायं प्रयोगक्रमः—यजमान वाच यच्छरेयुक्त्वा वाग्वतः पात्राणीत्यादि । ततो
यपार्थनिर्वापादि त्रिष्फलीकृत्य प्रक्षालनं निनीय ध्रुवाऽसीति स्थालीमुपधायाधिश्रवण-
काळे तु न तण्डुलानुत्पुनाति स्थास्यां शाखापवित्रवत्यां तूर्णीं दोहयित्वाऽनुत्पूतानेव
तण्डुलानोप्य श्रपयति । श्रपणपक्षे तु न शाखाहरणं न शाखापवित्रकरणमुपधाया
स्थात्री लौकिकेन कर्मणा गां दुग्धा तत्पयो दर्भपवित्राभ्यां यजुषोत्पूय तत्स्थास्यां
निक्षिप्यानुत्पूतानेव तण्डुलानोप्य श्रपयति । आपस्तम्बस्त्वैव समञ्चदोहपक्षस्तृतीय उक्तो
नान्यैर्भरद्वाजादिसूत्रकारैर्नाप्यस्मदाचार्येण प्रथमं शाखाहरणादिपक्ष एव सर्वं समञ्चं
केचिदाहुस्तच्चिन्त्यम् ।

दक्षिणाग्नौ प्रतिवेशमोदनं पचति ।

पत्ये स्त्रीकुमारस्यश्च प्रतिवेशमोदनं पचतीत्युक्तं वैश्वानसेन प्रतिवेशमोदनं दक्षि-
णाग्नौ लौकिकेन कर्मणा पचति ।

स्वयमादाय स्तीर्णाया वेदेल्लोमभ्योऽधिस्तम्बयजुर्हरति ।

सांतपनेष्टौ न बर्हिस्तुप्रहरतोत्युक्तमतस्तास्मिन्स्तीर्ण एव बर्हिषि लोमभ्योऽपयवे-
भ्योऽधि उपरि स्तम्बयजुर्हरति ।

उत्तरं परिग्राहं परिगृह्य संमेषेण प्रतिपद्यते ।

स्तम्बयजुर्हरणेन वेदिकरणमुक्तम् । स्पष्टं, मतम् ।

यदन्यदिधमावर्हिषः पत्नीसंनहनाच्च तत्संप्रेष्यति ।

न पत्नीः संनहति न सामिषेनोर्न्वाहेति वचनाद्बर्हिषः स्तीर्णत्वादिधमस्याभावा-
दित्यर्थः ।

यत्प्रागाज्यग्रहणात्तत्कुत्वा भुवायामेव गृह्णाति ।

न प्रयाजा इज्यन्ते नानूयाजा नाऽऽधाराविति वचनाद्भुवायामेवेत्युक्तम् ।

प्रोक्षणीरभिमन्त्र्य ब्रह्माणमामन्त्र्य वेदिं

प्रोक्ष्य प्रोक्षणावशेषं निनीय पवित्रे

अपिसृज्य ध्रुवाः क्षुवं च सादयति ।

दक्षिहोमत्वादपूर्वकमन्तरविधानार्थमेवमुक्तं वेद्यामेवाऽऽस्तीर्णायामेव प्रोक्षण्यव-
शेषमित्यादि ।

एषाऽसददिति मन्त्रः संनमति ।

एता असददिति मन्त्रम् ।

विष्णुसि वैष्णवं धाम प्राजापत्यामित्याज्यमभिमन्त्रयते ।

विष्णुनित्यस्य संनामः ।

यदानीकषतस्य बर्हिस्तस्मात्तर्पणीयस्य

तद्गृहमेधीयस्य तत्स्तीर्णमेवेत्येकेषाम् ।

सातपनेऽपि पूर्वमेव बर्हिरानीकषतस्यापि न बर्हिरनुमहरेदित्यर्थः । प्रस्तरप्रहरणं
तूमपपक्षेऽप्यस्ति ।

उद्गासनमभृतीनि कर्माणि प्रतिपद्यते ।

स्वष्टम् ।

श्रुतस्य हविषः क्षरमुद्यृत्य प्रह्वार्तं निधाय ।

गृहमेधीयस्योपरि स्थितस्य हविषः सफेनं मण्डं शरम् । गतम् ।

पात्रीषूपस्तीर्य श्रीनोदनानुद्धरति ।

आसादितासु पात्रीषूपस्तीर्य तास्वेव त्रिसंख्याकान्कुम्भीत उद्धरति ।

निष्कासितां कुम्भीं निदधति ।

अन्तर्बहुतरौदनशेषां स्थापयति ।

अनिमृष्टं तद्व्युदायुवनमवधाय ।

दधीं ययौदन उद्ध्रियते सा प्रसिद्धा । तत्त्वा योऽग्निममागो विस्तीर्णः स उदा-
युवनं पच्यमान ओदनो येन दधीप्रदेशोऽवस्ताद्विधमान ऊर्ध्वमा समन्ताच्च पृथगे
विधः क्रियते तद्व्युदायुवनं तदप्यनिमृष्टं बहुतरलेपयुक्तमनिष्कासितलेपं विधाय
तत्त्वां कुम्भ्यामेव ।

अभिधार्योत्पूयालंक्रतयौदनानासादयति ।

वेधाम् ।

ओदासु देवतास्त्रिमुपनाज्याऽऽज्यभागाम्भ्यां मर्चय ।

सामिधेनीनां प्रवराधारप्रयाजानां निवृत्तिः । देवतावाहनान्तरमग्नीदार्तिं त्रिः
संपूज्यस्त्रिमुपनाज्याऽऽज्यभागाम्भ्यामेव मर्चयेत् ।

जुहामुपस्तीर्य सर्वेभ्य ओदनेभ्यः समव-

दायामिधार्यं मरुद्भ्यो गृहमेधिभ्योऽनु-

ब्रूहि मरुतो गृहमेधिनो यजेति संम्रेष्यति ।

सर्वेभ्यस्त्रिभ्य ओदनेभ्यः सकृत्सकृद्देवावदायामिधार्यं वषट्कृते जुहोतीति शेषः ।

स्विष्टकृत्प्राश्निमहिषा च क्रियन्ते माशितायामपा-
त्येभ्य ओदनानुपहरन्ति ये हविर्भोजना भवन्ति ।

प्राश्निगतोदनानमात्येभ्यो ददाति ये हविर्भोजना हविर्भोजनार्हा अनुपनीतस्त्री-
व्यतिरिक्ता इत्यर्थः ।

मतिवेशपक्षस्य पक्ष्यश्चास्ति ।

परनीस्त्रीकुमारा इति वैखानसः ।

इदानीतो गृहमेधीयः संतिष्ठते ।

पूर्णादविहोमस्तु सैतस्याङ्गपि तु श्रीद्धिनेष्टेः । कैद्धिनस्य तन्मं प्रकमवति पुरा
प्रातरग्निहोत्रात्पूर्णदूर्ध्वेण प्रचरतीति भारद्वाजाकैर्नेतत्तन्म इति संतिष्ठत इत्युक्तम् ।

आञ्जतेऽभ्यञ्जतेऽनु वत्सान्वासयन्ति ।

अञ्जनं बहुषीः सर्वेषामनास्यानां दंपत्योर्गतिविर्जा च । ततोऽभ्यञ्जनं तदुच्यते
वादाभ्यञ्जनं योभिर्भातुभिर्वत्सानां संमुष्टतया वास एताभिः कर्तव्यानि ।

मतिवेशाश्च पचन्ते ।

अन्यानपि ।

पाक्ष ङिते ।

व्यञ्जनाय चचन्ति ।

सुहिता एताः रात्रिं वसन्ति मतीता अनवर्तिमुखिनः ।

सुहितास्तृप्ताः । प्रतीताः प्रणयिनः । न विद्यतेऽवर्तिः खिन्नता यत्र तन्मुखमन-
वर्तिमुखम् । तदस्ति येषां ते तथा । अखिन्नमुखा इष्टा इति यावत् ।

पराचीनरात्रेऽभिवान्यवत्साया अभिहोत्र्याश्च वत्सौ वज्राति ।

अभिवान्यो वत्सो यस्या या मृतवत्साऽन्येन वत्सेनोषः प्रस्तुता सा तथा तयोर्न-
स्तयोर्वचनं दृष्टार्थं वत्ससङ्गे यन्वार्थमग्निहोत्रार्थं च दोहौ न स्तः । पराचीनोऽपरो
भानो रात्र्याः पराचीनरात्रम् ।

पुरा प्रातरग्निहोत्रोत्पूर्णदूर्ध्वेण प्रचरन्ति ।

पूर्णा दूर्वात्मनेन मन्त्रेण क्रियमाणो होमः पूर्णादविहोमः ।

दूर्ध्वामुपस्तरि चरनिष्कासस्य दूर्वा पूर-
यित्वा निमृष्टं दूर्ध्वदायुवनमवदायाभिषार्थं ।

श्वरेण युक्ता निष्कासा स्थाळीगतस्य मिश्रस्य तेन दूर्वा पूरयित्वा निमृष्टं निमृष्टम्
गृहीतं दूर्ध्वदायुवनलेपं दूर्ध्वामेवावदायाभिषार्थं दूर्वाम् ।

१ क. ग. घ. ङ. ठ. ड. ण. क्रियते । २ घ. ड. 'प्रास्तीर्णद' । ३ च. ड. 'पूर्णव' ।

४ घ. ड. ज. झ. ञ. द. 'ण च' । ५ ग. ठ. ड. ण. प्रचरति । ६ घ. झ. न. 'कमलेन द' ।

पूर्णां दर्शित्यनुमृत्तर्पभेषां ह्य देहि म

इति तस्य रक्ते गार्हपत्ये जुहोति ।

शतक्रतो इत्यन्तं मन्त्रमुच्चार्य तत ऋषयं बलीवर्दमाहूयाऽऽकार्य । प्रसिद्धमेतल्लोके
भार्यया गौराकारितो रीति शब्दं करोति तस्मिन्शब्दे कृते सत्येव निहरामि त
इत्यन्तेन स्वाहान्तेन मन्त्रेण गार्हपत्ये जुहोति । इन्द्रो देवता । ऐन्द्रं शर इति श्रुतेः ।

यद्वधो न स्याद्भक्षणमामन्त्र्य तेनानुज्ञातो जुहुयात् ।

महान्होष्यामीत्यामन्त्र्य ।

मरुद्भ्यः क्रीदिभ्यः पुरोडाशः सप्तकपालं निर्वपति

साकः सूर्येणोद्यता साकः रश्मिभिः प्रचरन्तीत्येकेषाम् ॥ ९ ॥

गतार्थम् । पौर्णमासं तर्प्य संतिष्ठते ।

तदानीमेव महाहविर्भिर्यजते ।

प्रमातायामिष्टौ महाहविर्नामकैर्हविर्भिर्यजते । तत्र तान्यपि हवींषि साकमेवश-
ब्दवाच्यानि । तथा आनीकवत्प्रभृतिषु पञ्चस्वपीष्ठेषु साकमेवीयं हविरित्येव ।

तेषां धारुणप्रघासिकेनोत्तरेण विहारेण कल्पो व्याख्यातः ।

उत्तरविहारकर्मणा व्याख्याता गतार्थता । अत्रानुदवसानपक्ष एव बहुनुग्रहाय ।

पञ्च संचराणि तिरुप्येन्द्राग्रमेकादशकपालं

निर्वपत्येन्द्रं च हं वैश्वकर्मणमेककपालम् ।

गतार्थम् ।

असःष्टष्टमेन्द्राग्रमवदत्य तस्य प्रमातास्तुवाभिदधाति ।

मानवीजवत्पृथङ्निर्वापाद्यवहनमं तस्येन्द्राग्रस्यैव तुवानवभृथार्यः निदधाति । अन्ये-
षामेव तुषैरुपवापः ।

कार्तिक्यां यथाऽऽषाढयामेव पृषदाब्धं

मृच्छाति मार्गशीर्ष्यां तु यथा श्रावणयाम् ।

गतार्थम् ।

अग्ने वेहोत्रं धेर्दूत्यमूर्ध्वो अश्वरेष्ठा अवतां त्वा

द्यावापृथिवी अव त्वं द्यावापृथिवी अव

स्विष्टकृदिन्द्राय देवेभ्यो भव जुषाणो अस्य इविषो

शृतस्य वीहि स्वाहेति स्तुवमाधारमाधारयति ।

द्वितीयाधारे वैशेषिको मन्त्रो गतार्थः । इन्द्रो देवा वा देवता ।

सहस्र सहस्यधेति चतुर्भिर्मासनामभिरेककपालमभि-

जुहोति सहसे स्वाहा सहस्याय स्वाहेति वा ।

गतार्थम् ।

इदामरसरीणां स्वस्तिमाशास्ते दिव्यं यामाऽऽ-
शास्त इति सूक्तवाकस्याऽऽसीष्णु होताऽनुवर्तयति ।

गतार्थम् ।

ऐन्द्राग्रतुषैरवभृथमवयन्ति गमनसंयुक्तं

तुषमतिपादनं च क्रियते ॥ १० ॥

इति सत्याषाढहिरण्यकेशिसूत्रे पञ्चमप्रश्ने तृतीयः पटलः ॥ ३ ॥

अत्रावभृथशब्दो गौणः पूर्ववद्धमनिभिधानादतः परिसंख्येतरकर्मणामिति दर्शयितु-
मुक्तं गमनसंयुक्तं यावत्तावदेव कृत्वाऽवभृथं हत्वा तुषांस्तुषणीमेव प्रतिपादयतीत्यर्थः ।

इति सत्याषाढहिरण्यकेशिसूत्रव्याख्यायां महादेवकृतायां प्रयोगवै-

जयन्त्यां पञ्चमप्रश्ने साकमेवस्तृतीयः पटलः ॥ ३ ॥

अथ पञ्चमप्रश्ने चतुर्थः पटलः ।

तदानीमेव महापितृयज्ञेन यजते ।

पिण्डपितृयज्ञान्महापितृदेवताको यज्ञस्तेन साकमेवैः सहैतस्य श्रेयस्कस्य च
समानप्रधानता । साकमेवान्पितृयज्ञं व्यवह्रानिति पृथक्निर्देशात् ।

दक्षिणतः पुरस्तादक्षिणार्धेयजमानमाग्नीं चतुरर्भां वेदिं करोति ।

दक्षिणार्धेदक्षिणतः पुरस्तादिति विद्विष्यार्धेयकोणाभिमुखां चतुरर्भां न दीर्घां
आकृतमेदिनायेन ।

तस्याः प्रतिदिशः सक्तयो भवन्ति ।

तस्या वेदेः सक्तयोः कोणा दिक्षु भवन्ति । तत्रैवमूलां दक्षिणाग्निमध्ये शङ्कुं
निक्षाय चतुरस्रं कृत्वा मध्ये शङ्कुं पृष्ठपायाः पाशं निधाय तां रज्जुं चतुरस्रार्धेव
कोणेन नीरया मितस्य ततो दक्षिणान्यायतनश्रमणरेखारज्जुसंयोगे शङ्कुं विस्तृत्य
तत्र यजमानमाग्ना रज्ज्वा उमयतः पाशायाः पाशं निधाय द्वितीयपाशं मितस्य
पृष्ठपां निहितशङ्कुं निक्षेपति सा प्राची । पृष्ठपायामेतया चतुरर्धं यजमानमाग्नां
विहृत्य समानसंनमां कुर्यात् । सा च विदिक्षु संनता दिक्सक्तिकः पितृमेधीयवेदिः ।

अवान्तरदेशां चतुर्मध्यानि ।

विदिशः प्रति तनूनि संनतानि मध्यानि मध्यमागाश्चतुरआया भवन्ति । विदिशः

आग्नेय्याद्या एव कर्मणि तु स्वभावतः सिद्धा एव प्रागादिदिशो भवन्तीति ज्ञेयम् । दक्षिणसार्कं दक्षिणेन वक्ष्यमानस्थान उत्करस्तूतस्त्राक्तिप्राचीनस्त्राक्तिमध्यदेश एव । तृतीयभागे द्विपदेन पश्चिमस्त्राक्तिसमीप उतरतो होतुः स्थानं तदनुरूपतया यजमान-
होतृपदनानि भवन्ति ।

सर्वत्र देवमवादयन्त्रं देवपितृवत्संनमति ।

सर्वेषु सर्वग्रहणमापस्तम्बमतमुदासार्थं तदग्रे वक्ष्यते । देवान्प्रकृष्टतया प्रयोगतया प्रयानकर्मसमवेततयेति यावत् । तथा यो वदति मन्त्रः स देवप्रवादः । एकवचनं जातिरुपापनार्थं, तं मन्त्रं, देवपितृवत्, देवाः पितरश्च प्रतिपाद्यत्वेन विद्यन्ते यस्मिन् विधानकर्मणि तद्वत्त्वं संनमति तथोहति क्रियाविशेषणं नर्पुसकम् । अथवा देवपितृप्र-
वादं मन्त्रवत्संनमति उपपद्यतुक्तान्करोति ।

विकृतस्य प्राकृतानन्तरं समावेशं दर्शयन्नुदाहरति—

यथा पृथिवि देवपितृयजानि देवानां पितॄणां
परिपूतमसि देवपितृवार्हिर्मा त्वाऽन्वज्या तिर्य-
कर्मणे वां देवेभ्यः पितृभ्यः शक्यमिति ।

संज्ञामेन देवपदस्य त्यागो मा भूदिति द्वयवन्मन्त्राः पठिताः । अत्र हि श्रूयते—
उभये हि देवाश्च पितरश्चेत्यन्त इति । तत्र सोमाय पितृमते पुरोडाशश्च षट्कपालं
निर्वपतीति सोमो देव इज्यते स पितॄणां राजेति पितृत्वम् । पितृभ्यो बर्हिषज्यो मासा
वै पितरो बर्हिषद इति मासाभिमानिनां देवानां तथात्वम् । एवमुत्तरस्यापि तेषामपि
पितृत्वं श्रूयते—ये वै यज्जानस्ते पितरोऽग्निप्राक्ता इति । सर्वेषां देवत्वं पितृत्वमस्तीति
देवाश्चेति भवति बहुवचनेन निर्देशस्तस्माद्बह्वोरपि षड्योर्महणामेति भावः । अत्र प्रथमं
देवस्य त्वेति मन्त्रमुपेक्षितवान् । तत्रायमभिप्रायः—इज्यमानदेववाचिनो देवपदास्पितृमद-
मूहनीयमुक्तं श्रुतेरेव स्वयमप्युक्तवः स्वयार्थमूह इति । तत्तु पितॄणामिज्यमानानामेव
चात्र प्राप्तिस्त इज्यमाना एव देवा यत्र मन्त्रे प्रतिपाद्या देवपदेन तत्रैव पितृपदमूह-
नीयं देवस्य त्वेति मन्त्रे देवपदं नेज्यमानदेवप्रकाशकमपि तु द्योतनात्मकस्यासमवेतस्य
सर्वस्य ततो नोहः । उपसर्गने देवपदे नोह इत्यापस्तम्बः । ये के च देवसंयुक्ता मन्त्रा
देवेभ्यः पितृभ्य इति तान्संनमति । यथा भवति पृथिवि देवपितृयजनीत्यविकारो वा
परवाक्यश्रवणादिति देवपित्रे(त्रि)ष्ट्यामिति पृथिवि देवपितृयजनीत्युक्तं समवेतदेवप्र-
काशकत्वं यथा देवेभ्य इत्यत्र तथाऽत्रापि भावः । बर्हिराहणे प्रथममुदाहरणमनुप-
सर्गने देवानां प्रतिपादकं द्वितीयमुपसर्गने देवानां ततस्तु मध्येऽन्वाधानमन्त्राणामूहो

नोक्तः । तत्र विहङ्गानामसमवेतार्थप्रकाशकत्वात् लिङ्गानुरोधो नानाकर्मसु विनियोगस्तु श्रुत्या, उपस्थानेऽग्निहोत्रे कश्चिदग्न्यवयवेनैव । तस्मात्ताऽऽसां वर्षापूर्णमासदेवताप्रतिपादकत्वमतो नोक्तः । अग्निं गृह्णामीत्यादीनां च देवतापदेषु नोक्तस्य हविर्मानिदेवपितृसाधारणत्वात् । देवपदं हि प्राकृतमातिवाचि न देवतापदं तस्य संप्रदानावस्थितत्वात् । तथा च यो वै देवताः पूर्वं परिगृह्णातीत्युक्तत्वेनैव देवानामित्यादिना देवपितृमनुष्याणामुपसंहारेणाग्निं गृह्णाति । स्व एवाऽऽयत्ने देवताः परिगृह्णातीति सर्वे देवमनुष्यपितरो देवतापदेन गृहीताः । सूत्रकारोऽपि देवप्रवादमित्येवाऽऽह देवशब्देनैव प्रवदन्तीत्यर्थरूपमाय । तान्देवान्पितृमिति भवत्येवाग्रे च वक्ष्यते देवेभ्यः पितृभ्यो जुष्टावेहेति । देवानां पि० देवपितृवर्द्धित्युक्त एव । देवपितृवर्द्धिः शतवल्गमिति देवपितृगममसि । तत्रापि देवान्यजेत्यत्र न भवति । यत्र प्रधानाङ्गदेवतासाधारण्येन प्रधानपरतया वा देवशब्दः स एवेष्टो नत्वन्य इत्याशङ्कम् । प्रयोगे स्पष्टं भवेत् । वेदे देव वेदेत्यविकृतं देवेभ्यो वेदेति च नोक्तं मूलार्थस्तुत्या प्रवृत्तत्वात् । वेदोऽसि चित्तरसि विदेयेत्याहेत्यत्र देवनातेर्वित्तवदयितृत्वेन भूतार्थो गृहीतोऽप्राप्यमव इति मूलप्रत्ययात् । यो वो देवाः पितरश्चरतीति त्रिविधानि कर्माणि प्रधानहविर्मात्रसंस्कारकाणि । यथा सङ्गनिर्वापप्रोक्षणावहननादिकान्मासादानान्तानि ततस्तान्येवंजातीयकानि ज्ञेयानि कामिचित्प्रधानस्येत्यङ्गभूतान्यहृष्टार्थानि आद्यानि, द्वितीयाप्यङ्गद्वयसंस्काररूपाणि । यथाऽऽन्यग्रहणं जुहूपभृजोः । तृतीयानि अङ्गप्रधानार्थद्वयसंस्कारकाणि । यथाऽऽन्वाधानवर्द्धिः पाणिप्रक्षालनवेदिकरणाज्यनिर्वापादीनि । तत्राहृष्टार्थेषु नोक्ततया च समवेतप्रकाशकेषु यथा देवान्यजेति तथा देवस्य त्वेत्यादि । इतरेषु समवेतदेवतावाचकपदेषुहः कार्यः । अत्र केचिदाहुः—प्रधानद्वयसंस्कारेषु देवपदस्थाने पितृपदमिति, तेषामभिप्रायः—सोमादयः पितृरूपा एव । यदपि श्रुतौ—उभवे हि देवाश्च पितरश्चेज्यन्त इति तदङ्गप्रधानाभिप्रायमिति तदतिमन्दम् । सोमादीनामेकैकस्यैवोभयात्मकत्वमाह श्रुतिः । कुतः, दक्षिणतः प्राचीनाकीर्तो निर्वपतीति तथोत्तरत एवोपनीय निर्वपेदिति विकल्पेनोभयधर्मदर्शनात् । संपत्सरो वै सोमः पितृमानित्यादिना च प्रधानदेवतानामेव द्विरूपतोऽप्यतेऽतस्त्वं देवानामित्यादावपि सत्येव देवपदे पितृपदमपि द्वितीयमावपनीयमिति संक्षेपः ।

अत्राऽऽदौ वेदं कृत्वा वेदिमेव करोतीत्याह—

उद्धननान्तं कृत्वा सर्वतः परिभ्रित्योत्तरां सक्तिं द्वारं कृत्वा ।

उद्धमनान्तैव वेदिरक्षाता भवतीति श्रुतेः । इमां नरा इत्यादि न लुप्यते । अहृष्टार्थ-

त्वादत्र प्रैवस्य । अतमसीति पूर्वपरिग्राहः । सर्वासु दिक्षु कटादिना परिश्रवणं केदरे-
वाऽऽवरणम् । उत्तरां सर्किं द्वारं कृत्वा ।

दक्षिणाधोऽग्निराधीयत इति श्रुतेः ।

मध्यतोऽग्निराधीयत इति श्रुतेः ।

यथोऽत्रोऽऽहवनीयः ।

गतम् ।

आहवनीयं गार्हपत्यं दक्षिणार्धं चान्वाधाय ।

अमुमेवाऽऽहवनीयं प्राकृते प्रणीतेऽपि चान्वाधानमिति वक्तुमुक्तः क्रमः । नो चेदग्नी-
न्वाधायेति ब्रूयात्ततः सर्वेषामन्वाधानं प्राप्नुयात्तदनङ्गे प्राकृत आहवनीये मा मृदिति
अयाणामेव ग्रहणम् । देवान्पितृन्परिगृह्णामीति माहापितृयज्ञं हविः ।

इध्वाबर्हिः प्राकृतादीर्धम् ।

वारसमूर्तं बर्हिर्दात्पुपमूललूनं वा ।

इध्वाबर्हिः प्राकृतादीर्धम् । वर्षीयानिधम् इध्वाऋवतीति श्रुतेः । बर्हिस्तु सह मूले-
रुपादितं मूलसमीपे छित्तं वा पूर्वत्र न च्छेदनं तन्मन्त्रश्च ।

द्वौ परिधी सर्वाण्वोपसंनहति ।

इध्मे द्वौ चीन्वा संनहति । यदा द्वौ तदा विंशतिधेत्पूहः । न चेन्न । समानासु
सामिधेनीषु सैत्स्न्ये(तीप्स्व)सौ यथाप्रकृतीत्युक्तत्वात् ।

पामससादनकाले यथार्थं पात्राणि प्रयुनक्ति ।

गतम् ।

सोमाय पितृभ्यो षट्कपालानि पितृभ्यो

बर्हिष्यो धानार्थं कपालम् ।

त्युक्तमित्यर्थः ।

पितृभ्योऽग्निष्वाद्यैभ्यो मन्यार्थं वारणं पात्रं च शरायं वा ।

वरजवृक्षस्य पात्रं मृन्मयं शरायम् ।

निर्वयणकालेऽध्वर्युर्दक्षिणतः शक-

टमारुह्य प्राचीनावीती यवाभिर्वपति ।

अध्वर्युरेव प्राचीनावीती, अग्रे सर्वेषां प्राचीनावीतित्वाविधानात् ।

उत्तरतो वा यज्ञोपवीती ।

उत्तरतः शकटमारुह्य यज्ञोपवीतीं निर्वपति ।

सोमाय पितृभते पुरोडास* षट्कपालं निर्वपत्याज्यं वा ।

आज्यं तु पागकाल एव नस्विदानीम् । आग्नेन यजतीत्यर्थः ।

पितृभ्यो वाँहिपदूभ्यो धानाः पितृभ्योऽग्नि-

ज्वातेभ्यो मन्यं यमाय मन्यमित्येकेषाम् ।

मन्यस्य विकल्पेन देवताद्वयम् ।

शोक्षप्युद्वेकेण यवान्संपुत्यावहन्ति ।

गतम् ।

त्रिष्फलीकृतेषु विभाममन्त्रेण षट्कपालमपच्छिद्य पिनष्टि ।

तमेव पिनष्टि ।

उपधानकाले—

दक्षिणार्धे गार्हपत्यस्य षट्कपालान्युपधाय प्रथमेन

कपालमन्त्रेण दक्षिणार्धौ भर्जनार्थं कपालमुपदधाति ।

यवानां भर्जनयोग्यं कपालं, प्रथमग्रहणं*मूहप्रतिषेधार्थम् ।

षट्कपालमधिभित्त्वाधिभ्रयणमन्त्रेणोप्य धाना भर्जयति ।

धानार्थान्यवान् ।

अनुपदक्षमानाः परिक्षेरते ॥ ११ ॥

धानाः कपालस्था एव यथा न दग्धा भवन्ति तथा करोतीत्यर्थः ।

अस्वात्ता वेदिर्भवत्युत्तरं परिग्राहं परिशुभम् ।

गतम् ।

संमेषेण प्रतिपद्यते यदन्यत्पत्नीसंनहनात्तत्संमेष्यति ।

गतम् ।

न पत्नी* संनहति नान्वास्ये शृङ्गेष्वाऽऽसीनाऽऽज्यमवेक्षते ।

स्पष्टम् ।

यत्प्रागाज्यग्रहणात्तत्कृत्वा प्रतिहृत्य गार्हपत्य आज्यानि गृह्णाति ।

आज्यानि गार्हपत्यं प्रत्यानीयं गृह्णाति । पुनरानीयं ग्रहणम् ।

* ग. घ. ट. ठ. पुस्तकविप्लव्यां 'जमन्यग्र' इति पाठः ।

१ ठ. द. 'न धाना' । २. 'न धानार्थं द' । ३ च. ट. ग. 'मौ धाना' । ३ ख. ग. ठ. द. च. 'केन वा' ।

सर्वाणि चतुर्गृहीतानि द्विर्वोपभृति ।

अपवर्हिषः प्रयाजानूयाजा अतश्चतुर्गृहीतानि द्विर्वोपभृति गृह्णाति ।

श्रोत्रणीरभिमन्त्र्य ब्रह्माणमामन्त्र्येधं वेदिं बर्हिष मोक्ष-

प्यवशेषं निनीय पवित्रे अपिष्टुज्याग्रेषु बर्हिर्गृहीत्वा ।

इदमेव विधातुं पूर्वोक्तः ।

त्रिः प्रसव्यमार्घं धून्वन्पथेत्यौर्ध्वः प्रस्त-

रस्तं धारयमाणस्त्रिधून्वन्प्रतिपयेति ।

सर्वं बर्हिर्गृहीत्वा विधून्वन्किरन्स्तृणानिति यावत् । अग्रदक्षिणमग्निं परितो गच्छति । और्ध्वो यो भागो मुष्टिना यावान्गृहीतस्तावन्तं परिशेषदेतमेव प्रस्तरं धारयमाणस्तथैव अग्रदक्षिणमस्तृणलेवं प्रतिपयेति । इदमेव वेदिस्तरणं स्तरणमन्त्रः सकृस्त प्रस्तरौ भवति प्रकृतनाधेन ।

द्वौ परिधी सर्वांश्च परिदधति ।

गतार्थम् ।

मतिषिद्धे विधृती तूष्णीं प्रस्तरं न्यस्य-

त्युदासनमभृतीनि कर्माणि मतिपद्यते ।

प्रस्तरस्याने विना विधृती तूष्णीं तूष्णीमेव न्यस्वेदिति श्रुतेस्तं मुष्टिं प्रस्तरत्वेन न्यस्यति ।

यत्प्रागलंकरणात्तत्कृत्वा ।

गतम् ।

विभागमन्त्रेण धाना विभज्य पिष्टानामावृताऽर्धांसकृत्कृत्वा ।

कपालस्था धाना शृष्टास्तण्डुलास्तासामर्धस्तर्धो भागो(?) यथाभागं व्याकर्तेयमिति विभज्य सकृन्पिष्टानि करोति । पिष्टानामावृताऽधिवपनाद्विविधिना । पिष्टानामावृतेति जघनं न्यायोपलक्षणार्थं व्यत्ययेन क्रियमाणयोः पःकपेचणयोः प्राकृतधर्मलभार्थं वार्ति-
ककृता साधितम् ।

अभिवाग्न्यवस्तायै वृग्धे वारणे पात्रेऽर्धशरावे वेष्टु-

शलाकया दक्षिणासीनोऽनारभमाणस्त्रिः प्रसव्यं

मन्यमुपमन्यति शलाकास्तम्भं मन्थं करोति ।

सक्तन्निभिवान्यवस्ताया दुग्धे वारणपात्रस्थिते विरप्रदक्षिणमुपमन्यति दक्षिणामुल आसीनो मन्थमनारभमाणः साक्षादस्पृशन्मन्यति । कथं तर्हि मन्यति तत्राऽऽरेक्षुश-

आकषा रज्जुकृतयाऽन्वेन शलाकासमुदायेन मन्थरूपेण वारणे पात्रे शरावस्थ विकल्पः
सूत्रविशेषस्तच्छरावमर्धपूरितं दुग्धेन तत्र मन्थति पूर्ववदन्यत् ।

दक्षिणाग्रेरेकोलघुकं धूपायत्पराचीनमपरेण गार्हपत्यमत्याहृत्वा-

प्रेणाऽऽहवनीयं पर्याहृत्य दक्षिणेनाऽऽहवनीयमन्तर्वेदि निदधाति

पराचीनं प्रत्यगाभीय पश्चाद्गार्हपत्यमतिक्रम्योत्तरतो विहारस्याऽऽनीयं प्रकृताह-
वनीयस्याग्रेण परितो नीत्वा दक्षिणाहवनीयस्याप्यग्रेण नीत्वा तस्यैव दक्षिणत उरुमुकं
निदधाति ।

अलंकृत्यैकैकश आङ्ग्यानि हवींश्चि चाऽऽसादयति ।

एकैकमेवाऽऽज्यमैकैकमेव हविश्च गृहीत्वा दक्षिणाहवनीयस्य पश्चाद्गान्गे स्तीर्णे
बहिष्यैकैकमेवाऽऽसादयति यथाप्रकृतिः ।

दक्षिणत आञ्जनमभ्यञ्जनं कशिपु-

वर्हणमुदकुम्भं च मतिष्ठापयति ।

हविषो दक्षिणपागे कज्जलमञ्जनं मस्तु तैलं चाऽभ्यञ्जनं कशिपु तूळिकोपवर्हणं
शिरउपधानमुदकपूर्णं कुम्भं च स्थापयति ।

यज्ञोपवीतं कुरुते यदि प्राचीनावीती भवति ।

हविर्निर्बणकाळे यदि यज्ञोपवीत्येतर्हि तदस्त्येव । यदि तत्र प्राचीनावीतं स्यात्-
देतावत्काळं तथैवेदानीं यज्ञोपवीतं कुर्यात् ।

अग्नये देवेभ्यः पितृभ्यः समिध्यमानायानुशूहीति संमेष्यति ।

वाचनिकोऽयं प्रेषो न तुहेन तस्योहस्याप्राप्तेः ।

उद्यन्तस्त्वा इवामह इत्येताः सामिधेर्नो त्रिरन्वाह ।

एकामन्वाह त्रिरन्वाहेति यानुषद्द्वौत्रमिदमाध्वर्ध्ववकाण्डपठितं व्याख्यातम् । अत्र
यानुषे द्वौत्रे तु मध्ये पूर्व्याऽध्वर्ध्वसंतापो न नाट्युत्तरया । वक्ष्यति स्वयमेव-आपेऽध्वर्ध्वेति ।
ये हि ऋषिद्वे द्वौत्रौ तयोर्देव(ः)संतापेनानुवचनमभ्यधा नस्तीति ।

त्रैधामिधं प्रतिविमस्य सर्वमादधाति ।

पञ्च पक्षैकैकस्मिन्प्रणव एकैकामन्ते सर्वास्मादधाति ।

ओदासु देवतास्वाग्निमुपवाज्य स्रुवाधारमाघार्याग्नी-

स्परिधीश्चार्घि च त्रिस्त्रिः संशृद्दीति संमेष्यति ।

यदि द्वौ परिधी यदि त्रयो यथाप्रकृति प्रेषाः । स च प्रथमाधारानन्तरमेव ताव-
दन्यथाऽऽयत्प्रकृतम् ।

संयुक्ते मवरं मवणीते ॥ १२ ॥ सीद होतरित्येतावान्मवरः ।

ब्रह्मणा प्रसूत आश्राव्याऽऽह स्तेद होतरिति तथैव भरद्वाजापस्तम्बोक्तसिद्धिं
चक्षुमेतावानेवेत्युक्तम् । स्पष्टमन्यत् ।

श्रुच्यमाधार्य—

अपवर्हिषः मयाजान्यजति नोपभृतः समानयते ।

गतार्थम् ।

जीवतुमन्तावाज्यभागौ ।

शुणविशिष्टावाज्यभागौ ।

साभ्यां प्रचर्ये ।

गतम् ।

विस्त्रस्य यज्ञोपवीतानि प्राचीनावीतानि कुर्वते ।

सयममाना श्रुत्विजो यज्ञोपवीतग्रन्थीन्विस्त्रस्य शिषिष्ठान्कृत्या प्राचीनावीतानि
सर्वेऽपि कुर्वते ।

आश्रयानि द्वीरधि च विपरिहरन्ति ।

व्युत्क्रमेण स्थापयन्ति ।

विपरिक्रामन्त्युत्विजः ।

व्युत्क्रमेण तिष्ठन्ति ।

दक्षिणतो जुहामु(उ)पभृतः सादयति ।

जुह्वयेषास्पर्शनगतं(ता) । तस्या दक्षिणभाग उपभृतम् ।

दक्षिणत उपभृतं ध्रुवात् ।

तदुत्तरतः सुवेण सहितां स्पालीम् । गतम् ।

दक्षिणतः पुरोडाशं धानाः सादयति दक्षिणं धानाभ्यो मन्यम् ।

गतम् ।

होताऽध्वर्युराग्नीध्रश्च दक्षिणा विपरिक्रामन्ति ।

उत्तरस्वकौ स्थिता दक्षिणस्वक्तिमागत्य तिष्ठन्ति ।

उत्तरतो ब्रह्मा यजमानश्च ।

दक्षिणस्वकौ स्थिताऽुत्तरस्वकौ तिष्ठतः । आहवनीयाभिमुक्ताः सर्वेऽपि ।

समानश्च जुह्वः षड्कपालश्च ।

एतयोर्न व्यत्ययोऽपि तु समानत्र पूर्वस्थान एव तिष्ठतः ।

अथ यजमानादित्येकेषाम् ।

अन्तर्धोः पूर्वं व्युत्क्रमणमुक्तं तत्र विकल्पः । पूर्वत्रैकं तिष्ठत एकेषाम् ।

सर्वेभ्यो हविर्भ्यः सम्प्रदायैकैकां देवतां यजति ।

सर्वेभ्यस्त्रिभ्यः सकृत्सकृदवधत्तीत्यापस्तम्बभरद्वाजोक्तेः । एकैकमेव देवतां यजति ।

तदेवाऽऽह—

जुहावुपस्तीर्थं पुरोडाशादवदाय

भानानामुपसंगृहीतेऽयं मन्थस्य ।

अवदानं सकृदेव । उत्तरसंग्रहणं संस्कारार्थं वक्ष्यताम् । अन्त्यध्याऽन्यस्यै निमग्नोऽ-
न्यस्या अपि दानं कथं स्यात् । अत उक्तमुपसंगृहीत इति ।

द्विरभिघारयति चतुरवदानस्य त्रिः पञ्चावचिनः ।

चतुरवदानस्य यजमानस्य कक्षनादत्र षड्वत्तं द्विरभिघारणेनान्यस्य त्रिरभिघारणेन
+सप्तावत्तम् ।

सोमाय पितृपतेऽनु स्वधेति संग्रह्यति द्वे पुरो-
वाक्ये अन्वाहैकैकां याज्यां सप्रणवे स्याताम् ।

द्वे पुरोनुवाक्ये प्रणवान्ते स्याताम् । बृहि, आषय, औषद्, ये षण्मासहे, औषद्,
एतेषामपवादत्वेनान्ये स्वधेति पञ्चानां स्थाने विधीयते षडङ्कारस्मरणे स्वधा नम इति ।

परिधीश्रपोर्णिवस्युच्यमाने दक्षिण-

मुत्तरं परिधिं मध्यमैमुपसमस्यति ।

सह निदधाति । होत्रं त्वया हि नः पितरः सोमपूर्व इति याज्यायां कन्वयमातः
परिधीश्रपोर्णिवति षडमवे श्रूयमाणे ।

उदङ्कृतिकम्पाऽऽस्वधेत्याश्रावयति ।

दक्षिणतः स्थित उदङ्कृतिकमागत्याऽऽस्वधेत्याश्रावयति, दक्षिणामुल हत्येव ।
तथैव सूत्रान्तरेष्वपि ।

अस्तु स्वधेति मत्याश्रावयति सोमं पितृम-

न्तस्वधेति संग्रह्यति ये स्वधामह इत्या-

गुर्भवति स्वधा नम इति षडङ्करोति ।

इतस्तु यथाप्रकृति विकारेष्वपि होत्रः । वृत्रहा भूयासम् । एवं पितरो बर्हिषदः
पितरोऽग्निष्वात्ताश्चाग्नीषोमोऽविकारौ विशेषणेन व्यधिकारस्यात् । मत्तार्थमन्यत् ।

+ अत्राश्रावयतिश्रुतेः न वेति विचारणीयम् ।

एतेनैव कल्पेनोत्तराभ्यां मचरति ।

धानामन्याभ्यां हविर्धाम् । एतेनेति चतुरस्रसिन्धुः पञ्चावत्तिनश्चोक्तावदानकल्पेनेत्ये-
तावदिति दिश्यतेऽन्यस्त्वयमेव दर्शयति ।

दक्षिणाऽतिक्रम्य जुह्वामुपस्तीर्य धानानामवदाय पुरोडा-
शादुपसंगृहीतेऽथ मन्थस्य पितृभ्यो वहिषद्व्योऽनु-
स्वधेति संमेष्यत्युदङ्कृतिक्रम्याऽऽस्वधेत्याश्रावयत्यस्तु
स्वधेति प्रत्याश्रावयति पितृन्वहिषदः स्वधेति संमेष्यति
ये स्वधामह इत्यागूर्भवति स्वधा नम इति वषट्करोति
दक्षिणाऽतिक्रम्य जुह्वामुपस्तीर्य मन्थादवदाय पुरो-
डाशादुपसंगृहीतेऽथ धानानां पितृभ्योऽग्निष्वात्तेभ्यो-
ऽनुस्वधेति संमेष्यत्युदङ्कृतिक्रम्याऽऽस्वधेत्याश्रावय-
त्यस्तु स्वधेति प्रत्याश्रावयति पितृन्मग्निष्वात्तान्स्वधेति
संमेष्यति ये स्वधामह इत्यागूर्भवति स्वधा नम इति
वषट्करोत्येतैर्नैव कल्पेनाग्निं कन्यवाहनं स्विष्टकृतं
यजति दक्षिणाऽतिक्रम्य जुह्वामुपस्तीर्य पुरोडाशाद-
वदस्य धानानामुपसंगृहीतेऽथ मन्थस्याग्नये कन्यवा-
हनाय स्विष्टकृतेऽनुस्वधेति संमेष्यत्युदङ्कृतिक्र-
म्याऽऽस्वधेत्याश्रावयत्यस्तु स्वधेति प्रत्याश्रावयत्यग्निं
कन्यवाहनं स्विष्टकृतं स्वधेति संमेष्यति ये स्वधा-
मह इत्यागूर्भवति स्वधा नम इति वषट्करोति ॥ १३ ॥

अत्राऽऽवृत्तिर्मध्ये सूत्रान्तरदृष्टैकलिपकपलनिरासार्थमिष्येवं शेषम् ।

मन्थमेके स्विष्टकृतं समापनान्ति ।

मन्थं स्विष्टकृतमेव निरूप्य सैव देवता पितृणां दक्षिणात्तानां विकल्पेन यमस्तु
विकल्पेन पूर्वं दर्शित एव । एवं च देवतात्रयं मन्थस्य विकल्पेनैव शेषम् । अतः
एवाऽऽह्वाऽऽपस्तम्बः—ययासमाज्जायमग्नये कन्यवाहनाय यमाय वा मन्थमिति ।
तथाच स्विष्टकृत्यागाय पुनरपि तमेवाग्निं स्विष्टकृतं तु यत्तत्वेव स्विष्टकृत्यतणप्रतिपक्षे
स्थाने तस्याविधानात्तच्छेषो वा भूदित्यस्येव स्विष्टकृतम् ।

न माग्निमवधत्ति ।

प्रतिषेधात् ।

१. च. क. ज. घ. ङ. 'जमेन ययादेवतमुत' । २. च. क. ज. घ. म. ङ. 'के धीविह' ।

३. क. 'न तस्याविधानात्तच्छेषो वा भूदित्यस्येव स्विष्टकृतम्' ।

एवमेवेदामवधति ।

सर्वेभ्यो हविःशेषेभ्यश्चतुरवसिनः पञ्चावसिन उक्तावदानधर्मेण ।

मन्थमिदामवधति मन्थादिदामवधतीत्येकेषाम् ।

सर्वं मन्थमिदामेवावधति नान्यत् । मन्थादेव वेति विकल्पौ ।

मन्थमवघ्राणार्थं परिशिष्य ।

सर्वहविःशेषास्तकाशान्मन्थावशेषं पृथक्कृत्यावघ्रातुं प्रज्ञातं निदध्यात् ।

इडायाः हविःशेषान्संक्षिप्य ।

ये हविःशेषा अवदानातिरिक्तास्तानपीडायामेवावधाय मर्दनैकीकृत्य ।

एतत्ते ततेति तिसृषु सक्तीषु त्रीन्पिण्डाभिरुधति ।

एतत्ते तत् ये च स्वामन्विति । एतत्ते पितृमह ये च स्वामन्विति । एतत्ते प्रपिता-
मह ये च स्वामन्विति । अत्रैतत्ते तस्मात्समित्यापस्तम्भ आचार्योऽपि पिण्डपितृयज्ञे
तमेवोक्तवामिति आत्रासाधिति नोक्तः । ततस्तु पिण्डपितृयज्ञवदेव मन्था शेषा इति
केचित् ।

पिण्डस्थानान्याह—

पूर्वाध्यायां दक्षिणाध्यायां पश्चाध्यायाम् ।

पूर्वो मागस्तत्र भवा पूर्वाध्याया । तस्यां सक्ती प्रत्यक्षमेव क्रमेण त्रीन्पिण्डाभिरु-
धति । आध्वर्यवमेवेदम् ।

उत्तरमुत्तरस्यां निमाष्टि ।

उत्तरस्यां सक्ती हस्तं क्षिप्तं निमाष्टि ।

अथ पितरो ययामार्गं मन्ध्वमिदमुक्त्वोदधौ निष्कामन्ति ।

दक्षिणतो विद्यमानाः सर्वे सयजमाना ऋत्विजः । यदि ब्रह्मा यजमानभ्योत्तरी
स्यातां तदाऽन्ये ।

तत आहवनीयमुपायन्ति ।

सयजमाना ऋत्विज आहवनीयं दक्षिणं समीपमागच्छन्ति । तत्र उत्तरतः ।

सुसंहसं त्वर वयमित्याहवनीयमुपतिष्ठन्ते ।

हरी इत्यन्तेन ।

आतमितोस्तिष्ठन्ति ।

आसं निरुध्य पावतुतिः स्यात्तामसिष्ठन्ति ।

अक्षयमीमदन्त इति मार्हपत्यमुपतिष्ठन्ते ।

हरी इत्यन्तेन ।

असन्पितरोऽपीमदन्त पितर इति मतिपयन्ते ।

उत्तरत आगच्छन्ति मदन्तीत्यन्तेन ।

मन्थ* होताऽवजिघ्रति ।

हविःशेषात्पृथक्कृतं मन्थावदानं होताऽवजिघ्रति ।

अथाध्वर्युरथ ब्रह्माऽथाऽऽग्नीध्रोऽथ यजमानः ।

तमेव मन्थमागमेतेऽपि क्रमेणावजिघ्रन्ति ।

मन्थ* होताऽवघ्रायान्तर्वेदि निनयतीत्येकेषाम् ।

नान्येऽवजिघ्रन्ति ।

उदकुम्भमादायाया विष्ठा जंनयन्कर्क-
राणीति त्रिः सदसिषं परिषिञ्चन्त्येति ।

वेविपरितः । स्पष्टम् ।

निधाय कुम्भं त्रिरपरिविचन्यातिपर्येति ।

गतार्थम् ।

अथाङ्गनाभ्यङ्गने वासीदानं नमस्कारानुत्थापनीयं प्रवाहणी*
संस्थापनीं मनस्वतीं पशुक्तिमाजापत्याथ संगामनन्ति ।

असाववनेनिङ्क्षेति, असावभ्यङ्क्षेति, एतानि च इति, नमो वाः पितर इति, उत्सि-
ह्यत पितरः प्रेतपूर्व इति, परेत पितर इति, यन्तु पितर इति, मनो न्वाहुवामह इति,
अक्षतमीमदन्तेति, प्रजापत इति, एतैर्यथाविहितं कार्यमित्याह ।

यथा पिण्डपितृयज्ञे ।

गतम् ।

अपवच्छादयन्ति परिभितम् ।

आवरणं निष्काशयन्ति ।

संप्रसारयन्ति परिधीन् ।

यथास्थानं कुर्वन्ति ।

विस्तरस्य प्राचीनाधीतानि ।

अनुवादोऽयम् ।

विधत्ते—

यज्ञोपवीतानि कुर्वत आष्यानि* हवींश्च च विपरिहरन्ति
विपरिक्रामन्त्यृत्विजोऽपवर्हिषावनृपाजी यजति देवौ

यज यजेति पूर्वमनुयाजः संप्रेष्यति यजेत्युत्तरः सूक्त-
वाकं प्रति होता निवीतं कुरुते न परनीः संयाजयन्ति
न समिष्टपञ्जुर्जुहोति सर्वमन्यत्क्रियते ॥ १४ ॥

इति सत्याषाढहिरण्यकेशिसूत्रे पञ्चमप्रश्ने चतुर्थः पटलः ॥ ४ ॥

निमद्व्याख्यातानि । सर्वपिष्टलेपफलीकरणहोमः सारस्वतहोमादि सर्वप्रायाशे-
तानां सर्वं करोति ।

इति सत्याषाढहिरण्यकेशिसूत्रव्याख्यायां महादेवकृतायां प्रयोगवैजयन्त्यां
पञ्चमप्रश्ने महापितृवद्भ्यस्तुर्थः पटलः ॥ ४ ॥

अथ पञ्चमप्रश्ने पञ्चमः पटलः ।

रौद्राः सैयम्भकान्मतिपुरुषमेककपालाभिर्वपति ।

रुद्रा देवता निर्वपि त एव स्यम्भकनामानः ।

याचन्तो यजमानेस्यायात्याः सस्त्रीकास्तत एकाधिकान् ।

गतार्थम् ।

तूष्णीमुपचरिता भवन्ति ।

द्विहोमत्वात्प्रातिदेशतोऽङ्गप्राप्तिरिति तूष्णीमित्युक्तम् । निर्वापमात्रे मन्त्रोऽ-
न्यतूष्णीं सर्वमपि ।

दक्षिणार्धे गार्हपत्यस्य भ्रम्यन्ते ।

पुरोडाशा इति शेषः ।

तानभिषार्यानाभिषार्य वा ।

तस्यश्रुतित्वात्तिकल्पः ।

मूले मूतयोर्मूलेषु कोष्ठापिधाने षोढास्य ।

मूतं धान्याधानेन बन्धनार्थं तूष्णमयं व्याख्यातं, तेषां संस्यमधिकल्पः । कोशः
करण्डः पेटां वा तस्यापिधानं पटलकम् । एतेषु कुत्रचिदुद्गास्य पुरोडाशान् ।

दक्षिणार्धेकोरमुकं छूपायत्पराचीनम्-

परेण गार्हपत्यमत्याहृत्याग्रतो हरन्ति ।

छूपायदूमायत्पराचीनमवाहृत्य गच्छतां बहिर्ऋत्विजां सपरनीकसामात्ययनमात्रा-
नामग्रे हरन्त्युत्सुकम् । स्पष्टम् ।

यावन्तो वृक्षाः स्य इति गार्हपत्यमुपपत्तिष्ठते ।

अथयुरेव । द्वितीयाय तस्य इत्यन्तो मन्त्रः ।

उत्तरपूर्वमन्त्रान्तरदेशं गच्छन्ति ।

विहाराद्वहिरुत्तरपूर्वमन्यमागं गच्छन्ति सर्वेऽपि । ततस्तु यत्र चतुष्पथस्तत्र गच्छन्ति ।

आस्तुस्ते रुद्र पशुरिति व्रजश्रेयाऽऽस्तुत्कर एकं पुरोडाशमुपपत्ति ।

तं जुवस्वेत्यन्तो मन्त्रः । आस्तुतोत्कीर्णमृदि निदधाति गच्छन्नेव । तथा चतुष्पथं गच्छेद्यथा मध्य आस्तुत्करो भवति ।

चतुष्पथ एकोऽमुकमुपसक्तपाय संपरिस्तीर्य ।

वार्धसंयोगश्चतुष्पथः । स्पष्टम् ।

मध्यमेन पलाशपणैर्नान्तिमेन वा सर्वेभ्यः पुरोडाशेभ्यः

समनदायाभिधायैव ते रुद्र भाग इति जुहोति ।

सर्वेभ्यः पुरोडाशेभ्यः सकृत्सकृत्समनदाय पलाशपत्रेण जुहोत्युत्सुके । तं जुव-
स्वेत्यन्तः ।

श्रेयजं गत्र इति द्वाभ्योऽमुपतिष्ठन्ते ।

सर्वे तमग्निमुपतिष्ठन्ते व्यवसाययादित्यन्तेन ।

प्रतिपूरुषं पुरोडाशानादाय ।

प्रतिमनुष्यम् ।

अप्यस्यकं यजामह इति त्रिः प्रदक्षिणं चतुष्पथं पेरियन्ति ।

प्रत्येकं प्रतिप्रदक्षिणं मन्त्रावृत्तिः ।

सामान्यमुक्त्वा विशेषमाह—

तानूर्ध्वानुदस्य भगवः स्य भगस्य वो लिप्सी-

येति प्रतिगृह्य परीत्य यजमानाय समानवन्ति ।

प्रथमं तूष्णीमादाय पुरोडाशं तत ऊर्ध्वानाकाश उदस्य पश्चाद्भगवः स्थेति मन्त्रेण
मूशे पतन्तं पुरोडाशं प्रतिगृह्य व्यवहकमित्यनेन परीत्य प्रदक्षिणीकृत्य चतुष्पथम् ।
ततो यजमानस्याङ्गलौ निक्षिप्य पुनरादायोर्ध्वमुदस्य प्रतिगृह्य परीत्य यजमानाङ्गलौ
निधाय । तथैव तृतीयपर्यायेऽपि ।

* सूत्रपुराणे 'उपतिष्ठन्ते' इति वर्तते ।

१ अ. ग. ठ. ड. 'न्ति' । आ. २ अ. क. ज. स. न. ड. 'वाशानाम्' । ३ अ. क. ज. स. न. 'सामान्ये' । ४ अ. ग. न. ठ. ड. ग. 'भ्यः स' । ५ अ. ज. क. न. ड. 'परेति' । ६ ग. क. च. अ. स. न. ठ. ड. 'स परीत्य च' ।

यदि यजमानस्य वृहिता पतिकामा स्यात्सा विपरीयात् ।

सा वक्ष्यमाणमंत्रे विशेषः । (?)

तं मन्त्रमाह—

अपम्बकं यजामहे सुमन्धि पतिवेदनम् । उर्वा-
रुक्मिव बन्धनान्मृत्योर्मुक्षीय मा पतैरिति परि-
क्रम्य जपति ॥ १५ ॥ पूर्वयोः परिक्रमण-
थोर्यजमानाय समावपन्त्युत्तमे पतिकामायै ।

पूर्वो मन्त्रः परिक्रमणे । एवं परिक्रमणजपे यजमानाय समावपन्ति उत्तमे पति-
कामायामावपन्ति । तृतीये पर्याये पतिकामायै पूर्वयोः पर्यायथोर्यजमानाय न तृतीये ।

तस्यामविद्यमानायाः सर्वत्र यजमानाय ।

तस्यामकामायां सर्वत्र तृतीयेऽपि पर्याये ।

तान्मृत उपनष्ट परोगेऽप्युतिं मत्वा वृक्ष आसजति ।

मन्युतिः क्रोशद्वयं ततोऽपि परं मत्वा वृक्षे मृतेन सह पुरोडाशशेषान्धनन्ति ।
परोगोष्ठ आसजन्तीति भरद्वाजः ।

एष ते रुद्र भागस्तं जुषस्व तेनावसेन

परो भूजवतोती श्वततधन्वा पिनाक-

हस्तः कृषिवासोमिति त्रिवताम्बन्ति ।

प्रणवान्तं मन्त्रमुक्त्वाऽनुच्छ्वसन्तो यावन्निरोधं तिष्ठन्ति । त्रिवारभेवमेवाऽऽवृत्तिः ।

अपः परिषिक्त्याप्रतीक्षमायन्ति ।

मृतेऽपः परिषिक्तन्ति । अप्रतीक्षमायन्ति । आसजितं मृतमनवलोकयन्त आवर्तन्ते ।

परोगोष्ठे मार्जयन्ते ।

गोष्ठो गर्वा विश्रामस्थानम् । तस्य परतो मार्जयन्ते । सुमित्रा न इत्येतेनेति
भरद्वाजः ।

एषोऽस्येभिषीमहीत्याह्वनीये समिधोऽभ्यादधाति ।

एकवचनादध्वर्युर्पमशानो वा ।

अपो अन्वचारिषमित्युपतिष्ठन्ते ।

सर्वेऽपि ।

एवं पत्नी गार्हपत्येऽभ्याधायोपतिष्ठते ।

मत्स्य ।

१ ख. 'मन्त्रावि' । २ च. ट. 'अण वि' । ३ ख. ग. घ. ङ. च. ट. ठ. ण. 'नदितो मुक्षी' ।
४ घ. अ. झ. ञ. ट. पतिकामा । ५ ख. ग. च. ट. ठ. ङ. ण. 'ति' । पूर्वो ६ च. ट. 'सजयतीति' ।

प्रत्येत्वाऽऽदिरूपं घृते चरुं निर्वपति ।

नम्यग्न्याभेदिकशरकरुण इति भरद्वाजः । तत्राऽऽदित्यमेव चरुमित्युक्तम् । अतोऽदितिर्देवता । तथा सप्तदश सामिधेन्यः । इडाभ्यामः सर्वोऽपि ब्रह्मण एव । चतुर्धाकरणेदिवद् ब्रह्मण इत्येव । सर्वेऽपि भागा ब्रह्मण एवेति पूर्ववदित्यापस्तम्बः । प्रत्येत्येतिवचनात्पञ्चकाङ्कमिष्टिरियम् । संतिष्ठन्ते त्र्यम्बकाः ।

श्वोभूते पौर्णमासेनेष्टोदवसायानुदवसाय
चा मसूता देवेन सवित्रेत्सुन्दन्ति । यो
भस्याः पृथिव्यास्त्वचि निवर्तयत्योषधी-
रप्तिरीशान ओजसा ब्रह्मणो धीतिभिः
सहेन्द्रो मरुद्भिः सस्त्रिभिः सहाग्निस्तिग्मेन
शोचिषेति निवर्तनं वापनं यथा पुरस्तात् ॥ १६ ॥

इति सत्याषाढहिरण्यकेशिसूत्रे पञ्चमप्रश्ने पञ्चमः पटलः ॥ ५ ॥

गतार्थम् ।

इति सत्याषाढहिरण्यकेशिसूत्रव्याख्यायां महादेवकृतायां प्रयोगवैज-
यन्त्यां पञ्चमप्रश्ने त्र्यम्बकः पञ्चमः पटलः ॥ ५ ॥

अथ पञ्चमप्रश्ने षष्ठः पटलः ।

ततो अग्रे त्र्यहे चतुरहेऽर्धमासे मास ऋतौ
चतुर्षु वा मासेषु शुनासीरीयेण यजते तस्य
वैश्वदेवेन कल्पो व्याख्यातः पञ्च संचराणि
निहन्त्येन्द्राग्रं द्वादशकपालं निर्वपति वैश्वदेवं
चरुमिन्द्राय शुनासीराय पुरोडाशं द्वादशक-
पालं वायव्यं पयः सौर्यमेककपालं वायव्या-
यवागुः मतिधुग्वेन्द्राय शुनासीराय पुरो-
डाशं द्वादशकपालमुत्तमशेके समामनन्ति ।

यथायतीते पर्वणि प्रथमो वचनाच्छुनासीरोपलक्षितत्वाच्छुनासीरीयं कर्म, उत्तर-
वेदेरमावादैश्चदेवेनेत्युक्तम् । गतार्थम् । वायव्यपयसः स्थाने वायव्या यवागुः प्रति-

पुण्या पयोर्धे पूर्वेषुः शाखाहरणादि सायं वत्सानपाकरोति उपवेधं शाखापवित्रं च ।
 प्रातर्दोहस्याऽऽवृता काले प्रातर्दोहं वोहयति । तयैवोक्तमापस्तम्बभरद्वाजाश्व्याम् ।
 सांनार्यवदनुमन्त्रणमेककपालस्याऽऽग्नेयवत् । यवागूश्चरुकरूपेन । प्रतिधुधारोष्णं पयः ।
 तत्रैव रुदिरिच्छं च । गौर्वा प्रतिधुक्तस्य शूनमिति प्रसिद्धिः । तस्यामेव शृतं पक्वमि-
 र्यर्थः श्रुतेः । प्रतिधुषा प्रातःसवने, एतदस्मै शृतं कुरुतेति छिद्रम् । तथा भरद्वा-
 जोऽपि प्रतिधुमिति दुग्धमात्रवाद् इति । यावागूर्वा प्रतिधुषा तदपि वापव्यमेव
 तस्यापि दोहधर्मेण दुग्ध्वा न संशालनम् । असाचैवाववाथ याग इति सर्वे कात्यायनेन
 पूर्ववत्सिद्धान्ताभ्यां साधितं ज्ञेयम् । तथा सौर्यस्योत्तमस्थान इन्द्रायेत्याद्युक्तः
 पुरोडाशः शाखान्तरीयः । एवं च सर्वेष्वपि पक्षेषु दश हर्षाणि ।

सःसर्पोऽस्वःहस्वत्याय त्वेत्युच्येन मासनाग्नैककपालमभिजुहोति ।
 एकमेव नामेष्टमापस्तम्बस्यापि तथैव ।

अनुवत्सरीण्याः स्वस्तिमाशास्ते दिव्यं अयाऽऽज्ञास्त इति
 सूक्तवाकस्याऽऽशीष्णु होताऽनुवर्तयति वत्सरीणाभिति वा ।
 गतार्थम् ।

अपरपक्षे समस्यन्स्वकाले पौर्णमास्ये(सेने)ष्टोदवसायानुव-
 वसाय वा असूना देवेन सवित्रेत्कुन्दन्त्येकं मासमुदसृ-
 जत्परमेष्ठी प्रजाभ्यस्तेनाऽऽभ्यो मह आनहदमृतं मर्त्या-
 भ्यः प्रजामनु प्रजायसे तदु ते मर्त्यावृतं येन मासा
 अर्धमासा ऋतवः पस्विस्तरा येन ते ते प्रजापत ईजा-
 नस्य न्यवर्तयन्तेनाहयस्य प्रह्वणा निवर्तयाभि जीवसेऽग्नि-
 स्तिग्मेन शोचिषेति निवर्तनं वापनं यथा पुरस्तात् ॥१७॥

अपरपक्षे कृष्णपक्षे शुक्लसरीयहर्षाणि समस्येत्तैर्गजेत्स्वकाल आमावास्येन हविषेष्टा
 स्वकाले पौर्णमासेनेष्ट्वा तत उदवसायेत्यादिक्रिषिः । कृतं व्याख्यानम् ।

संतिष्ठन्ते चातुर्मास्थानि ।

शुनासीरीयान्तैव संस्था चातुर्मास्थानां सोमादेरङ्गत्वात् ।

नैनपनीजानः सोमेन फाल्गुनी प्राप्नुयात् ।

एवं यजमानं सोमेनाग्नीजानं फाल्गुनी पौर्णमासी न प्राप्नुयात् । फाल्गुन्यां पौर्ण-
 मास्यां सोमेनावश्यमेष्टव्यमित्यर्थः । यतुर्ध्वं वा मासेषु शुनासीरीयेण यजत इत्यर्थः
 पक्षो यदा पुनःप्रयोगं चिकीर्षति तदैव संप्रवति नान्यदा तत्रापि फाल्गुन्याः पूर्वेषु-

श्वतुर्दश्यामेव शुनासीरीयेण यजेत ततः फाल्गुन्यां पुनःप्रयोगश्चातुर्मास्यानां वैश्यां प्रथमोपकमे तस्या अपि फाल्गुनीत्युपलक्षणं सर्वमेतत्कालायनेन स्पष्टीकृतम् । सोमोऽग्निष्टोमः ।

सोमाभावे पशुना ।

अशक्तौ पशुना निरुद्धकल्पेनानन्तरे पर्वणि ।

पञ्चभावे पुनःप्रयोगश्चातुर्मास्यानाम् ।

इष्टिरप्युक्ता कात्यायनबौधायनाश्वलायनैः । तदकरणे पुनःप्रयोगः । तान्यकृत्यैव पुनःप्रयोगोऽभ्यास इत्यर्थः । ततोऽपि सोमेन पशुना वा समाप्तिः । इष्टिराग्नेवी कात्यायनीयानाम् । अन्यैः सवनेष्टिरिस्थुक्तम् । आग्नेयोऽष्टाकपाल ऐन्द्राग्न एकादश-कपालो वैश्वदेवो द्वादशकपालो वैश्वदेवश्चरुर्वा समानतया भिन्नतया वैका ।

नित्यानि चातुर्मास्यानि उक्त्वाऽन्वयान्याह—

वैश्वदेवेन पशुकामो यजेत यस्मिन्नस्य वसन्ते भूयिष्ठं पयः स्यात् ।

यस्मिन्वसन्ते यजमानस्य गोषु विपुलं दुग्धं भवति तत्रोपकमः ।

वैश्वदेवेन पशुकामो यजेत यावत्सहस्रं पशून्माप्नुयात् ।

सहस्राशुप्राप्तिपर्यन्तं वैश्वदेवपर्वणि वैश्वदेवेनैव पर्वणाऽभ्यासः ।

प्राप्ते सहस्रे स्वस्थानैरितरैर्यजते ।

वरुणप्रधासकाळ आगते वरुणप्रधासैरेवमितरैः सोमः पशुर्वाऽन्ते ।

शुनासीरीयेण यजेत ग्रामकामः प्रजाकामः पशुकामो वृष्टिका-

मोऽन्नायकामो वा वर्ष्यमुदकमन्ववसाय तत उदकार्याभ्युत्थानः ।

वर्षामु भवं वर्ष्यमुदकं यत्रास्ति तत्र गत्वा यजेत तस्मादेवोदकादुदकप्रयोजनम् ।

पञ्चसंवत्सराणि व्याख्यास्यामस्तत्र पञ्चहोता वैश्वानरपार्जन्यौ

च फाल्गुन्यां मय्यज्य द्वावृतू संवत्सराविष्टा तृतीयस्य मासं न

यजेत चैत्र्यां तु मय्यज्य त्रीनृतू संवत्सरानिष्टा चतुर्थस्य मासं न

यजेतैवं विहितं व्यवसार्ध्य उपवसार्ध्यं वाऽभ्यस्येदभ्यस्येत् ॥ १८ ॥

इति सत्याषाढहिरण्यकेशिसूत्रे पञ्चमप्रश्ने षष्ठः पटलः ॥ ६ ॥

इति हिरण्यकेशिसूत्रे पञ्चमः प्रश्नः ॥ ५ ॥

पञ्चसंवत्सराणि पञ्च संवत्सराः कालो येषां चातुर्मास्यानाम् । अयं प्रयोगो नित्यानां काम्यानां च फलभूयस्त्वकामनया स्यात् । तन्म्रेकारम्भत्वात् । प्रथम एव प्रयोगे पञ्चहोतादि । यदा फाल्गुन्यामुपकमस्तदा वाऽऽवृत्त्या द्वावृतू संवत्सराविष्टा

चातुर्मास्यानां द्विरावृत्तिः सर्वेषां भवति संवत्सरद्वयेन पुनश्च वैश्वदेवपर्वमात्रं
चातुर्मास्यमध्ये भवति । तत ऊर्ध्वमाषाढमासो भवति तस्मिन्प्राप्ते वरुणप्रघासैर्न यष्टव्यं
तं मासमतिक्रम्य श्रावण्यां वरुणप्रघासैर्यष्टव्यं चैव्यामुपक्रमे तु संवत्सरत्रयमभ्यस्य
पुनश्चैव्यां वैश्वदेवेनेष्टा श्रावण्यां वरुणप्रघासैरेवं चैत्रमारभ्यर्तुत्रयं भाद्रपदे भवति ततो
मासमतिक्रम्य कार्तिके साकमेधैर्यजेत् । अनेन प्रकारेण पञ्च संवत्सरान्यजति ।
ततोऽपि फलभूतो द्विस्त्रिंशो पञ्चसंवत्सरणिः चातुर्मास्यानि यजेत । तथा च पञ्च दश
पञ्चदश वा त्रयः प्रयोगा विकल्पेन भवन्ति । अभ्यासः प्रश्नसमाप्त्यर्थः ।

इति सत्याषाढहिरण्यकेशिसूत्रव्याख्यायां महादेवकृतायां प्रयोगवै-
जयन्त्यां पञ्चमप्रश्ने शुनासीरीयः पष्ठः पटलः ॥ ६ ॥

इति हिरण्यकेशिसूत्रव्याख्यायां महादेवकृतयां प्रयोगवैजयन्त्यां
पञ्चमश्चातुर्मास्यप्रश्नः ।

अथ षष्ठः प्रश्नः ।

(तत्र प्रथमः पटलः ।)

अग्नेवायुषदिष्टेषु साककर्मसु कर्तृता ।
होत्रादेः परिभाष्याधाध्वर्योर्यानुषकर्मसु ॥ १ ॥
निरूपिता ब्रह्मणोऽपि हविर्यज्ञेषु तेषु तु ।
प्रधानकर्तृदंपत्योः फलाप्राप्तिं निवारयन् ॥ २ ॥
संकल्पादेव कर्तृत्वमनयोर्भुख्यमादिशन् ।
फलं च सर्वकर्मस्वत्रैवान्यथ प्रसक्ततः ॥ ३ ॥
किंचिदुक्त्वा हविर्यज्ञयानयानं सविस्तरम् ।
होत्रादिवेदसंज्ञामिद्विहितेष्वपि कर्मसु ॥ ४ ॥
होत्रादिकर्तृनियमापवादेन निरूप्यते ।
छिक्काद्वार्क्याद्विशेषाभिधानाच्छ्रुत्या च बाधने ॥ ५ ॥
सन्ति सामान्यसंज्ञायाः षष्ठे प्रश्ने प्रतिज्ञया ।
अनैतानि कर्माणि स ब्रह्माण्यपि चर्त्विजाम् ॥ ६ ॥
साध्यानि तेषु चोत्सर्गात्कर्तृगामि फलं स्थितम् ।
न्यायवैदग्ध्यविज्ञेयं याजमानमितीरितम् ॥ ७ ॥

प्रतिज्ञाकरणं तावदादौ सर्वस्य तन्यते ।

हविर्यज्ञे दर्शपूर्णमासादौ तन्निरूप्यते ॥ ८ ॥

यजमानं व्याख्यास्यामः ।

यद्यपि यज देवपूजासंमतिकरणदानेष्विति ज्ञातव्यनुशासनसूत्रेण यजेर्वातोः पूजाद्यर्थस्य लटः शतृशानचाविति सूत्रेण लडादेशशानत्प्रत्ययान्तरस्य व्युत्पत्त्या यजमानशब्देन देवपूजादिकर्मणः कर्तोऽऽत्मनेपदार्थाच्च फलभोक्ता प्रतीयते तथाऽपि याग(यो)रूढ्या चात्विक्साध्वे कर्मणि फलभोक्ता यः स एव प्रतीयते । पूर्वेषु यजःसर्वेष्वपि यजमान-शब्दप्रयोगात् । देवपूजाकर्तृत्वदर्शनाच्च । तस्माद्विहितार्थे प्रवृत्तास्त्विकर्तृके कर्मणि यः फलभोक्ता स एव यजमानशब्दवाच्यः । नच कर्ममात्रफलभोक्तरि दृश्यते प्रयोग उपनयनादिषु सामयाचारिकेष्वपि च फलभोक्तरि प्रयोगाभावात् । तयोः फलभोक्तोः कर्म तद्यानमानम् । पत्न्या अपि फलं भोक्तृत्वस्याऽऽधानप्रश्ने निरूपितत्वात् । यद्यपि सत्तद्वेदविहितानि वैतानिकानि होतृवेदादिसंज्ञामिहोत्रादिनियतकर्तृकाप्येवेति स्थापितं तथाऽपि विशेषप्रमाणैस्तद्भावेन दंपत्योरपि कश्चित्कर्तृत्वं प्राप्तं तन्निरूप्यत इत्यर्थः ।

तत्र फलप्रापकं यजमानमात्रानुष्ठेयं प्रमाणमाह—

समस्ते क्रतावर्थं श्रूयमाणं यजमानः कामयते ।

समस्ते नियतेऽनियते च साक्षे क्रतौ क्रतुशब्दपुरस्कारेणार्षिभिर्विहितस्त्विक्कर्तृके कर्मणि । दर्शपूर्णमासयोश्चत्वार ऋत्विज इत्यादिनाऽग्निहोत्रस्य यज्ञकतोरेवमन्तेन दर्शपूर्णमासचातुर्मास्यपञ्चमिहोत्राणामकतुरूपानामपि क्रतुशब्देन गौणेनाप्युपात्तानामिह ग्रहणं, ज्योतिष्टोमस्य तु मुख्यत्वेनोपात्तस्य यगविशेष एव सपशुके सोमाख्ये क्रतुशब्दे याज्ञिकप्रसिद्धा रूढौ वेदे च वाजपेये सर्वे यज्ञकर्तव्योऽवरुध्यन्त इत्यादौ क्रतोऽन्यत्र पञ्चमहायज्ञेषु यज्ञसत्रशब्दवद्गौणः । प्रकृते मुख्यमात्रग्रहणे हविर्यज्ञयाजमानकर्मविधानं विरुध्येत तस्माद्गौणमुख्यानां ग्रहणम् । यज्ञे व्याख्यास्याम इत्यत्र विधिलक्षणानि कर्माणि कर्मभिर्निःश्रेयसमित्यादौ च प्रयुक्तयज्ञशब्दकर्मशब्दावपहाय क्रतुशब्दं प्रयुज्यानेनाऽऽचार्येणस्त्विक्साध्वान्येव कर्माणि क्रतुशब्देन गृहीतानीति गम्यते । अर्थं ममेदं श्रुत्वादित्यर्थते तदर्थं फलमिति यावत् । क्रतौ प्रयोजनतया साध्यत्वेन प्रयोजकोऽर्थः । तं क्रतौ साध्यं विश्वश्रुत्येष्टसाधनयोग्यपरया नियतेषु निःश्रेयसल्लिङ्गसहकृतया विश्वमिदादौ स्वर्गं रात्रिसत्रादौ प्रतिष्ठादिकं कामादिपदवद्वाक्यसहकृतया च वायव्यश्चेतमात्रमेत भूतिकाम इत्यादौ भूत्यादिकर्मत्वेनाऽऽवेदितं यजमानः कामयते । नच वर्तमानापदेशादनुवादः कामस्येति वाच्यम् । निष्प्रयोजनत्वादानर्थक्यमेव स्यात् । तस्मात्कामयेतेति विधौ प्रयोगोऽप्राप्तत्वात् । नच फलकामनायां विधिरस्ति । कामनेच्छा

सा वस्तुसौन्दर्यज्ञानादेव जायते न तु विविधा । विविहिं न फले प्रवर्तकः । अत एव फलाशे भावनायास्तु प्रत्ययो न विषाधक इत्युक्तं तस्मात्फलसाधने विधिरिति वाच्यम् । तत्र वाचिको यः कामाभिनयोऽप्राप्तः स एव कामयतो विहितोऽतो यजमान एवेत्ययं नियमोऽपि युज्यते । नानावेदगतं फलं तथाऽपि नार्तिवर्गिणः संकल्पनीयं समाख्याया बाधात् । अत एव यो यक्ष इत्युक्त्वेत्यत्राऽऽत्मनेपदं श्रूयते । उक्त्वेत्यनेन संकल्पस्य वाचिकत्वमुक्तं तदेव प्रथमं यजमानकर्म श्रुत्यैवोक्तं पुरुषरूपप्राप्तं तेन यज्ञे प्रवर्तमानत्वेन यजमानो नत्वनारब्धयज्ञो यजमानः स्थावृत्तिकतु यक्ष्यमाणः । अतोऽनेन यज्ञेन यक्ष इति कृतवाचिकसंकल्पोऽङ्गप्राप्तमानो येन क्रतुना यक्ष्य इति कृतसंकल्पः । तत्र श्रूयमाणं फलमपि कामविषयत्वेनानुवदेदमुक्तकाम इति तद्वान्वयशेषत्वेनान्यथा सिध्यतः फलस्यानन्वये संकल्पवाक्यमसमर्थं स्यात् । यागेन भावयिष्य इत्युक्ते किमित्याकाङ्क्षा जायते तत्पूरणायामुक्तकाम इति वक्तव्यमित्यर्थः । अत एवान्यफलकर्मणि चातिवृत्तत्वाविधानार्थं यजतीति परस्मैपदनिर्देशो नहि प्रयत्नपरिस्पन्दाश्रयत्वभावेन मुख्यं कर्तृत्वं संभवति । स्वतन्त्रः कर्तेति पाणिनिस्मरणात्स्वातन्त्र्यं भोक्तृरेव मुख्यं तत्प्रेरितेषु तु स्वातन्त्र्यं गौणं विवक्षितं दर्शयितुं यजतीति परस्मैपदप्रयोगः । सूत्रकृताऽप्युक्तेन होता करोतीत्यादौ परस्मैपदप्रयोगेणान्यप्रेरितत्वं दर्शितं, नहि परार्थफले कर्मणि परेणाप्रवर्तितः प्रवर्तते । ननु स कथं फलभोक्ता स्यात्प्रधानकर्मणोऽकर्ता यतो नच वैदिके कर्मणि स्वातन्त्र्यमात्रेण कर्तृता । तथा च जैमिनिः पूर्वपक्षसिद्धान्तावाह शास्त्रफले प्रयोक्तारि तल्लक्षणत्वादिति सूत्रेण । सर्वं कर्म फलभोक्तृरेव कर्तव्यमिति प्रा(त्यभिधा)य राज्ञान्तितम्—उत्सर्गे वा प्रधानं स्यादिति । सर्वस्य साङ्गस्य कर्मणो हि ऋत्विक्साध्यत्वेऽपि यागमात्रप्रधानं तत्पत्त्या कर्तव्यमेतावता तत्फलप्राप्तिः । अत एव कात्यायनः—प्रधानस्वामी फलभागादिति । तेनापि द्रव्यदेवतात्यागो याग इत्युक्तम् । तस्मात्प्रधानमात्रकर्तृत्वेन कर्मफलं तस्येति युक्तम् । भवत्यक्षे तु त्यागप्रधानता प्रथमपटले निराकृता । प्रधानं यागो होतृकर्तृको होमोऽध्वर्युकर्तृक इति होतृकर्तृक इति स्थितं स्वातन्त्र्यमात्रेण कर्तुः कर्मफलं स्यादिति चेत् । उच्यते—यः प्रधानस्य कर्ता सोऽङ्गानामिति परिभाषितत्वाच्चागस्य प्रधानस्य यजमानकर्तृकत्वे तु यजमानकर्तृकत्वमङ्गानामपि स्यादिति समारूपाभिर्नृत्विक्कर्तृताऽपि स्यात् । अतो न प्रधानकर्ता यजमान इष्टः सूत्रकृता । तस्मादन्यतोऽप्रवृत्तः फलार्थं संकल्पेन प्रवृत्त एव स्वतन्त्रः कर्ताऽन्यो नेति सूत्रतात्पर्यम् । नचान्येन कृतस्यान्यः फलभोक्ताऽतिप्रसङ्गापत्तेरिति वाच्यम् । यथा यजमानेन त्यागे कृते प्रधाने यजमानपत्त्या अपि फलम् । तत्केन हेतुना संकल्पेनेति वाच्यम् । तत्राऽऽपस्तम्बसमाधिरिति समः समाधिविविधः । यथाऽङ्गेषु कर्तुरन्यस्मिन्नपि यजमानेऽपूर्वमुत्पद्यते तद्वत्प्रधानं पूर्वमपि संकल्पकर्तृत्वं स्यात्फलं चेति नातिप्रसङ्गः ।

यथा लोके राजादिः संकल्पमात्रेण राज्यं भुङ्क्ते प्रेरिते राज्यग्रहणाय प्रधानादिभिः कृत-
ग्रहणमपि विहितेष्वपि देवताप्रतिष्ठादिपूर्वेषु प्रतिष्ठाप्रधानेषु त्यागासंभवाद्ब्रह्मवादावपि
तथात्वारसंकल्पमात्रेणैव कृतस्य प्रधानकर्मणो यजमान एवापूर्वमेव तस्य फलं च भव-
तीति न किंचिदनुपपन्नम् । एवं वा सूत्रयोजना—समस्ते साङ्गे कर्मकतौ यो यक्ष्य
इत्यनुवादेन वचनाभिनयेन चोच्यतेन यक्ष्य इति संकल्पे यद्यपि फलं तथाऽपि विधि-
वाक्ये कतौ श्रूयमाणं यजमान एव कामयतेऽनेन यक्ष्य इति वाक्य इदमेव फलं कामय
इति वाक्यशेषेण कामयते । तस्माद्यज्ञारम्भ एवानेन कर्मणा यक्ष्ये यावज्जीवमित्यादि
यथासंभवमुक्त्याऽनेन निःश्रेयसं कामय इत्यादि तत्तत्कामनानुसारेण वदेत् । यथोक्त-
मापस्तम्बेनापि कृत्वादौ क्रतुकामं कामयेत यज्ञाङ्गादौ यज्ञाङ्गकाममिति । समस्ते साङ्गेऽपि
कतौ साध्यत्वेनेष्टं श्रावयेदित्युक्तं तच्च यज्ञारम्भे प्रधानफलमङ्गारम्भे चाङ्गफल-
मित्युक्तं भवति ।

ननु नियतेष्वङ्गेषु विधिभ्रुतिमात्रेण न फलं निःश्रेयसं कल्प्यं नापि राज्ञिसप्तन्याये-
नाऽऽर्धवादिक् । नापि विश्वनिन्द्यायेन स्वर्गफलम् । किंतु नियताङ्गानि प्रधानेन
स्वफलसिद्ध्यर्थं कर्षभावाकाङ्क्षिगृहीतानि न पृथक्फलाकाङ्क्षाणि तथाऽपि श्रुत्या
कामपदवत्याऽनन्यार्थया च यत्रापि फलमङ्गेष्वनङ्गेषु चास्ति तत्रापि कामना
कचिदस्त्विङ्निष्ठाऽपि श्रूयते तत्र किमृत्विजां फलमथवा यजमानस्यैव । यजमानफलेऽपि
संकल्पोऽत्रैव जां यजमानस्येति निर्णयार्थमाह—

तथा नित्येषु यज्ञाङ्गेषु यानि तु कामयतिः श्रावयति ।

तुशब्देनोत्सर्गनाथो न सर्वत्राङ्गेष्वर्धवादैः फलकल्पना । नाप्यङ्गेषु फलश्रुतिरर्थवाद-
एवेति । किंतु नित्येषु फलनिरपेक्षया विधिभ्रुत्या फलवत्प्रधानाङ्गेषु तथा निय-
तेषु फलाभावेऽपि नियमेनानुष्ठेयेषु यज्ञाङ्गेषु यज्ञफलवत्तया फलवत्सु । ननु
किमर्थं नित्येष्विति यज्ञाङ्गेषु हि नियमेनानुष्ठानं तद्यज्ञाङ्गग्रहणेनैव सिद्ध-
मिति चेत् । न । वैकल्पिकं यज्ञाङ्गमस्ति तथाऽतिरात्रे षोडशिनं गृह्णाति
नातिरात्रे षोडशिनं गृह्णातीति पाक्षिके षोडशियामे फलार्थतयैव प्रवृत्तिर्नान्यथा यज्ञस्य
तेन विना ह्यैगुण्यात् । तस्माद्वैगुण्यपरिहारार्थमनुष्ठीयमानं नित्यमित्यर्थः । तेष्वप्यन्य-
तःसिद्धस्य स्थानेष्वपि यानि चार्थरूपाणि स(पु)र्वसूत्रेऽर्थमिति पदं व्युत्पन्नमर्थवत् इति
फलमुक्तं तत्र नपुंसकनिर्देशेन जातिवाचिनोपदिष्टस्याङ्ग(त्र) व्यक्तिवाचकेन ननुवच-
नान्तेन नपुंसकाल्लङ्गेन परामर्शो यानीति । यान्वयर्थमानानि पुरुषेण नित्याङ्गसाम्यानि
कामयतिर्धातुः श्रावयति अभिधायैव बोधयति तान्येवाङ्गफलानि नान्यानि तान्येव
यजमान एव कामयते सर्वानुषङ्गः । अयमपिप्रायः—यज्ञाङ्गेष्वपि श्रुत्याऽनन्यपरया

बोधितानि फलान्येव न सा श्रुतिरर्थवाद एवानुष्ठेयविषयः । किं वक्तव्यं यानि फलं विना नानुष्ठेयानि तत्रार्थवाद एवानुष्ठानलक्षणमप्रामाण्यं स्याद्विधेः । तस्मादुभयत्रापि नार्थवादता किंतु फलार्थतैव । अत्र कामयतिरु(ह)पलक्षणमिच्छाविषयत्वं(त्वे)नार्थप्रतिपादकानां शब्दानाम् । बुभूष[ति] तितीर्वत्यनयोः सासादिकार्थकत्वात् । इतरार्थप्रत्ययस्यापि समानार्थत्वात् । अभिचरकामयाठ्यादिशब्दानामनिष्टार्थानामपि विविषु न श्रुत्यावेदितार्थस्यापूर्वस्येष्टस्य साध्यस्याऽऽवेदकानामिच्छाविषयत्वं विना साध्यत्वासंभवादवश्यमर्थसिद्धेच्छाविषयत्वमपि बोधयतामुपलक्षणम् । तान्यङ्गानङ्गफलानि यजनस्य कर्मणां स्वतन्त्रकर्तुरेव । तथाऽप्यध्वर्युदिकामना श्रूयते तथाऽपि नाध्वर्युदयः स्वार्थतया साधयितुमीशते शास्त्रफलं च कर्मणां स्वतन्त्रकर्तुरेवेति न्यायात् । नष्टनेन प्रवर्तितस्य कर्मणः फलमन्यस्य स्यात् । यदप्यन्यस्य प्रपाप्रवर्तनादिषु कर्मसु वृत्तिः फलमन्येष्वप्यस्ति तथाऽपि न तद्विधिवत्फलम् । किंतु तदनुवर्जिकं विविधफलं कर्तुरेवेति न व्यभिचारः । तथा च यान्कामयेत यजमानानिति तथा यं कामयेत सर्वमायुरियादिति यजमानकाम्यमेव फलं नाध्वर्युकाममनिच्छतो यजमानस्य फलं स्यात् । एवमृत्विनामपि कचित्स्वकामनाविषयत्वेन स्वफलता इत्यते । तत्रापि यदि यजमान एवानेन कर्मणा न श्रुतिर्जा फलं भूयादिति कामयते तदैव नान्यदा । तदेतत्सर्वं यानोत्पन्नेन दर्शितम् । तथा यं कामयेत प्रयायुक्तः स्यादित्यादेरपि न फलपरता मानस्याभावात् । अध्वर्युणाऽनिष्टं काम्यमानमपि न यजमानप्रयुक्तेन कर्मणा भवतीत्युक्तम् । यथा यजमानावाभिष्टं कामयते तादृगेवेति । तथा न कार्यमित्यर्थवादः । यत्र तु कामनासमानार्थपदैरनोषितं तत्काम्यमानमपि तदङ्गफलमित्यपि कामयतिरित्यनेनोक्तम् । श्रावयतीत्यनेन कामादिपदबोधितमपि यद्यभिधेया न प्रतिपाद्यते किंतुनूयतेऽभिधायाः पदान्तरेण प्रतिनन्वात् । तत्रापि न फलताऽपि त्वर्थवाद एव । यथा त्रिष्टुभा परिदध्यादिन्द्रियं वै त्रिष्टुगिन्द्रियकामः खलु वै राजन्यो यमत इति तथा जगत्वेत्यपि । अत्र खलुपदानां हेतुत्वेनाभिधाप्रतिबन्धादनुवादेनार्थवादतैव । यदि कामयेत ब्रह्मवर्चसमस्तिवति गायत्रिया परिदध्यादिति फलपरतैवात्र नार्थवादता । अत्र फलवन्त्यङ्गानि क्रियाजातिद्रव्यगुणाः । क्रिया तावत्—आधानेऽङ्गवे मग्निनेऽष्टाकपालेष्टिः । सा नित्या च काम्या च । तथा राका सिनीवाली पत्नीसंयानभागौ । जातिर्यावत्पालाशं ब्रह्मवर्चसकामस्य यूपं कुर्वन् । द्रव्यमपि—द्रव्यमग्निहोत्रहोमे पयः । गुणः—यूपे त्रिरस्तिपञ्चारस्तिवं च । एषां संयोगपृथक्त्वन्यायेन यागाङ्गता । तथाऽनङ्गान्यपि कृत्वाश्रितानि चतुर्धा कुह्यागः पत्नीसंयानेषु । आतिः—यदि कामयेत ब्रह्मवर्चसमस्तिवति गायत्रिया परिदध्यादिति परिवानी[या]यां गायत्रीत्वम् । द्रव्यम्—कांस्यमृन्मये प्रणयनाश्रिते । गुणः—

आधार उच्यते । एतेषां कृत्वस्त्वत्वादेशकं प्रमाणं नास्ति । यदि प्रकरणेनाङ्गत्वं तदा वाक्यभेदः स्यात्सकृच्छ्रुतस्य वाक्यस्य ।

उदाहरति—

यथाऽऽधारस्योर्ध्वतायां नीचैस्तायां च ।

ऊर्ध्वमाधारयेत्स्वर्गकामस्य न्यक्षं वृष्टिकामस्येति यथा यजमान एव कामयते तथा चान्कामयेत यजमानान्समावत्येनानिति व्याहृतिविधाने स्थानविकेयलक्षणो मुणो यजमानफलार्थं विधीयमानो यजमानैवैव कामयितव्यः संकल्पेनेत्यर्थः ।

एतत्सूत्रे नियमविधानेन फलितं परिसंस्थां दर्शयति—

अर्थवादा इहरे ।

आधारस्येत्यनुकर्षः । आधारगतगुणविषयर्थादा इतरेऽनन्ययासिद्धया श्रुत्यैवाऽऽचेदितार्थप्रापका विध्युद्देशान्तर्गतास्तेऽतोऽन्ये वाक्यशेषा विध्युद्देशानन्तर्गताः सन्तः प्रथमपि वाक्यार्थं प्रतिपादयन्तो वाक्यैकवाक्यतां गच्छन्तोऽर्थवादाः स्तवका न फलप्रापका इत्यर्थः । जलभीमांसकानामिव वाक्यैकवाक्यताऽर्थवादानामिष्टा सूत्रकृतामवा-न्तरवाक्यार्थेऽपि प्राधान्यस्वीकारात्तत्तु(जतु)मैमिनोयानामिव पदैकवाक्यता ।

यथा संततमाधारयतीत्यत्र प्राधान्यमन्वाद्यस्य संतत्या इत्येवमादयोऽर्थवादा आधार-योक्तृषाऽन्येष्वपि नियतेषु यज्ञाङ्गेषु प्रकारान्तरसिद्धा अर्थवादा एवेत्याह—

तथाऽन्येषु यज्ञाङ्गेषु पुरीषवर्ती करोति मज-
यैवैनं पशुभिः पुरीषवन्तं करोति यद्युवं भिनोति
सुवर्गस्य लोकस्य मज्ञात्या इवे त्वोर्जे स्वेति
आखाभाच्छिनत्तरीषमेवोर्जे यजमाने दधातीति ।

आखान्तरीयं वाक्यम् । इतीति नानाप्रकाराणामर्थवादानां पूर्वदर्शितानां ग्रहणार्थम् ।

द्रव्यप्रकल्पनं यजमानस्य दक्षिणादानं ब्रह्मचर्यं जपाश्च ।

यथाङ्गाङ्गभूतं द्रव्यं सिद्धं नात्यादिना पश्चादङ्गत्वेन तत्तद्देवविहितमपि नारिवग्भिः संकल्प्यं तत् । नहि तत्र तत्र वेदे संपादनं विधीयतेऽपि तु सिद्धस्याङ्गताऽतो द्रव्यप्र-कल्पनं पूर्वमर्थसिद्धं तत्तु स्वार्थसिद्धयर्थं यजमान एव कुर्यात् । नहि त आत्विजो दक्षि-णालोकेन प्रवृत्तः स्वयं व्ययं कर्तुं प्रभवति । अत आन्यत्रोद्दिपशुतण्डुलगोनाश्वाश्विनां संपादने यामयानं यजमानः स्वद्रव्यव्ययेन साक्षाद्वाऽन्येन वा संपादयेत् । अत्र यज-मानग्रहणं पुनः संकल्पे प्रवर्तमानस्य द्रव्यप्रकल्पकत्वं मा मूर्तिकु संकल्पात्पूर्वमेव यक्ष्यमाणस्येति । यजमानपदं द्रव्यप्रकल्पनपदेन न संबद्धमिति पुनराग्रेभैरेव संबन्धो

यथा स्वादिति सप्रयोजनं दक्षिणादिश्रयेण संबध्यत उत्तरप्रानुवर्तते च । दक्षिणादानं स्वत्वत्यागरूपं नास्वाभिनः संभवति । सामर्थ्यमपि श्रुत्या बाध्यतेऽनङ्गान्होत्रा देय इत्यादिना । अष्टाक्षमैशुनत्यागो ब्रह्मचर्यं तद्यनमानसंस्कार एव समाख्यायाः सामर्थ्येन बाधत् । ऋत्विजं हि ब्रह्मचर्याभावेऽपि कर्तृत्वसंभवात् । तस्माद्वीक्षासंस्कारवत्स्वाभिनः संस्कार इति भवत्यदृष्टार्थः संस्कारो यजमानस्यैव । अत एव लिङ्गेन समाख्याभावे सति योऽस्याङ्गेनाशयमानो भवति ॥ एतां रार्जि ब्रह्मचर्यं चरतीत्यध्वर्योर्विज्ञाचर्यविधानम् । यत्र कुत्रापि वेदे पठितानां मन्त्राणां जपं पठ्या अपि । वक्ष्यति च धर्मेषु नहि प्रवसति यजमाने पठ्या नैमित्तिकेषु दानेषु स्तेयमुपदिशन्तीति तस्या अपि स्वाभ्यमस्येवेति प्रवसति यजमाने दक्षिणादानं पठ्याऽपि कार्यं दरो देयः । छिन्दस्त्राणि दद्यादित्यादिना विहितं स्कन्धादिनिमित्तं दानमपि दक्षिणाशब्देन प्रदेयमात्रमहणम् ।

जपानां विविमर्षसिद्धं दर्शयति—

प्रत्यमाशेषो मन्त्रानकर्मकरणाञ्जयति ।

यजमान इत्यनुवर्तते । मन्त्रप्रयोक्तुरात्मानं प्रतिपाद्यत्वमागच्छन्तीति प्रतीच इष्टप्रार्थनास्ताः प्रतिपाद्यत्वेन येषां मन्त्राणां ते तथा प्रत्यक्षं मन्त्रं स्वादित्यात्मगाभिरवम् । आशिष इष्टप्रार्थिप्रार्थनारूपार्थवादा उपलक्षणम् । तान्मन्त्रान्यजमानो जपति । यजमान एव जपत्येवेति चोपमं नियम्यते । तेन जपस्तथाचादृष्टार्थं चातुस्वर्यं पाणिनिस्मृतिन्यायेन सिद्धमसिद्धमितीत्यविहितानां अपार्थतया विधिर्जपतीत्येव कल्प्यो यजमानकर्तृकः साक्षादित्यर्थः फलति । प्रत्यक्षमपविधिविहितानां विनियोगं जपतीति चेत्यनेन नक्षयत्यतो ज्ञायतेऽत्र विधिः कल्प्य इति । अयमाशयः—अध्ययनविधिनोत्पादितानां मन्त्राणां स्वार्थावनोवद्वारा फलवत्कर्मसाधनानां यज्ञकर्माधी मन्त्रा इति परिभाषासूत्रेण सर्वमन्त्राणां यज्ञानुष्ठानार्थत्वमुक्तम् । तत्र येषां विनियोजको विधिर्नास्ति ते केन प्रमाणेन यज्ञकर्माधीः स्युः । अतस्तदध्ययनविधिनेव ते सामान्येन विनियुक्ता एव । तेषां विशेषविद्याकाङ्क्षिणां प्रत्यमाशीस्त्वलक्षणलिङ्गेन स्वस्यानुपमर्दको अप एव विधेयत्वेन साध्यो धारवर्धो नान्यो योभ्यः स्यात् । ननु शेषस्य विनिधानमित्यादिमुपैरविनियुक्ता सा विनियोगलिङ्गेन वदता दशतयी सामव्यतिस्किानामपि मन्त्राणां तूष्णीकेषु प्राकृतेषु यजुरिति सूत्रेण विनियुक्तत्वाच्चेतेभ्योऽन्ये मन्त्राः सन्ति । येषां नपे विनियोगः कल्प्य इत्युच्यते । अत्राऽऽहार्कर्मकरणानिति । कर्मवाक्य चेष्टा तस्यां करणत्वेन प्रतीतास्ते कर्मकरणास्ते हि तूष्णीकक्रियामु प्राकृतास्तु

विहितास्तेष्व प्रत्यगाशिषोऽपि मन्त्रसाक्षात्क्षमां लिङ्गेन तत्र क्रियाप्रति-
पादनत्वलक्षणेन गच्छन्त्येव । प्रत्यगाशीर्लिङ्गं च विधिकरूपकमभिभूय श्रुति-
विधेयक्रियामेव क्रियाप्रतिपादनलिङ्गेनाप्यकरुषनात्त्राभावात् न संनायेन गच्छन्ति ।
ये स्वकर्मकरणास्तेषां तूष्णीकाः क्रियाः प्रति गमने सामर्थ्यं नास्ति । यद्यपि
तदभावाकाङ्क्षास्तथाऽपि ते न केवलप्रत्यगाशीः पराः क्रियाया अप्रतिपा-
दकाः कथं क्रियामभिधया प्राप्नुवन्ति । नचान्न प्राक्षयविहितत्वं भवति येन
यथोपदिष्टं प्राक्षयवन्त इति सूत्रेण लक्षणयाऽपि क्रियाप्रतिपादकाः स्युः । तस्मात्तेषा-
मध्ययनविधिभेदेन स्वसाध्यजनविधिकरूपकत्वमेव युक्तम् । मन्त्रानुच्चारितस्य कर्मज्ञ-
स्वमध्ययनविधिनाऽऽवेदितुं किंतुच्चारणेनोत्पन्नस्याभिध्यक्तस्यैव वा, इदानीं दृष्टे चात-
मयति तदुच्चारणेन विधेयेन साक्षादपूर्वमेव वाक्यं संस्कार्यार्थस्याप्रतीतेः । नच मन्त्रं
जपतीत्यस्ति द्वितीयाविर्दिष्टं संस्कार्यमिति वाक्यम् । मन्त्रस्यान्यत्र विनियुक्त-
विनियोक्ष्यमाणस्याभावाद्द्वितीयया नेप्सिततमत्वं किंतु कारकत्वमात्रमवगम्यते वाक्यं
येति पाणिनिस्मृतौ । तस्मात्तद् द्रव्यमात्रे चाहलमाधेयशब्दापरपर्यायं जनयत्तद्वा-
राऽपूर्वत्वादकं किंतु साक्षात्फलभोक्तारि स्वामिन्येवौत्सर्गिकं मन्त्रोच्चारणक्रिययाऽपूर्वं
जन्यते । वैभक्त्यर्थां फलाशासनं मुख्यं फलं स्वामिन्येव स एव मह्यमिष्टमिदं भूयादिति
कामयितुं योग्यो नर्त्तिक् । तस्यान्यफलशासने यद्यपि सा कथनाऽऽशिषमृतिवगाशास्ते
तां यजमानस्येति तथाऽपि यजमानफलज्ञासने मन्त्रवाक्ये मह्यमिदं भूयादिति गौणमेव ।
नचामिधासाधेऽन्यद्विनिर्गोणकं प्रमाणमस्ति । समारूपायास्तु लिङ्गेन बाधान्मुख्यवृत्त्या
भोक्तवोच्चारणे कर्ता यजमानो यागेन फलं साधयितुं प्रवृत्तः फलापूर्वाभयत्वयो-
ग्यमारमानं दीक्षयेद्य करोत्यपूर्वेण संस्कृतम् । एवं च दीक्षणीयेष्टिवदेव जप-
स्याऽऽरावुपकारकत्वेऽपि यजमानसंस्कारकत्वमुपपद्यते । स्वसंस्कारक्यतिरिक्ते कर्मणि
प्रतिनिधिः प्रवसतो यजमानस्यैव भवत्येति । जपस्य संस्कारकत्वात् तत्र प्रति-
निधिरिति स्वस्यैव प्रवसतो जपो वक्ष्यते । तदेवं जपस्याऽऽरावुपकारकत्वे संपा-
दित एवोपपद्यत इति युक्तमुत्पद्यमानः । तस्माद्वेदादिसमारूपाप्राप्तार्षि-
क्यवाधेन यत्र यत्र मन्त्रपाठस्तत्र तत्र कर्मसमीपे जपः कार्यः । द्रव्यप्रकाशनेन
प्रत्यगाशीः प्रार्थनं यत्र मन्त्रेषु स्यात्तत्र तत्र तत्तद्द्रव्यजन्यं क्रिययोपलक्षिते काले
कर्तव्यस्तत्तत्कर्मज्ञस्य । तत्र पाठादुत्कर्षोऽपि मन्त्रेऽवान्तरलिङ्गेनानुज्ञातः पाठात्तस्य
प्रवृत्तत्वात् । ये च क्रियाकरणद्वारा प्रत्यगाशीः परास्तत्र क्रिया विनाऽऽशीःप्राप्त्याभावा-
त्क्रियालिङ्गमेव प्रवृत्तं तेन तूष्णीकेषु प्राकृतेषु तत्तद्व्यतिर्कर्मसु प्रत्यक्त्वमारोप्य
गौण्याऽपि वृत्त्या प्रवर्तन्ते । ये प्रत्यगाशिषः श्रुत्या क्रियायां विनियुक्तास्तेषां लिङ्गं
श्रुत्या सुतरां बाधितमिति गौण्या वृत्त्या क्रियापरत्वम् । तथाचानपन्यङ्गत्वमस्ति

पाणिनिना वक्ष्यमाणन्यायमूलमाश्रित्योक्तमैकश्रुत्यमपि बाधितमिति जपे चातुः स्वर्गमपि सिद्धमस्याध्वर्युपाठेन ।

एवं च परिभाषिते यजमानकर्तृके जपे सति परिभाषितन्यायेन शाब्दान्तरैर्बाधित-
कर्मभेदेऽपि तत्तद्विधिविहितेष्वपि केषुचिज्जपधर्मं यजमानकर्तृकत्वं चातिदिशति—

तथोपदिश्यमानानुपतिष्ठतेऽनुपपन्नवतेऽभि-

मप्ययतेऽभिमृशति जपतीति च ।

जपतीति चेत्यन्तेन विधिजातेनेपदिश्यमानानपि प्रत्यगाशीषो मन्त्रास्तत्तदुपदिष्टविशो-
षेण विशिष्टकर्मांतरविनियुक्तानपि तथा जपति यजमान एव । न तु तां क्रियां साधनतया
तत्तद्वेदविहितया तृतीयया श्रुत्या सासमानानाप्युत्तिष्ठमप्यप्रयुज्यते (?) । अत्र चातुःस्वर्ग-
माशीः परत्वेन यजमानकर्तृकत्वं चातिदिश्यते जपे विहिते यजमानकर्तृत्वमित्यर्थः । अयं
भावः—यद्यपि औपतिष्ठत इत्यादिना कर्मभेदोऽस्ति जपे तु प्रयोगभेदस्तथाऽपि न तेन तत्क-
र्मसाधनतया प्रतीयमाना मन्त्राः प्रत्यगाशीः परत्वं अहति । क्रियामंशभूतां प्रति तृतीयया न
साधनत्वं मुच्यते किंतु प्रत्यगाशीः शासनं प्रत्येव प्राधान्यादंशात्तद्वद्वारा तेषामङ्गत्वात् ।
उपतिष्ठत इत्यादिना विशिष्टाभिधानेऽपि विशेषणांशानां कियारूपाणामपि मन्त्रोच्चार-
णेन सहमाविनामधोऽप्यत्वाच्च मन्त्रसाध्यत्वम् । नहि हस्ताङ्गलिकरणमुपस्थानेऽनुसंधानम-
नुमन्त्रणेऽपिमुखीपाचनमभिमन्त्रणे हस्तेन स्पर्शनमभिमर्शने मन्त्रान्ते च क्रियते किंतु
पूर्वमारब्धं सहमन्त्रोच्चारणेऽनुवर्तते तत्कथं मन्त्रसाध्यं स्यात् । मन्त्रैरप्रतिपाद्यत्वाच्च ।
नहि ताः क्रिया मन्त्रवर्णेषु दृश्यन्ते । तस्मान्मन्त्रप्रतिपाद्याशीः प्रतिपादनसाधनत्वेनैव
तृतीयोपपद्यते । अर्थस्तुतिरवान्तरवाक्यार्थोऽर्थं स्तुत्याऽऽशिषामाशासनं महावाक्यार्थः ।
तदेव विशेष्यं मन्त्रप्रतिपाद्यत्वेन । स्तुतिस्तदङ्गमिति न तेन विरुध्यते तेन चात्र तेषां
संस्कार्यत्वेन द्वितीयेति वाच्यम् । उपस्थाने तावद्वाक्यार्थानां द्वितीयाभिदिष्टानामपि
कर्मासमवेतत्वात् । अग्न्यादीनां कर्मसमवेतानामपि न संस्कार्यत्वं वैरूप्यापत्तेः । किंच
तेभ्यः फलाशासनप्राप्तये तेषामर्थानामुपस्थानं स्तुतिरेव स्तुतिविषयत्वेन द्वितीया
निर्दिष्टा । अपि च स्तुतिर्हि गुणकीर्तनं गुणिकीर्तनस्तोत्रशस्त्रवत् । उपस्थाने स्तुतिर्त्वं
स्पष्टमेव दृश्यते तेऽग्निमस्तुवन्त एभ्यः स्तुतो रात्रियाः सोऽग्निमस्तौत्स एनं स्तुत
इत्यादौ चाप्युपस्थानस्य स्तुतिरूपत्वेन स्तुतत्वात् । एतेष्वेवार्थवादेषु स्तुत्या फलप्राप्ति-
मपि दर्शयति पशूभिरार्जते देवाः पशूनि रक्षा कामाः अकुर्वतेति । ॥ एनं स्तुतः
मुषर्गं लोकमगमपदिति । किंचाऽऽहिताग्नेराशीर्भिदग्निमुपतिष्ठत इत्यत्रापि चाऽऽशीः प-
श्मेषोपस्थानम् । तत्रार्थस्तुतिरङ्गं नतु द्वितीयया गुणी प्रतिपाद्यभूतेन संस्कार्यं
तत्प्रतिपाद्यं च गुणाश्रयत्वेन नतु प्राधान्येन । एवमनुमन्त्रणादिष्वपि स्तुत्यत्वेन
द्वितीया नतु संस्कार्यत्वेनेप्सिततमत्वात् । किंचकथितं चेति विषयत्वेन

साधनत्वमात्रमाह । किं चानुमन्त्रणे द्रव्यं द्वितीयानिर्दिष्टं स्तुतिस्तु तद्देवतानामा-
 क्षीरर्था इत्येते तेभ्य एव फलशासनात्—अग्नेरहं देवयन्मयाऽऽमादो भूयास-
 मित्याहासिर्वै देवानामजादस्तेनैकाज्याधमात्मन्वस्त इति आह्वणे च । पद्यप्यमादो
 द्रव्यस्य संस्कार्यत्वमपि संभाव्यते तथाऽपि न तन्मन्त्रप्रकाश्यत्वेनापि अपूर्वक्रिया-
 मंशमूलां प्रत्येव स्थाञ्जतु मन्त्रप्रतिपादनं प्रत्यपि । आशीः परत्वमज्ञात् । तदमन्त्रेनैवा-
 र्थस्य संस्कार्यत्वोपपत्तेः । नतु प्राधान्येन । अत एव प्रवसतो याममाने जपवदेवोप-
 स्थानादीनामपि स्वसंस्कारकर्मत्वेन तन्मन्त्राः स्वयमेव जपतीति वक्ष्यते । संस्कार्यं
 यदि द्रव्यं स्थाप्यदा परार्थानामध्वर्युकर्तृत्वमेव प्रतिनिधिः स्यात् । नक्षोतान्यारा-
 दपकारकाप्येवोपस्थानादीनि सन्ति न क्रियापराणि स्तुतिकञ्जपरूपाण्येव । ननु
 कथमत्र विशिष्टो जपो विधेय उपतिष्ठत इत्यादिषु जपत्वाप्रतीतेः । प्रतीतौ च न
 तृतीयानिर्दिष्टमन्त्रसंबन्धः स्यात् । उच्यते—उपान्मन्त्रकरण इति पाणिनिसूत्रेणोपति-
 ष्ठत इत्यात्मनेपदं विहितं मन्त्रसाध्यं करणं यस्य तत्कर्म मन्त्रकरणम् । उपपूर्वकस्ति-
 ष्ठतिः परिधानवाची मन्त्रोच्चारणं विधेयम् । अर्थप्रतिपादनं तु सामर्थ्यात् । अथवाऽर्थ-
 प्रतिपादनं विधेयमुच्चारणं तु सामर्थ्यादिति न्यायादन्यतरस्यैकस्य विधायकत्वे
 प्राप्ते जप एव सूत्रकारेण विधीयते । प्राथम्यात्पुरुषयत्नसाक्षात्साध्यत्वाच्च । प्रति-
 पादनं न साक्षात्पुरुषव्यापारेण शब्दव्यापारत्वात्सत्येवोच्चारणे साक्षात्पुरुषयत्नसाध्ये
 विधिगोचरे सति पश्चात्प्रतिपादनपरम्परया पुरुषजन्यमधीत् । अत एव सूत्रकृता संब-
 न्धार्थमेव मन्त्राणामुपदिष्टयमानानां द्वितीयया निर्देशः कृतः । तत्र मन्त्रेणोपतिष्ठत
 इत्यत्र तृतीयाऽर्थप्राप्तप्रतिपादनसाधनतानुवादिकेति मत्त मन्त्रामन्त्रस्य विषयत्वेन साध-
 नत्वं विना याऽऽक्षिप्ता द्वितीयोपदेशो दर्शितोपरि(?) निति । अकथितं चेति सूत्रेणैव
 विहिताऽपि । तथा चाप(?)उत्पायाञ्जलिपुटं कृत्वा मन्त्रं जपन्मन्त्रोऽङ्गवाचका(?)
 स्तुवन्नात्र प्रतिपादयेदिति । मन्त्रेणानुमन्त्रयत इत्यत्रापि द्रव्यमनुसंधाय मन्त्रं जपन्म-
 न्त्रेण द्रव्यदेवताः स्तुवन्नित्यादि समानम् । मन्त्रयतिधातुः स्वामिप्रायानिष्करणप्रति-
 पादकवधने प्रसिद्ध उपसर्गभेदाद्विशिष्टो वर्तते । अभिमन्त्रयतेऽत्रापि अभिमुखो मूक्त
 द्रव्यं पश्यन्मन्त्रं जपन्मन्त्रेण द्रव्यमेव स्तुवन्नित्यादि समानम् । अभिमृशतीत्यत्रापि
 द्रव्यं स्पृशन्मन्त्रमुच्चारयन्मन्त्रार्थं मन्त्रेण स्तुवन्नित्यादि समानम् । सर्वत्र प्रत्यगाशीर्षो
 मुख्ययैव वृत्त्या यजमानस्य जपतेरुपतिष्ठत इत्यादीनां च अपवाचकत्वेऽपि शब्दान्तरै-
 रर्थभेदात्कर्मभेदो ज्ञेयः । यथा घात्वनुशासनसूत्रेषु यज दाने हु दाने हुदाब्दान
 इत्यादिना समानार्थत्वविधानेऽपि रूढ्याऽर्थभेदादपघर्षित्वेन शब्दान्तरैः कर्मभेद एव-
 मत्रापि । तत्र यजत्यादिषु कृतमेव व्याख्यानं प्रथमे परिभाषापटले । तद्वद्वैवोपतिष्ठत
 इत्यादीनामधीति युक्ततरं सूत्रम् । जपोऽपि भुत्वैवेति सर्वमवदातम् । चकार इति
 कारणस्य प्रत्येकसंबन्धार्थः ।

यावदुक्तं कर्माणि करोति ।

यजमान एव । उपस्थानादिजपानामङ्गभूतानि कर्माण्यपि यावदुक्तमनतिक्रम्य करोति । प्रत्यगाशीर्मन्त्रैरुत्सर्गेण जपस्यैः कर्माणि यावद्विहितान्येव करोति यजमानो ननु यत्र यत्रापि । तथा प्रणीताप्रणयनादीनां याजमाने श्रुतवाच्यमानकर्तृ[क]त्वे प्राप्ते पुनरधीतेन सूर्यं योज्यम् । अस्माभिर्योषत्कर्तव्यं यजमानस्योच्यते तावदेव तेन कार्यं न यजमानकाण्डविहितं सर्वम् । अयमभिप्रायः—प्रणीताप्रणयनादिकमाध्वर्यवेऽपि विधीयते नचोमाध्वामेकं कर्म कर्तुं शक्यमतोऽध्वर्युणा कृते यजमानकृतमिव भवतीति न याजमानबाधोऽत्यन्तं भवति, यजमानेन कृते तु नाध्वर्युणा कृतमिति सर्वथाऽऽध्वर्य-
वबाधः स्यात् । प्रणीतादिप्रणयने प्रणीतादिप्रकाशकमन्त्राणां जपेऽपि याजमानत्वोप-
पत्तिः । आज्यावेक्षणादिसंस्काराणामुभयकर्तृ[क]त्वं विधानात्सिध्यतीति । ननु तर्हि यथा मारद्वाजेनोक्तं यत्र क चोपतिष्ठतेऽनुमन्त्रयत इति चोदयेद्यजमान एव तत्कर्तृ-
दिति यथोक्तमेवं वक्तव्यं जपतीत्यध्याहारेण किमर्थमुक्तमिति चेत् । उच्यते—एवमु-
च्यमाने करणमन्त्रैव स्यात् । अस्तु का हानिरिति चेत् । न । आध्वर्यवमेव तदा स्यात् । ननु यचनाद्याजमानं भवेत् । न । तस्य न्यायमूलत्वाद्यायासंभवे याज-
मानं न स्यात् । न्यायश्च फलमात्राशासनपरत्वे हि फलापूर्वाधानसामर्थ्यं जपपूर्वेण यज-
माने भवति दीक्षणीये वा यदि करणमन्त्रः स्यात्तदा न तथा । ततस्तु स्यादात्विजयमपि ।
किंच प्रवसति यजमानेऽध्वर्योरेव स्यात्परार्थेषु तस्य प्रतिनिधित्वाङ्गीकारात् । स्वसं-
स्कारत्वे तु न प्रतिनिधिरिति याजमानमेव । तत्राङ्गमात्रलोपेऽनाज्ञातजपादिविष्णुस्मर-
णादिना समाधिर्भवेत् । प्रधानं च जपस्तु प्रवसताऽपि कार्यः । उपस्थानादौ तु
मानसी क्रियाऽङ्गं सा यजमानेनैव कर्तुं शक्येति युक्तमुत्पश्यामः । जपत्वेन विधाने
बाध्ययनस्वरधर्मताऽपि साध्यते । तथाच पाणिनिनैकश्रुतिदूरात्संबुद्धौ यज्ञकर्मण्यनप-
न्युक्तसामस्वितिस्मरणात् । सूत्रकारेण तु न्यायादेव साधितमध्ययनस्वरधर्मत्वम् । कथम् ।
अधीतिपठत्योरिव जपतेरुच्चारणप्राधान्यात् । यादृशमध्ययन उच्चारणं तादृगेव जपति-
नाऽभिहितम् । करणमन्त्रत्वे तु यावताऽर्थस्मृतिर्जायते तावानेव करणत्वेनोपेक्षितो
विहित एकश्रुत्या आर्यप्रत्यायनाभाजं स्वराः । यद्यपि बहुव्रीहौ प्रकृत्या पूर्वपदमि-
त्यादिषु स्वरस्याप्यर्थज्ञानेऽङ्गतोक्ता साऽपि पाठावसरेऽर्थनिर्णयार्थमुपायोऽपि नाङ्गम-
तस्तत्रैव निमित्तार्थेन मन्त्रेण क्रिया साध्या । अत एवोक्तं यज्ञकर्मणीति ।
शक्तेषु करणमन्त्रत्वाभावेऽप्येकश्रुत्यं वचनात् । शंसतीति विधेर्देवतागुणप्रकाश-
कत्वमात्रेण पर्यवसानम् । उक्तं चाकरणमन्त्रत्वम् । अपि ना स्तौतिशंसती

प्रधानकर्मणी स्यातामिति प्रधानकर्मता प्रकाशनमात्रप्राधान्यात्तौच्चारणप्राधान्यात् ।
 शस्त्रेषुच्चारणमङ्गमेव करणमङ्गेष्विव । स्तोत्रेषु साक्षा स्तुतोतेति गीतिषु साया-
 रुहेति नैमिनितोक्तत्वाद्धानं च स्वरसाध्यमेवेति साक्षा गीत्या संस्कृताभिर्भक्ति-
 र्वैवतागुणान्प्रकाशयेदिति स्तौतेः पर्यवसानात्करणमङ्गेषु मन्त्रसाध्यकिंया स्तोत्रस-
 ख्येयर्थप्रकाशनेन अये तूच्चारणेनापूर्वोत्पत्तिरिति विधिसामर्थ्येन प्रकृतिश्रुत्याऽनुगृही-
 तेनावगम्यत इति चतुरश्रम् । सर्पत्रोपस्थानादिषु जपत्वे सत्यपि चासाधारण्येन
 व्यपदेशा भवन्तीति न्यायाजगृहीतविशेषेण विशेष्ये कुद्धिरिति चोपसर्गविशिष्टैर्वातु-
 भिक्षिशिष्टमेव वाच्यमिति विशिष्टानामेव व्यपदेश उपस्थानमनुमन्त्रणमभिमन्त्रणमभि-
 मर्शनमिति केवलेऽपूर्वोत्पादके मन्त्रोच्चारणे तु जप इति व्यपदेशो धारणार्थेऽव्ययन-
 मिति द्वयविकल्पे च मन्त्रपाठ इत्युच्चारणप्रधानता तु सर्वत्र न व्यभिचरतीति
 युक्तसं सृष्टमिति ।

यावदुक्तं पत्न्याः कर्माणि ब्रह्मचर्यं जपाश्च ।

दंपत्योरविशेषेण प्राप्तानि यजमानकर्माणि पत्न्या नियम्यन्ते । कुतः । यदि
 याजमानं कर्म सर्वं तस्या अपि स्यात्तदा पत्न्यवेक्षत इत्यनर्थकं स्यादतो ज्ञायते
 यावदुक्तमेव तथा कार्यम् । अत्र यावदुक्तमेव कर्माणीति नियमो नतु यावदुक्तं
 कर्माण्येवेति न ब्रह्मचर्यजपपरिसंख्येति वक्तुमुक्तं ब्रह्मचर्यं जपाश्चेति । ब्रह्मचर्यं तद्यन-
 मानस्य ब्रह्मचर्येणार्थात्तस्या अपि सिद्धमेव तथाऽपि मनोविकारमपि निरुध्वा(न्ध्या)-
 दिति वक्तुं पुनर्वचनम् । पत्नीप्रत्यगाशिषां मन्त्राणां याजमाने च न विनियोग इति
 तेषां लिङ्गेन जपार्थोऽयमारम्भः । जपशब्देनोपस्थानादिकमपि स्वस्याः प्रत्यगाशिषां
 नियम्यते ।

दर्शपूर्णमासयोर्वाजमानं व्याख्यास्यामः ।

दर्शपूर्णमासादय एव हविर्यज्ञा उक्तास्तेष्वेव याजमानं व्याख्यास्यासितम् । तथाऽपि
 पूर्वतनं याजमानं सर्वकर्मसाधारणमिति वक्तुं दर्शपूर्णमासयोरित्युक्तम् । पूर्वतनं
 प्रसङ्गेन सर्वार्थमित्यर्थः । दर्शपूर्णमासयोर्व्याख्यास्याम इत्येतावता सिद्धे याजमान-
 ग्रहणं दर्शपूर्णमासशब्देन कालग्रहणं मा भूदिति । तेन वपनं विधीयमानं न काङ्क्ष-
 मात्रे विधीयतेऽपि तु यजमानस्य सकल्पस्य सर्वाङ्गपूर्वमावित्तेनाभिधानायष्टं
 प्रवृत्तस्यैव तदङ्गतया कार्यं नतु देवात्कर्तुमशक्तेन दर्शपूर्णमासौ विच्छिन्नौ(?) नष्टाग्नि-
 नाऽपि वा कार्यम् । उत्तरसूत्रे यजमानग्रहणं पत्न्या व्युदासार्थम् ।

पर्वणि यजमानः केवलमभूणि वापयते ।

प्रथम एव पर्वणि यथा स्यादित्येवमर्थं पुनः पर्वणीति चैकवचनं च प्रथमपर्वत-
 रूढत उभयत्राधिकारीत्युपमप्रयोगसाध्यत्वादपूर्वस्य । अत एव वैखानसः—पूर्वस्मिन्पर्वणि

पौर्णमासेन यस्य इत्युक्त्वा केशश्मश्रूणि वापयितव्यमिति । दर्शेन यस्य इत्युक्त्यो-
पपत्ततीति । संकल्पानन्तरं पौर्णमास्यामेव वपनमिष्टं तदङ्गत्वेन । केचित्तु यावत्पर्यन्तं
प्रयोगसमाप्तिस्तावद्वपनस्य काल इति ज्ञापयितुं पूर्वग्रहणमित्याहुः । केशाञ्छिरोगता-
न्मुखगतानि श्मश्रूणि नापितेन वापयते । अत्र केशशब्दप्राथम्यमङ्गत्वेन ननु
ऋमार्थम् । क्रमस्तु द्वापश्रूण्यग्रे वापयतेऽथोपपक्षावथ केशानथ नत्वानि सव्यस्य हस्तस्य
कनिष्ठादि ततो वक्षस्यैवं शब्दयोः ।

पौर्णमास्यां प्रातराशौ ज्ञायापती सर्पिर्मिश्रमश्नीतः ।

पूर्वसूत्रे व्युदस्ता पत्नी पुनर्गृहीता । प्रातराशः प्रातर्भोजनं, प्रथमभोजने रुद्धोऽयं
शब्दः प्रातराश इति ननु प्रातरेवेति । तेनाध्वर्यवे य उदित आदित्ये गार्हपत्यादाह-
वनीयमित्यादिनोक्तोऽन्वाधानस्य प्रातःकालो न माधितः प्रातरन्वाधानस्येष्टत्वात् ।
कालस्त्वनियतः । सत्यां क्षुधि भोजननियमः । तत्र सर्पिमिश्रता कर्मङ्गत्वेन नियम्यते,
भोजनं चेच्छात एव, तत्रासत्यां क्षुधि कालवाचेऽपि सर्पिमिश्रत्वं न माध्यते वपनाहु-
मयोऽपि नियमः ।

तत्रैच्छिकेऽदनीचे प्राप्ते परिसंयष्टे—

यदन्यन्मांसान्माषेभ्यश्च ।

उपयोः परिसंख्यानादनिषिद्धं भोक्तव्यम् ।

न सुहितौ स्वाताम् ।

मातितृप्तौ भवतः ।

मानवत्सापाकरणादमाषास्यायां कामं सुहितौ स्वाताम् ।

पूर्णमासे भोजनकालानियमोऽत्र नियमः ।

एक्षान्तं कर्म निर्वर्त्य वैश्वदेवं तु साम्निकः ॥

विण्मयज्ञं ततः कुर्यात्ततोऽन्वाहार्यकं भुजः ॥ इति ।

क्रमेण ततो भोजनं वत्सापाकरणं त्रतं च । अत्रापि सर्पिमिश्रताऽनुवर्तते यद-
न्यदिति च । अत्र विण्मयज्ञमासिककर्तुरपराद्धे भोजनानन्तरं वत्सापाकरणं
कात्यायनोक्तम् । अत्रापि पूर्ववदेव । सर्पिणोऽमाषे दध्ना पथसा वेत्यापस्तम्ब-
वैज्ञानसौ ।

अग्निं शृद्धामि सुरवमिष्यन्वाधीयमानेषु जपति ।

पषाडिङ्गं देवतारूपेभ्यश्चिन्वाति शेषः । अहिर्बुध्नियो नियच्छस्त्रितन्तान्यषाडि-
ङ्गमन्वाधाने विहितांस्तथैव अपति तीर्थेन प्रविश्यामेणाऽऽहवनीयं गतः स्वायतन
उपविष्टः ।

इदमहमभिज्येष्ठेभ्यो वसुभ्यो यज्ञं प्रब्रवीमीदमह-
मिन्द्रज्येष्ठेभ्यो रुद्रेभ्यो यज्ञं प्रब्रवीमीदमहं वरु-
णज्येष्ठेभ्य आदित्येभ्यो यज्ञं प्रब्रवीमीत्यन्वाहिषेषु ।

नपत्तीत्यनुपसक्तः ।

बर्हिषा पूर्णमासे अतमुपैति वत्सैरमाचरस्यायाम् ।

बर्हिषा तदाहरणेन सह वत्सपाकरणेन सहेति ज्ञेयम् ।

अज्ञानमग्न्यन्वाधानं अतोपायन-

मित्येवमनुपूर्वाण्येके समामनन्ति ।

पौर्णमास्यामनियतकालं प्राप्तं भोजनम् । तत्रेदमुच्यते सत्यां क्षुधि काले योमनं
ततोऽग्न्याधानं न प्रातरेव । ततो अतं व्यवधानेनैव बर्हिषा पूर्णमासे अतमुपैतीत्युक्तम् ।
तस्य विकल्पनमग्न्यन्वाधानमनन्तरमेव अतोपायनमेकेषामित्यर्थः । ततस्तु श्रोतुं बर्हि-
षाहरणपक्षेऽयमेव क्रमः ।

अग्न्यन्वाधानमज्ञानं अतोपायनमित्येके ।

अनुपूर्वाण्येवेत्यर्थः । असंनयतोऽप्येवमेव ।

प्रणीतासु प्रणीयमानास्वासस्रक्षेभु

हविःषु चैवौ साधारणौ कालौ ।

पर्वद्वयेऽप्येतयोः कालयोर्अतोपायनं विकल्पत इत्यर्थः । अथ साधारणग्रहणात्पू-
र्णयोः पक्षयोर्व्यवस्थितो विकल्पः क्रमेण पर्वद्वय इति गम्यते ।

अतोपायनमेव दर्शयति—

विष्णुदसीत्यप उपस्पृश्व ।

अग्नाग्निहोत्रोक्तेन मयि श्रद्धेत्यन्तेन ।

अपरेणाऽऽहवनीयं दक्षिणाऽतिक्रम्य

पयस्वतीरोषधय इत्यप आचामति ।

सस्त्रुजेत्यन्तः । आचामति प्राश्नाति । ततो बहिःशुद्धचर्यमाचमनम् ।

देवा देवेषु पराक्रमध्वं प्रथमा द्वितीयेषु द्विती-

यास्तृतीयेषु त्रिरेकादशा इह भाऽवत । इदं

अकरोयं यदिदं करोम्यात्मा करोत्यात्मन इदं

करिष्ये भेषजमिदं मे विश्वभेषजा । अश्वि-

ना प्रावतं शुवमिति देवता उपतिष्ठते ।

प्रवर्तितादेवता उपतिष्ठते दक्षिणातिक्रान्त एव ।

समुद्रं मनसा ध्यायन्सम्प्रादसि व्रतपा असि ।
व्रतानां व्रतपतिरसि व्रतमारभे तत्ते प्रव्रवीमि तच्छ्रु-
केयं तेन शकेयं तेन राध्यासमित्यादित्यमुपतिष्ठते ।

समुद्रध्यानं कुर्यादित्येक । तदुक्तं सूत्रान्तरे व्रतभूषणसमुद्रं मनसा ध्यायतीति
सम्प्रादसि • दित्यमुपतिष्ठते ।

अग्रे व्रतपते व्रतं चरिष्यामीति ब्राह्मणोऽग्निमुपतिष्ठते ।

राध्यासमित्यन्तः ।

वायो व्रतपत इति वायुमादित्य व्रतपतः
इत्यादित्यं व्रतानां व्रतपत इति व्रतपतिम् ।

अग्निर्वै देवानां व्रतपतिरिति श्रुतेराग्निमुपतिष्ठते । व्रतं चरिष्यामीति त्रिष्वप्यनुषङ्गः ।

एते साधारण्य ऋतेऽग्रेः ।

अग्नोरुपस्थापनमन्त्रं विनाऽन्ये मन्त्राः सञ्चिपवैश्यबोर्ब्राह्मणस्यापीत्यर्थः ।

यद्यस्तमितः स्यादाहवनीयमेवाऽऽदित्योपस्थानेनोपतिष्ठते ।

विकृत्यनुष्ठानेन दैवान्मानुषाह्वा व्रतोपायनं सूर्यास्तमये स्कात्तदाऽऽदित्योपस्थानं
(५) मन्त्रेणाऽऽहवनीयमेवोपतिष्ठते तत्राऽऽदित्यस्य प्रविष्टत्वात् ।

पर्वणि यजमानः स्वपमग्निहोत्रं जुहोति ॥ १ ॥

स्वपमेवेति यजमानः प्रारब्धप्रयोग एव पर्वणि अधिकृताधिकारोऽयं पर्वणीति
पुनर्वचनात्सायं प्रातश्च नियमः । पर्वणीति ग्रहणमग्निहोत्रस्य प्रातस्यैव पर्वणि नियमार्थं
ननु दर्शपूर्णमासाङ्गतया याजमानं विधीयत इति दर्शयितुम् ।

यवाग्न्याऽमावास्यायां संनयन् ।

स्वये यजमान इत्यनुवर्तते । द्रव्यं नैकाल्पिकं नियम्यते यवाग्नौवेति । संनयन्नित्येकं
अक्तव्येऽमावास्याग्रहणं प्रतिपदि संज्ञातः प्रातर्मा मूतत्र नित्येनैव द्रव्येण भरद्वाज
आहास्याममावास्यायां रात्रिं कुमारा न पयः पिबन्ति यवाग्न्याऽस्यैतां रात्रिमग्निहोत्रं
हुत्वेति । अत्र कुमाराणां पयःप्रतिषेधः सांनय्ये सर्वगवां दोहनिषिद्धिमित्तः । अतः
संनयत एव रात्रावमावास्यायां रात्रिं कुमारा न पयः पिबन्ति यवाग्न्याऽस्यैतां होमः ।
तत्रापि पर्वणि स्वयमेवातस्तु यवाग्नौहोमो नासंनयतः । तदाह कात्यायनः—यवाग्न्याऽ-
ग्निहोत्रहोमः संनयतस्तां रात्रिमिति । ननु पूर्णमास्यां संनयतो यवाग्न्या न रात्रौ होमः
स्यादिति चेन्न । गवां सांनय्यार्घदोहाद्यत्र यवाग्न्याऽग्निहोत्रमिति नियमः । नच प्रात-
रपि स्यादिति । रात्रिं न पयः पिबन्तीति प्रातरग्निहोत्रं विनाऽन्यासां दीहः ।

तस्या उच्छेषणमातश्चनार्थं निवधाति ।

तस्या यवाग्वा ययाऽग्निहोत्रं यस्याश्चतुरुजयनेनाग्निहोत्रं इतं तस्या उच्छेषणमग्नि-
होत्रहवणीगतं भक्षणलोपेनाऽऽतश्चनार्थमिति प्रयोजनकथनेनेदमुक्तं नोच्छेषणप्रतिपत्ति-
रियं तेनोच्छेषणनाशे प्रतिनिधिनाऽऽतश्चनमित्युक्तमेव । नचाऽऽतश्चनार्थं यवाग्वा होमः
पुनर्युक्तं आतश्चनार्थं नुहुपादित्यविधानात् । स च स्वविधिप्राप्त एव संनयति यजपा-
नेऽमावास्यायां यवाग्वा नियम्यतेऽत एव तस्या उच्छेषणमनुनिष्पन्नमेवाऽऽतश्चनार्थमि-
त्युक्तम् । तेन यदुक्तं नौधायनेनोच्छेषणार्थं पुनर्होम इति तत्प्रत्युक्तं न्यायशास्त्र-
विरोधात् ।

नानृतं वदति न मांसमश्नाति न

स्त्रियमुपैति *नैसा* रात्रिमश्नाति ।

अनृतवदनस्य प्रतिषेधे सत्येवान्वाहिताग्नेः पुनर्वचनं कर्माकृत्यरूपापनार्थम् । तेन
प्रमादादनृतवदने तदैव प्रायश्चित्तं कृत्वाऽग्निमं कर्म कर्तव्यमिति दर्शितम् । न मांसमि-
त्यपि भोजनव्यतिरेकेणापि प्रतिषिध्यते पूर्वं तु प्रातराशे व्यञ्जनत्वेन प्राप्तस्य प्रतिषेधः ।
अथं तु पुनरन्योऽपि प्राप्तस्य फलादेरिव । अथवा मांसिकारिकर्तुः आद्याकृतशेष-
भक्षणं प्राप्तं तन्नापि मांसव्यतिरिक्तमेव शेषं मक्षयेदिति निषेधसिद्धिः ।

आरण्यस्य सायमश्नाति ।

सायं यद्यश्नाति तदाऽऽरण्यस्याश्नाति । ग्राम्यपरिसररूपार्थमिदम् । कनप्राप्तेऽपि
सार्यमोजने सार्यग्रहणं द्वितीयभोजनस्योपलक्षणार्थं तेनैते प्रयो विकल्प्या आरण्याशन-
मन्व्यशनमनशनं चेति द्वितीयभोजन एव । देवात्प्रातराशे सायमुत्कृष्टेऽपि नैते
विकल्प्या भवन्ति किंतु प्रातराशः पूर्ववदेव भवतीति प्रयोजनम् ।

आमार्गदा मधुन आम्राशातिकादित्येकेषाम् ।

मृगमांसं मधु वर्जयित्वाऽन्यदारण्यस्याश्नाति । अकृवधौ । एकेषां प्राशातिकं च
वर्जयित्वाऽन्यदारण्यकम् । प्राशातिकं धान्यमपामार्गशीनसदृशमिति आण्यकारमतिः ।
कोशीचान्वमित्यन्ये ।

आरण्यायोपवसन्नपोऽग्नीयाश्च वा किञ्चन ।

आरण्यायाऽऽरण्यमुपवसन्वर्ज[य]जपस्ता अपि नाग्नीयादिति तृतीयः पक्षः ।

उभावग्नी उपस्तृणते देवता उपवसन्तु

मे । अहं ग्राम्यानुपवसामि महीं गोप-

तये पशूनि परिस्तीर्यमाणेषु जपति ।

परिस्तीर्यमाणेष्वग्निषु सकृन्मन्त्रः । उपस्तीर्यः पूर्वञ्चेति जाकरणे द्वयोर्ग्रहणं क्रमार्थं
प्राधान्यात् ।

आहवनीयागारे गार्हपत्यागारे वा संविशति ।

अगारमपवरकलत्र विश्रामति शीत इत्यर्थः ।

अमावास्यायां रात्रिं जागर्ति ।

स्पष्टम् ।

अपि वा यथा शकुयात्तथा कुर्यात् ।

स्पष्टम् ।

उपरि त्वेव न शयीत ।

उपरि खट्वादी ।

कामं योपरि क्षयीत ।

अत्रापि पूर्वेण विकल्पः ।

व्रतचारी त्वेव स्यात् ।

तस्यैतद्भूतं नानृतं वदेन्न माऽस्तमश्रीयान् स्त्रियमुपेयादिति व्रतानि चरेत् ।

शोभते ।

गतम् ।

भूपते भुवनपते महतो भूतस्य पते ब्रह्माणं

त्वा वृणीमह इति ब्रह्मिष्ठं ब्रह्माणं वृत्वा ।

उत्तर इति सूत्रान्तरे । ब्रह्म वेदस्तजिष्ठं तदध्यापनार्थविचारपरं च ।

अपरेणाऽऽहवनीयं दक्षिणाऽति-

क्रम्यापरेण ब्रह्मसदनमुपविशति ।

स्वसदने । गतार्थम् । आहवनीयाभिमुख इति भरद्वाजादयः । अत्राऽऽसीन एव कर्माणि करोति ।

आसःस्थानादन्वास्ते ।

विहारान् गच्छतीत्यर्थः । संस्पानपर्यन्तम् । आपस्तम्बादिभिरित ऊर्ध्वमग्रेव संसर इति लौकिके संचारेऽग्रेणाऽऽहवनीयम् ।

यजमानं वाचं यच्छेत्सुच्यमाने

वाचं यच्छत्या हविष्कृतः ।

विष्कलीप्रेवे वाचं विसृजते । व्याख्यातमेतदाश्वर्यवे ।

भूश्च कश्च वाक्चर्च गौश्च वदच स्वं च घृश्च तृश्च
पृश्चकाक्षराः पूर्वज्ञमा विराजो या इदं विष्
भुवनं ज्ञानश्रुता नो देवीस्तरसा संविदानाः
स्वस्ति यज्ञं नयत प्रजानतीरिति प्रणीताः

प्रणीयमाना अनुमन्त्रयते ब्रह्मपूताः स्थ को
यो युनक्ति स को युनक्तिवति स्मयमानाः ।

स्पष्टम् ।

कस्तथा युनक्ति स त्वा युनक्तिवति यज्ञं युनक्ति ।

एतद्व्यापदे—

सर्वमनुवीक्षते ।

सर्वं विहारमित्यापस्तम्बादयः ।

यजमान इविनिर्वप्यमासीत्युच्यमान ॐ
निर्वपेति मत्यादायि* होतारमिह त*
हुष इति इविनिरुच्यमाणमनुमन्त्रयते नि-
रुप्तं निर्वपणार्थं वा पाशम् ॥ २ ॥

इति सत्याषाढहिरण्यकेशिसूत्रे षष्ठे प्रश्ने प्रथमः पटलः ॥ १ ॥

निरुच्यमाणमेकैकमन्यस्तकृत् । अत्र प्रणवस्त्रिमात्रः । ओमम्यादान इति पाणि-
निना द्रुतविधानात् ।

इति हिरण्यकेशिसूत्रक्याख्यायां महादेशकृतायां प्रयोगवैजयन्त्यां
षष्ठे याजमानप्रश्ने प्रथमः पटलः ॥ १ ॥

अथ षष्ठे प्रश्ने द्वितीयः पटलः ।

इदं तस्मै इहर्ष्यं करोमि यो वो देवाश्चरति
ब्रह्मचर्यम् । मेधावी दिक्षु मनसा तपस्व्यन्तर्ह-
तश्चरति मानुषीष्विति वेदिदेशमभिमृशति ।

वेदिस्थलं हस्तेन स्पृशजपति । एवं यत्राभिमृशतीति तत्र सर्वत्र होयम् । इत
ऊर्ध्वं द्वितीयया कर्मनिर्देशोऽभिमन्त्रयत इत्यनुकर्षणीयं व्यवहितमपि । कुतः । योम्य-
स्यात् । इदं तस्मा इति प्रत्यक्षेण पुरोऽवस्थितं निर्दिशत्यत्रैवाभिमृशतीत्युक्तं अनु-
स्मरेत्यादौ न तथा निर्देशोऽस्ति तस्मान्नाभिमृशतीत्यध्याहारः । परद्वानादय एव
विनियोगमभिमन्त्रयत इत्येव पठन्ति । अनुमन्त्रयत इति तु प्रायेणाग्नौ प्रक्षिप्त एव प्रयु-
ज्यते तस्मात्प्रकृतमभिमन्त्रयत इत्येवानुपज्ञनीयम् । परिस्तीर्यमाणेष्वित्यत्र नानुपज्ञनी-
यम् । सप्तम्या निर्दिष्टे तु जपतीत्येव ।

चतुःश्लिष्टा युवतिः सुपेशा घृतमतीका भुवनस्य मध्ये ।
मर्मृज्यमाना महते सौभगाय यक्षं ध्रुव यजमानाय का-
मान् । वेदेन वेदिं बृहतीमविन्दन्सा पृथिव्यां प्रथतां पाधि-
वानि । तस्यां बर्हिः प्रथतां साध्वन्तरहिस्ता णः पृथिवी
देव्यस्तु । वेदेन वेदिमिति वेदेन वेदि संमृज्यमानाम् ।

अमिमन्त्रयते । वेदेनेति पठितो मन्त्र आध्वर्यवे ।

यो मा हृदा मनसा यश्च वाचा यो ब्रह्मणा क-
र्मणा द्वेष्टि देवाः । यः श्रुतेन हृदयेनेष्णता च तस्ये-
न्द्रवज्रेण शिरच्छिनयीति स्तम्बयजुर्हियमाणम् ।

अमिमन्त्रयते ।

यदुद्दन्तो जिहिंसिम पृथिवीमोषधीरपः । अध्व-
र्यवस्फ्यकृतस्फ्येनान्तरिक्षं मोरुपाव तस्मात् ।
यदुद्दन्तो जिहिंसिम जीवमस्या वेदिं चक्रुमा
मनसा देवयन्तः । मा तेन हेड उपमाम भूम्याः
शिवा नो विश्वैर्भुवनेभिरस्तिवति स्फ्येनोत्तमां
स्वचमुद्दन्यमानाम् ।

अमिमन्त्रयते ।

बृहस्पते परिशृहाण वेदिमिति परिग्राहयोः ।

अपति । अक्षान्ते पठितो देव्यस्त्वित्यन्त एव योग्यत्वात् ।

भूमिर्भूत्वा महिमानं पुषोष ततो देवी वर्धयते पयांसि । यज्ञिया
यक्षं वि च यन्ति शं चौषधीराप इह शकरीमेति कृतम् ।

अमिमन्त्रयते । कृतां वेदिम् ।

ईदेऽन्यक्तूरहमपो देवीरुपश्रुवे दिवा नक्तं च
सङ्गुधीरपस्वरीरिति मोक्षणीरासाधमानाः ।

अमिमन्त्रयते ।

आज्यमसीत्याज्यमवेक्षते यथाऽध्वर्युरग्नि-
राज्यमाज्येनापः सम्पन्पुनीत सवितुः
पवित्रैः । ता देवीः शकरीः शाकरेणमं यज्ञ-
मवत संविदाना इत्याज्यमपश्रोत्प्यमानाः ।

सकृदेव । अध्वर्योरन्यमन्त्राज्य आदितोऽधिका विहिताः । ततस्तूमयोः समाना
एवातो याजमाने पञ्चानामित्यावर्तते । अन्यथाऽन्तिमावृत्तौ विस्तीर्णादमुमयोः स्यात् ।
विशेषु चतुर्थस्य काम्ये सप्तदश कामयित्वेति ज्ञेयम् ।

पश्चानां स्वा वातानामित्येतैराज्यानि मृक्षमाणान्यग्निश्रेयं बहिर्गन्तः
पृथिव्याः सन्निहयन्त ओषधीर्विहृक्णाः । यासां मूलपुद्गधीः
स्फुर्येन शिवा नस्ताः सुहवा भवन्त्वित्यन्तर्वेदि बहिर्गन्ताः
नम् ॥ १ ॥ सुमनसो यजमानाय सन्त्वोषधीराप इह शक्-
रीश्च । वृष्टिप्राथापर्जन्य एना विरोहयतु हिरण्यवर्णाः शतव-
रश्चा अदम्भा इति बहिः मोक्ष्यमाणपूर्णा मृदु मथमानः
स्योनं देवेभ्यो जुष्टुः सदानाय बहिः । सुवर्गे लोके यजमानः
हि वेदि मां नाकस्य पृष्ठे परमे व्योमिति बहिः स्तीर्यमाणम् ।

प्रतिघातु मन्त्रावृत्तिः ।

चतुःशित्पण्डा युवतिः सुपेक्षा घृतमतीका वयुनानि
वस्ते । सा स्तीर्यमाणा महते सौमगाय सा मे धुस्व
यजमानाय कामानिति बहिषा वेदिः स्तीर्यमाणाम् ।

वेदिं मध्यमेन धातुना ।

शिवो च मे शुभा चैधि स्योना च मे सुवदा चैधूर्जस्वती च मे
षयस्वती चैभि सूपचरणा च मे स्वधिवरणा चैधीषपर्ज मे पिन्वस्व
म्रकतेजो मे पिन्वस्व स्रज्जो मे पिन्वस्व विश्वं पुष्टिं मे पिन्व-
स्वाऽऽयुरन्नाथं मे पिन्वस्व प्रजां पशून्मे पिन्वस्वेति स्तीर्णाम् ।

अभिपञ्चयते । वेदिं पूर्वेष्वनुषङ्गः । परेष्वभिपञ्चयत इत्येव ।

अस्मिन्यज्ञ उषभूय इजु मे विश्वोभाय परिधी-
न्दधामि । यतां धरुणो धरीयानभिर्देवाः सि
निरितो नुदाता इति परिधीन्परिधीयमानात् ।

परिधीन्दधामीति बहुवचनेन संसृष्टद्रव्यत्वाच्च सकृदेव सर्वानुमन्त्रणम् । तथैवोक्तं
भरद्वाजेन सर्वानिति । वैलानसेनाऽऽवृत्तिरुक्ता यं(१)न्यायेन । अतः सूत्रकृता
प्रथमत एव विनियोगमभिधाय ततो ध्रुवोऽसीत्पुक्तं, तस्मात्प्रत्येकमावृत्तिर्बहुवचनामेत-
रापेक्षं प्रत्येकमेव परिधीयमानत्वात् ।

ध्रुवोऽसि ध्रुवोऽहः सजातेषु मृयासमिति च ।

प्रतिमन्त्रमेकैकम् । तथैवोक्तमापस्तम्बभरद्वाजाभ्याम् ।

युनग्नि त्वां यन्वे अग्न इति द्वाभ्यामग्निं परिधीयमानम् ।

तृतीयपरिधेः पूर्वमेव सूर्यस्त्वेत्यनेनापि परिधानस्यैव करिष्यमाणत्वात्तस्माद्वा पूर्वं
युक्तम् ।

तेजिष्ठा ते तपना वा चरोचना मत्स्योषन्तीस्ति-
नुचो यास्ते अग्ने ताभिर्वर्माभिमितो व्यवस्य मा
त्वा दधन्यानुषानाः पिशाचा इति परिधितम् ।

परिहितमिति वा पाठः । परिहितं व्याकरणादिद्वम् । परिधितं छान्दसम् ।

विच्छिन्नमग्निं विधृतीभ्याम् सपत्नान्जातान्भ्रातृव्यान्वे च
जनिष्यमाणाः । विशो यन्त्राभ्यां विषमान्पेनान् । स्वा-
नामुत्तमोऽस्तानि देवाः । विशो यन्त्रे नुदमाने अरार्तिं
विश्वं पाप्मानममर्तिं दुर्मराणाम् । सीदन्ती देवी सुकृतस्व
लोके धृती स्थो विधृती स्वधृती प्राणान्मयि धारयती
मर्जा मयि धारयती पशून्मयि धारयतीति विधृती
साधमाने ॥ ४ ॥ अयं मस्तर उभयस्य धर्मा धर्मा
मयाजानामुतानूयाजानाम् । स दाधार समिधो विश्वरूपास्त-
स्मिन्नुचो अध्यासादयासीति विधृत्योः मस्तरस्तायमानम् ।

इत ऊर्ध्वं स्थालीमित्यन्तं साधमानां साधमानमिति यथायोगं ज्ञेयम् ।

आरोह पयो जुहु देववानान्यमर्षयः प्रथमजा ये पुराणाः ।
हिरण्यपक्षाजिरासंभृताङ्गो बहासि मा सुकृतां यत्र लोकाः ।
जुहुरसि घृताची गायत्रिपाञ्ची कविभिर्जुषाणा । अव्ययमाना
यज्ञमनुयच्छस्व सुनीती यज्ञं नयास्तुपदेवानामेवेन शर्मणा
दैव्येनेति जुहूमवाहं वाच उपभृता सपत्नाज्जातान्भ्रातृव्यान्वे च
जनिष्यमाणाः । दोहै यज्ञं सुदुषामिव धेनुमहमुत्तरो भूयासम-
धरे मत्सपत्नाः । सुधृदस्तुपभृद्घृताची त्रैलुभेन छन्दसा विश्व-
वेदः । अव्ययमाना यज्ञमनुयच्छस्व सुनीती यज्ञं नयास्तुपदेवा
नैन्द्रेण शर्मणा दैव्येनेत्पुपभृतं यो मा वाचा मनसा दुर्मरासुर्दारा-
तीयादभिदासदग्ने । इदमस्य विश्वमधरं भुवाया अहमुत्तरो भूया-
समधरे मत्सपत्नाः । भुवाऽसि धरणी धनस्य पूर्णा जागतेन
छन्दसा विश्ववेदः । अव्ययमाना यज्ञमनुयच्छस्व सुनीती यज्ञं
नयास्तुपदेवानैवधेवेन शर्मणा दैव्येनेति भुवा स्वनो मे
सीद सुधदः पृथिव्यां प्रथमि मजया पशुभिः सुवर्मे लोके दिवि
सीद पृथिव्यामन्तरिक्षेऽहमुत्तरो भूयासमधरे मत्सपत्नाः । अयं
सुवो अभिजिहति होमान्छतस्तरं छन्दसाऽऽनुधुमेन । सर्वा
यज्ञस्य समनकु विष्टा नार्हस्पत्येन शर्मणा दैव्येनेति सुवमिव

स्थाली घृतस्य पूर्णा छिन्नपयाः क्षतधार उत्सः । पारुतेन शर्मणा
 देव्येमेत्याज्यस्थालीम् ॥ ५ ॥ यज्ञोऽसि सर्वतः श्रितः सर्वतो
 मां भूतं भविष्यच्छ्रयतां शतं मे सन्त्वाशिषः सहस्रं मे सन्तु
 सृनुता इरावतीः पशुपतीरित्याद्येयं प्रजापतिरसि सर्वतः श्रितः
 सर्वतो मां भूतं भविष्यच्छ्रयतां शतं मे सन्त्वाशिषः
 सहस्रं मे सन्तु सृनुता इरावतीः पशुपतीरित्यग्नीषोमीये यो
 नः कनीय इह कामयाता अस्मिन्मन्त्रे यजमानाय मन्त्रम् । अप
 तमिन्द्राग्नी भुवनां नुदे तामहं प्रजां वीरवर्तीं विदेयेत्यैन्द्राग्रम् ।
 आसन्नमिति त्रिषु ज्ञेयम् । सांनाय्य आसाद्यमान इति विशेषस्य वक्ष्यमाणत्वात् ।

यस्त आत्मा पशुषु भविष्ट इति सांनाय्य आसाद्यमाने ।
 जपति ।

इदमिन्द्रियममृतं वीर्यमनेनेन्द्राय पञ्चवोऽचिकित्सन् । तेन
 देवा अवतोपमाभिदेषमूर्जं यज्ञः सह ओजः सनेयं शृतं
 मयि श्रयतामिति शृतं यत्पृथिवीयचरत्तत्प्रविष्टं येनासि-
 ष्वद्वलभिन्द्रे प्रजापतिः । इदं तच्छुक्रं मधु वाजिनीवद्येनो-
 परिष्ठादधि नोन्महेन्द्रं दधि मां धिनोत्विति दधि ।

एतदन्तमभिमन्त्रयते ।

अयं यज्ञः समसदद्विष्मानृचा साज्ञा यजुषा
 देवताभिः । तेन लोकान्मूर्ध्ववतो जयेमेन्द्रस्य सख्य-
 ममृतत्वमश्नामिति सश्रसन्नान्यभियुञ्जति ॥ ६ ॥

इति सत्याषाढहिरण्यकेशिसूत्रे षष्ठप्रश्ने द्वितीयः पटलः ॥ २ ॥

सश्रसन्नानीति बहुवचनेन सर्वाणि गृह्यन्ते । तथैवोक्तमापस्तम्बमरद्धानाम्पामपि
 सर्वाणि हवींश्चोति । प्रधानाङ्गार्थानि गृह्यन्ते । सश्रसन्नानीति समुपसर्गस्य ग्रहणं श्रुत्य-
 भुविधानेन । नतु संसादयतीति विधिना कानिचित्सादितानि सन्ति किंतु सादयत्या-
 सादयतीति । अथवा समुदाषापज्ञानि सन्ति सज्जानीति सामान्यमुपयेष्वप्यस्तीति
 युक्तम् । तथाचाऽऽज्यसमुदाय एक इतरसमुदाय एक इति प्रत्येकं मन्त्रावाप्तिः ।
 अभिमृशति सकृत्तत्त्वस्यैवान्यं संसज्जानीतिप्रयोगसामर्थ्यात् ।

इति सत्याषाढहिरण्यकेशिसूत्रव्याख्यायां महादेवकृत्यायां प्रयोगवैजयन्त्यां
 षष्ठे याजमानप्रश्ने द्वितीयः पटलः ॥ २ ॥

अथ षष्ठप्रश्ने तृतीयः पठः ।

विहवस्याष्टाभिः पौर्णमास्याः हवीः
व्यासमान्यभिपृशति चतुर्होत्रा च ।

यमाग्ने वर्षे इत्यनुषाकस्याऽऽदितोऽष्टाभिर्हविर्मा नो रीरिषो मा परादा इत्यः
न्ताभिः ।#

(+ पञ्चहोत्रैवावास्यायामग्निरसो माऽस्य यज्ञस्य
मातरनुवाकैरवन्तिषत्यनुच्यमानासु सामिधेनीषु जपति
दशहोतारं पुरस्तात्सामिधेनीनामुपरिष्ठाद्वा व्याचक्षीत
समिद्धो अभिराहुतः स्वाहाकृतः पिपर्तु नः । स्वगादे-
वेभ्य इदं नम इति समिद्धमभिमुच्छृण्वो अग्न इति च
मनोऽसि प्राजापत्यमिति स्तुवाधारमनुमन्त्रयते वागसीति
स्तुच्यं देवाः पितरो देवा योऽहमस्मि स सन्धजे
यस्यास्मि न तमन्तरेमि स्वं म इष्टं स्वं दक्षं स्वं पूर्वं
स्वं भ्रान्तं स्वं हुतं तस्य मेऽग्निरुपद्रष्टा वायुरुपधो-
ताऽऽदित्योऽनुरूयाता द्यौः पिता पृथिवी माता मजा-
पतिर्वन्धुर्य एवास्मि ■ सन्धजे यस्यास्मि न तमन्तरे-
मीति होतृमन्त्रेऽध्वर्युमन्त्रे च जपति मां देवेष्वाश्राव-
याऽऽमुषे वर्षस इत्यध्वर्युमन्त्रे वैशेषिकं चतुर्होतारं पुर-
स्तात्प्रयाजानामुपरिष्ठाद्वा व्याचक्षीत वसन्तमृतनां प्रीणा-
मीत्येतैः प्रयाजानां हुतं हुतमनुमन्त्रयतेऽग्निश्चक्षुष्मा-
स्तस्याहं देवयज्यया चक्षुष्मान्भूयासमित्प्राग्नेयस्याऽऽ-
ज्यभागस्य सोमश्चक्षुष्मास्तस्याहं देवयज्यया चक्षु-
ष्मान्भूयासमिति सौम्यस्याग्नीषोमयोरहमिति समस्ता-
नुमन्त्रणमेके समामनन्ति पञ्चहोतारं पुरस्ताद्वि-
षामवदानानामुपरिष्ठाद्वा व्याचक्षीताग्नेरहं देवयज्ययाऽ-
ग्नादो भूयासमित्प्राग्नेयस्य दग्धिरसीत्युपाऽऽज्यजस्या-
ग्नीषोमयोरहमित्यग्नीषोमीयस्येन्द्राग्नीयोरहमित्येन्द्राग्रस्ये-
न्द्रस्याहमित्येन्द्रस्य महेन्द्रस्याहमिति माहेन्द्रस्याग्निः

* अथ सर्वदंडिकापुरतःकेषु भगवत्पत्रं पत्रं पुष्टिमित्येवोपलक्ष्यम् । + अनुविधान्तर्गतं टीकापु-
स्तकेषु नास्ति ।

स्विष्टकृतोऽहमिति स्विष्टकृतोऽग्निर्मा दुरिष्ठात्पात्विति च
 मूरुपवर्षवर्ण एहीतीदामाहियमाणां प्रतीक्षते ॥ ७ ॥
 इह एकदित एहि भूयस्येहि श्रेयस्येहि वसीयस्येहि
 चित्त एहि दधिष एहीत्युपाश्रुपहवे सप्त देवगवीर्ज-
 पति चिदसि मनासि वस्वी रन्ती रमतिः सूनरी सनु-
 तेत्युचैरुपहवे सप्त मनुष्यगवीर्जपति विश्वा त्वं भूताऽनु-
 प्राणिहि विश्वा त्वा भूताऽनुप्राणन्तु भूरस्यायुरसीष्टि-
 रसि मूरुपवर्षवर्ण एहीमान्भद्रान्धुर्वाः अभ्येहि मामनु-
 प्रतान्यु श्रीर्वाणि मृद्वर सा नः मियासु मनुचिः मिया
 नः सुहस्रः मियवती मघोनी जुष्ट एहि रन्त एहि रमत
 एहि सूनृत एहि सुहवाम एहि सह रायस्योषेण देवीर्द-
 धैरभि मा निवर्तध्वः स्योता स्योनेन घृतेन मा समुक्षत
 नम एतदुपदं भिषगृषिर्वह्ना यद्दौ समुद्रादुदञ्चभिव
 खुचायाग्रे विमस्य तिष्ठति बृहगेभिर्दशभिर्दिशमित्यु-
 चैरुपहवे नायविदा ते मातेति होतारमीक्षमाणो वायुं
 मनसा ध्यायेदुपहृतोऽयं यजमान इत्युच्यमान उपहृतः
 पशुमानसानीति जपत्यस्मास्विन्द्र इन्द्रियं दधास्विति
 चेदाया अहं देवयज्यया पुष्टिमान्पशुमान्भूयांसमिदे भागं
 जुषस्व नो जिन्व मा जिन्वार्धस्तस्यास्ते भक्षिवाणः
 स्याम सर्वात्मानः सर्वगणाः । इहा धेनुः सह-
 वत्सा न आगावूर्जं दुहाना पयसा मयीना । सा
 नो जघ्नेन हविषोत मोभिरिदा जिन्वतां पय-
 साऽभ्यस्मानित्युपहृतमिदं व्याख्याता मार्जनी ।)

मनो ज्योतिरिति मार्जनश्लोकः ।

अथ पिन्वस्व ददतो मे मा सायि कुर्वतो मे मोषदस-
 विशो ऋत्तिरसि विशो मे कल्पन्तां कल्पन्तां मे दिशो
 दैवीश्च यानुषीश्चाहोरात्रे मे कपेतामर्धमासा मे कल्पन्तां
 मासा मे कल्पन्तामृतवो मे कल्पन्ताः संवत्सरो
 मे कल्पतां ऋत्तिरसि कल्पतां म आशानां स्वाऽऽ-
 शापाक्लेभ्यश्चतुर्भ्यो अपृतेभ्य इदं भूतस्याध्यक्षेभ्यो
 विधेम हविषा वयमिति प्रतिदिशं व्यूहति
 भजतां भागी भागं मा भागोभक्तनिरभार्गं भजा-

मोऽपस्विन्वोषधीर्जिन्व द्विपात्याहि चतुष्पाद्व दिवो वृष्टि-
मेरय ब्राह्मणानामिदं हविः सोम्यानां सोमपीथिनां
निर्भक्तो ब्राह्मणो नेहाब्राह्मणस्यास्तीति च ॥ ८ ॥

अत्रापि जपति व्यु(ज्यु)होति ज्ञेयम् । अथवा विमउपोहति अमिमृशन्जपति ।
अन्यथा प्रत्येकं मन्त्रयोर्विनियोगः कथं स्यात्तहि व्युदस्य पुनर्व्यहनम् । अतः प्रत्येकं
मन्त्रसाध्यं जपादृष्टं नान्यत् । एवं पूर्वमपीति चेति सर्वत्र तेन न सर्वैरेतदन्तैश्चतुर्धा-
करणानि पूर्वादिदिक्कमेण प्रतिदिशं सारयति । किं व्यु (ज्यु)ह्य स्पृशन्सकृन्मन्त्रं
जपतीत्यर्थः ।

इदं ब्रह्मण इदं होतुरिदमध्वर्योरिदमग्नीष इति चतुर्धा व्यादिशति ।

चतुर्धाकरणानि पूर्वादिदिक्कृतानि व्युदान्यभिमृश्य व्यादिशतीति श्रुतेः । अथ-
र्पणा चतुर्धाकृतानि यजमानेन व्युदानि एवाभिमृश्याभिमर्शनपूर्वकं मन्त्राक्षप्त्वे-
(पित्वे)त्यर्थः । हस्तेनाभिमृश्याऽऽदिशति निर्दिशति तत्तद्वत्किञ्चान्विधत्वेन निवेद-
यति । ततस्तु संवन्धज्ञानजन्येन दृष्टेनैव प्रयोजनेन ज्ञानविषयाणां चतुर्धाकरणानां
दृष्टः संस्कारो नष्टनिर्दिष्टानि तत्तद्वत्किञ्चान्वेनाज्ञा[ता]नि तैरादातुं शक्यानि ।

आग्नीध्रमथमान्वयादेशानेके समामनन्ति ।

आग्नीध्रः प्रथमो येषु व्यादेशेषु ते तथा । इदमग्नीष इदं ब्रह्मण इति कर्मेणैत्यर्थः ।

इयं स्थावत्यमृतस्य पूर्णा सहस्रवार उत्सो अग्नी-
धमाजः । स दाधार पृथिवीमन्तरिक्षं दिवं च
तेनोदनेनावितराणि मृत्युमित्यन्तर्धेनवाहार्यमा-
सन्नमभिमृशति अनापतेर्भागोऽसीति च ।

प्रथमे विकृतिषु यथार्थमूहो द्वितीये तु मोहः प्रजापतिभागमात्रत्वेन सर्वत्राभिधाने-
संभवात् ।

दक्षिणसद्वभ्य उपहर्त्वा इत्युच्यमाने दक्षिणत एतेस्पृष्टिवजः संभेष्यति ।

अध्वर्युणोच्यमाने । अद्विग्रहणान्न शमितुः प्रेषणं दक्षिणामागम्य ।

ब्राह्मणा अयं च ओदन इति दक्षिणतः परिक्रा-
न्तेभ्यस्तं चतुर्धा ज्युक्षुत्तयं ददाति । एषां ते
अग्ने समिचया वर्षस्व वाऽऽ च प्यायस्व । वधिषी-
महि च वयमा च प्यासिषीमहि । यं ते अग्न आहु-

आम्यहं वासिपितथरन् । प्रजां च तस्य मूलं च
नीचैर्देवा निवृथत । अग्ने यो नो भिदा सति
समानो यश्च निवृथः । इधमस्येव प्रक्षायतो मा त-
स्योच्छेषि किंचन । यो मां द्वेष्टि जातवेदो यं चाहं
द्वेष्मि यश्च माम् । सर्वास्तानग्ने संदह याश्चाहं
द्वेष्मि ये च मामित्यनूपाजसमिधपाधीयमानाम् ।

अभिमन्त्रयत इति शेषः ।

वेदिर्वाहीः गृतं हविरिध्मः परिधयः क्षुचः । आङ्ग-
यज्ञ रुचो यजुर्वाज्याश्च वषट्काराः सं मे सभ-
स्यो नमन्तामिधमसंनहने हुत इतीधमसंनहने हुते ।

जपति ।

अङ्गिरसो माऽस्य यज्ञस्य प्रातरनुवाकैरहौपुरित्यनूपाजेषु जपति
सप्तहोतारं पुरस्तादनूपाजानामुपरिष्ठाद्वा व्याचक्षीत वहिषोऽहं
देवयज्यया प्रजावानभूयासमित्येतैरनूपाजानां हुतं हुतमनु-
मन्त्रयते वाजस्य मा प्रसवेनेति द्वाभ्यां क्षुचौ व्यूह्यमाने ॥ ९ ॥

अभिमन्त्रयते ।

वसुन्देवान्यग्नेनापिमेयं रुद्रान्देवान्यग्नेनापिमेयमादित्यान्देवान्य-
ग्नेनापिमेयमिति परिधीनयमानान्समरुक्तां वहिर्हविषा घृतेन
समादित्यैर्वसुभिः सं मरुद्भिः । सभिन्द्रेण विश्वेभिर्देवेभिरह्नां
दिव्यं नभो मच्छतु यत्स्वाहेति क्षुधु प्रस्तरमय्यमानमपिमे-
यज्ञो यज्ञमयाद्देवा अरंकुतः सोमः । तं मित्रो वरुणो
अर्यमा रायस्पोषा यजमानं विशान्तिवति प्रस्तरस्य तृणमपाचम् ।

अभिमन्त्रयते ।

अग्नेरहमुज्जितिमत्तुल्लोपमितिसूक्तवाक्येन होता यां यां
देवतामभिध्याहरति तां तां यजमानोऽनुमन्त्रयते ।

तां तां यजमानः सजनुमन्त्रयते । तथाच यावत् इष्टा देवतास्ताः सर्वा अपि
शाखान्तरीयपठेनानुमन्त्रयते । तथाचाऽऽह भाष्यकारः—अग्नेरहमिति । यपालिङ्गं
देवता अनुमन्त्रयत इति छापदेन वक्तव्ये यां यां देवतामभिध्याहरति तां तामिति

पचनं यस्या यस्या अस्ति होतुरभिध्वाहरणं तस्यास्तस्या अनुमन्त्रणं यथा स्यादिति । तेनोपांशुयानस्याऽऽन्यपानां चासत्यपि तैत्तिरीयकपाठे कार्यमनुमन्त्रणम् । पाठः शास्त्रान्तरीयोऽनुमेयः । केचिदुपांशुयानाक्यपानां तद्विकाराणां सचनदेवतानां च न कुर्वन्ति पाठाभावात् । तेषामाचार्यप्रथनानर्थक्यं स्यात् । ऐन्द्राग्नस्य निर्वाणवदग्नीषोमी-
यस्य परिव्रानवत्तेषां शास्त्रान्तरे पाठसद्भावा इति भगवतः सत्याषाढस्याभिप्रायः ।

यहिं होता यजमानस्य नाम गृह्णीयाच्चाहिं
ब्रूयादेमा अग्निसाक्षिषो दोहकामा इति ।

यहिं यदा तर्हि तदा ब्रह्मवर्चसं म आगम्यादित्यन्तः ।

सा मे सत्याऽऽग्निदेवेषु भूयान्मन्यान्मन्त्रयतमाञ्जुष्टोऽञ्जुष्टतमाँदरै-
रुता मनसा तच्छक्रेयं यज्ञो दिवः* रोहतु यज्ञो दिनं गच्छतु यो
देवयानः पन्थास्त्रेन यज्ञो देवाः* अप्येतित्यग्नीष्णु जपति ।

आशीष्णु होत्राऽऽयुराशास्त इत्यादिषूच्यमानासु जपति ।

अदो म आगम्यादिति यत्कामयते तस्य नाम गृह्णाति ।

स्वर्गो माऽऽगम्यादित्यादिना यत्कामयते तस्य कामो यज्ञो माऽऽगम्याद्विष्णुम-
क्तिर्माऽऽगम्याद्ब्रह्मज्ञानं माऽऽगम्यादिति यज्ञोचते तस्य नामानेन प्रकारेण गृह्णीयात् ।

रोहितेन त्वाऽग्निदेवतां गमयत्वित्थेतैः प्रस्तरमवसृष्टम् ।

आहवनीयेऽवसृष्टमनुमन्त्रयते त्रिभिः । इतः परमपि द्वितीयानिर्दिष्टं यद्यग्नौ
प्रक्षिप्तं तर्हि तत्रानुमन्त्रयत इत्यनुपजनीयमन्त्रेण द्वितीयान्तेऽभिमन्त्रयत इति तथैव
भरद्वाजोपदेशात् ।

दिवः स्त्रीलोऽवततः पृथिव्या अध्युस्थितः । तेनास-
हस्रकाण्डेन द्विषन्तं तापयामसि दिवसस्ताप्यतां बहु-
मानागास्तप्यौषधय इति प्रस्तरस्य तृणमनुमहत्तम् ।

आहवनीये ।

विष्णोः जघोरहमिति शंयुषाके ।

जपति । गमेयमित्यन्तः ।

वि ते मुञ्चामि रत्नना इति द्वाभ्यामग्निं परिधिषु महियमाणेषु ।

आहवनीयमभिमन्त्रयते ।

इष्टो यज्ञो भृगुभिर्द्विविणोदा यतिभिराशीर्दा वसुभिराशीर्वा*
अथर्वभिः । तस्य मेष्टस्य वीतस्य द्विविणमागम्यादसुर्वज्ञो वसुमा-

न्यङ्गस्तस्य भा यङ्गस्य वसोर्वसुमतो वस्त्रिहाऽऽगच्छत्वदो भ
 आगच्छस्विति सःस्त्रावभाभान्यत्कामयते तस्य नाम शृङ्गाति ।
 शृङ्गावाननुमन्त्रयते । अन्यत्पूर्वपत् ।

वेदोऽसि विधिरसीतिवेदमन्तर्वेद्यासन्नपभिमृशति ।

आप्तं कृत्वाऽभिमुखति ।

त्रिदेवैतस्य पुरस्तादुपरिष्ठादा यथाज्ञातुम्यस्याभिध्यायेतस्य
नाम मृत्प्राचदेवास्य सर्वं वृक्ष इति विज्ञायते ॥ १० ॥

इति सत्याषाढहिरण्यकेशिसूत्रे षष्ठे याजमानप्रश्ने
तृतीयः पटलः ॥ ३ ॥

विदेथेति पदस्य पूर्व पश्चाद्वा आतृण्यस्य यद्यदभिप्रायेणमास्तिवति तस्य नाम
सूक्ष्मिपात्ताभ्यसो व्यावृत्तिं विदेथेति ज्ञेयम् । अर्थवाचोऽन्यो विश्वासात्पर्यः ।

इति सस्यावाधिरूप्यकेसिसूत्रव्याख्यायां महादेवकृतायां मयोगनै-
जयन्यां षष्ठे याजमानमक्षे तृतीयः पटलः ॥ ३ ॥

अथ षष्ठप्रश्ने चतुर्थः पटलः ।

पत्नीसंयाजेषु सोमस्याहं देवयज्यया सुरेता रेतो
विधीयेति सोमस्य त्वष्टुरहं देवयज्यया पशूनां
रूपं पृषेयमिति त्वष्टुर्देवानां पत्नीनामहं देवय-
ज्यया प्रजनिषीय प्रजया च पशुभिश्चेति देवपत्नी
राकाया अहं देवयज्यया प्रजावान्भूयासमिति
राकां सिनीवाल्या अहं देवयज्यया पशुमान्भूया-
समिति सिनीवालीं कुडा अहं देवयज्यया पुष्टि-
मान्भूयासमिति कुडूमधिर्गृहपतिर्यज्ञस्य प्रतिष्ठा
तस्याहं देवयज्यया प्रतिष्ठावान्भूयासमि-
त्यधि गृहपतिं देवानां पत्नीरभिर्गृहपति-
रिति समस्त्वानमघ्नणमेके समामनन्ति ।

यद्यत्र अन्धकार एव पत्नीसंयानास्तदा समस्तानुमन्त्रणम् । सौम्य(सोम)स्य स्वहृदिस्मृ-
मयत्र हृतमिति ज्ञेयम् । अन्यत्र यद्यपि देवतास्तथाऽपि हृतमिति ।

इडाऽस्माननुषस्तान्घृतेन यस्याः पदे पुनते
देवयन्तः । वैश्वानरी शकरी वावृषा-
नोपयज्ञमस्थित वैश्वदेवीत्याज्येदाम् ।

अभिमन्त्रयते ।

या सरस्वती यशोभगीना तस्यै ते
स्वाहेति फलीकरणहोमे हूयमाने
मुखं विमृष्टे । या सरस्वती यशोभगीना
तस्यै ते स्वाहेति हुते मुखं विमृष्टे ।

हस्तेनानुलोमं मार्षे । अग्नयेऽदन्वायवेऽशीततनव इदम् । विश्वेभ्यो देवेभ्य इदम् ।

वेदोऽसि वित्तिरसीति वेद* होत्रा पत्न्यै प्रदीयमानम् ।

अभिमन्त्रयते होत्रा पत्न्यै प्रदीयमानम् । सनेयमित्यन्तः ।

वेदोऽसि वेदसे त्वा वेदो मे विन्देति वा ।

पूर्वस्य विकल्पार्थः ।

घृतवन्तं कुलायिनमिति वेदमुपस्थेऽस्यमानम् ।

पत्न्या उपस्थे लिप्यमाणं वेदमभिमन्त्रयते । वाजिनमित्यन्तः ।

वेदोऽसि वेदो म आहर तृप्तस्त्वं
तृप्तोऽहं प्रजया पशुभिर्भूयासमिति वा ।

गतम् ।

त्वया वेदिं विविदुः पृथिवीं त्वया यज्ञो जायते
विश्वदानिः । अच्छिद्रं यज्ञमन्त्रेषु विद्वान्त्वया
होता संतनोत्यर्धमासानिति वेद* स्तीर्यमाणम् ।

होत्रा गार्हपत्यात् ।

अग्नेऽदन्वायो इति समिष्टयजुः ।

अनुमन्त्रयते । स्वाहान्तो मन्त्रः सकृदेव । समिष्टयजुर्नानात्वेऽप्यन्ते । वातायेदम् ।

अत्र नानादेवता पदानि श्रूयन्ते तथाऽप्युक्तमाध्वर्यवे तज्ज्ञेयम् ।

दिवः खीलोऽवततः पृथिव्या अध्युत्थितः तेना-
सहस्रकाण्डेन द्विषन्त* शोचयामासे द्विषन्ते बहु
शोचत्वोषधे यो अह*शुचमिति बर्हिर्नुर्भूतम् ।

अनुमन्त्रयते ।

सं यद्वपतिराशिषेति ॥ ११ ॥ यजमानभागं
भक्ष्णाति श्रुतस्य दध्मश्च ब्राह्मणोऽभ्राति न
वैश्यराजन्याविद्वद् हविः प्रजननं मे अस्त्विति
श्रुतस्य दधिकाणो अकारिषमिति दध्मः ।

स्पष्टम् ।

अन्तर्बोदे प्रणीतासु मार्जयते ।

उत्तरार्धमिदम् ।

अध्वर्युश्चास्मै संवतां धारा सावयति सद-
सि सन्मे भूया इत्यानीयमानासु जपति ।

प्रणीतासु स्ताव्यमाणास्त्वध्वर्युणा ।

माच्यां दिशि देवा ऋत्विजो मार्जयन्तामिति
प्रतिदिशं व्युत्सिञ्चति सप्तद्वं वः प्रहिणोम्य-
क्षिताः स्वां योनिमपिगच्छत । अच्छिद्रः प्रजया
भूयासं मा परसेचिमत्पय इति शेषं निनयति ।

प्रणीताशेषं वेद्याम् ।

यदप्सु ते सरस्वति गोष्वश्वेषु यन्मधु । तेन मे
वाजिनीवति मुखमरुग्धि सरस्वतीति मुखं विमृष्टे ।

हस्तेन ।

अत्र यजमानभागप्राशनमेके समामनन्ति ।

स्पष्टमन्वत् ।

अत एवोपोत्थाय विष्णोः क्रमोऽसीति
चतुरो विष्णुक्रमान्क्रामति दक्षिणेन प्रक्रम्य
सव्येनानुप्रक्रामति न सव्येन दक्षिण-
मतिक्रामति नाऽऽहवनीयमतिक्रामत्युत्तर-
मुत्तरं ज्यायाःसं तिष्ठत्तुर्थं जपति ।

अतो यजमानायत्तनादेवोत्थाय नान्वत्र स्थितः । दक्षिणपादेनाग्रे प्रक्रम्य सव्येन
तदनुत्तरमुत्तरं प्रक्रमणं ज्यायो दीर्घं त्रीण्येव चतुर्थं प्रक्रमणं नास्ति तृतीये प्रक्रमणे
तिष्ठत्तुर्थं विष्णोः क्रमोऽसि शमूयत इति जपति ।

उद्यमथ मित्रमहः सपत्नान्मे अनीनसः । दिवै-
नाम्बिधुता जाहि निम्नोचमपरान्कृधि । उद्यमथ

विनो भज पिता पुत्रेभ्यो यथा । दीर्घायुत्वस्य
हेक्षिषे तस्य नो देहि सूर्य । उद्यन्त मित्रमह
आरोहकुचरां दिवम् । हृद्रोगं मम सूर्य हरि-
माणं च नरस्य । शुक्रेषु मे हरिमाणं रोपणाकासु
दध्यसि । अथो हास्त्रिवेषु मे हरिमाणं निदध्यसि ।
उदगादयमादित्यो विश्वेन सहसा सह । द्विषन्तं
मम रन्धयन्मो अहं द्विषतो रघम् । यो नः शपाद-
शपतो यश्च नः शपतः शपात् । उवाच तस्मै
निष्क्रुच सर्वपापं समूहताम् । यो नः सपत्नो
यो रणो भर्ता भिदासति देवाः । इधम-
स्येव प्रज्ञायतो मा तस्योच्छेपि किंचनेति ॥१२॥
आदित्यमुपतिष्ठतेऽग्न्य सुवः सुवरगन्मेति च ।

वेहीत्यन्तः ।

इदमहममुं भ्रातृव्यमाभ्यो दिग्भ्योऽस्यै दिक्
इति यं द्वेष्टि तस्य वधं मनसा ध्यायति ।

द्विष्य इत्यन्तः ।

यद्यभिचरेदिदमहममुष्याऽऽमुष्यायणस्य प्राणं नि-
वेष्टयापीति दक्षिणपादस्य पाष्ण्यां निवेष्टयति ।

अमुष्येति वक्ष्यन्तं नाम शत्रोर्गृह्णाति । अमुष्यायणस्येति यस्यापत्यं तस्य तद्धिता-
नाम् । अयत्तसंयुक्तमिदं न यज्ञाङ्गम् ।

ऐन्द्रीमावृत्तमन्वार्धे इति प्रदक्षिणमावर्तते
पुण्या भवन्तु या लक्ष्मीः पराभवन्तु याः
पापीरिति दक्षिणमस्तमभिपर्यावर्तते ।

दक्षिणस्कन्धमभिपक्षीकृत्याऽऽवर्तते ।

तेजोऽसीत्याहवनीयमुपपर्यावर्तते ।

प्रसज्यमाहवनीयमुपाभिपर्यावर्तते ।

समहं प्रजयेत्पुपतिष्ठते ।

आहवनीयम् । पोष इत्यन्तः ।

समिद्धो अग्न इत्सुपसमिन्वे ।

दीयासमित्यन्तः ।

वसुमान्यङ्ग इत्युपतिष्ठते ।

मृषासमित्यन्तः ।

अग्ने चहे स्वदितुं नस्तनये पितुं पच । विभुः शं
तोकाय तनुवे स्योन इति दक्षिणाग्निमुपतिष्ठतेऽग्र
आयुष्यग्ने पचस्वेत्याग्निपावयानीभ्यां गार्हप-
त्यमुपतिष्ठतेऽग्रं गृहपत इति च तामाशिषमा-
शासे तन्तवे ज्योतिष्मतीमित्यजातपुत्रो भूयात् ।

भूयादुच्चैरविद्यमानपुत्रः ।

तामाशिषमाशासेऽमुष्मै ज्योतिष्मतीमिति जातपुत्रः ।

विद्यमानपुत्रः ।

बहुपुत्रः सर्वेषां पुत्राणां नामान्यनु-

व्रुत्य ज्योतिष्मतीमित्यन्ततो वदति ।

तामाशिषमाशासेऽमुष्मा अमुकशर्मणेऽमुकशर्मणे ज्योतिष्मतीमिति ।

ज्योतिषे तन्तवे त्वाऽसावनु मा ज्यो-

तिषा तन्वित्यन्तराऽग्नी निधीदति ।

ज्योतिषे तन्तवे त्वेत्युक्त्वा नाम गृह्णाति ज्येष्ठस्य संवृद्ध्याऽमुकशर्मणि ।

वेदवृणाम्युपस्थ आधाय ये देवा यज्ञ-

हन इत्यन्तर्वेद्यासीनोऽतीमोक्षाञ्जपति ।

अतिमोक्षमन्त्रान् । उपस्थो दक्षिणे जानु सव्ये कृत्वा पादयोः पाण्यौ व्यत्यासेन
सकपूतोः समीपे नयेदेष उपस्थो गोमुखासनमिति प्रसिद्धं योगशास्त्रे ।

कस्त्वा युनक्ति स त्वा विमुञ्चत्विति यज्ञं विमु-
ञ्चति सर्वमनुवीक्षतेऽग्रे व्रतपते व्रतमचारिषमि-
त्येतैर्व्रतं विसृजते यज्ञो बभूव स आबभूवेति
यज्ञस्य पुनरालम्ब्य जपति गोमां अग्रेऽविमां
अन्वी यज्ञ इति प्राकृत्क्रम्य जपति ॥ १३ ॥

प्रार्थी विशमुत्क्रम्य ।

यज्ञं शं च ते यज्ञं नमो नमश्च ते यज्ञं त्रिवेन मे
संतिष्ठस्त्वं स्योनेन मे संतिष्ठस्व सुभूतेन मे संति-
ष्ठस्व ब्रह्मवर्चसेन मे संतिष्ठस्व यज्ञस्यार्धमनु संतिष्ठ-
स्वोप ते यज्ञं नम उप ते नम उप ते नम इति जपति ।

स्पष्टम् ।

दृष्टिरसि दृष्ट मे पाप्मानमृतात्सत्यमुपागामन्सु
अदेत्पप उपस्पृश्य यथेतं प्रतिनिष्क्रामति ।

स्पष्टम् ।

ब्राह्मणास्तर्पयित्वा इति संभष्यति ।

मनुष्यनादधिकास्तर्पयति मक्ष्यभोज्यादिपरिवेषणेन । अष्टौ दश वेति वैखानसः ।
तथा पशौ शतमिति । तर्पयतेति प्रेषोऽध्वर्युं प्रत्यन्यं पाकसंस्कर्तारं वा प्रति । आत्मानं
प्रत्येवेति रात्रान्तः ।

एवं विहितं प्रवसतोऽपि याजमानम् ।

प्रवास्तस्यापि याजमानं भवत्येव ।

यस्यामस्य दिश्यप्रयो भवन्ति तां दिशमभिमुखो मन्त्राञ्जयति ।

याजमानमन्त्रान् । स्पष्टम् ।

अध्वर्युः कर्माणि करोति ।

यद्यपि न यजमानस्य प्रतिनिधिस्तथाऽपि परार्थे हस्त्येव प्रतिनिधिरतो यान्यन्या-
र्थाणि तानि समन्त्राण्येव कुर्यादध्वर्युः । स्वामित्वप्रयुक्तसंस्कारेषु न प्रतिनिधिरित्वेवमु-
पपादितम् । कर्तृत्वे त्वस्त्येव प्रतिनिधिरिति भावः ।

अन्यान्यभिमर्शनात् ।

अभिमर्शनं वेदेर्हविषां च तद्धिनाऽन्यानि, दर्शितमभिमर्शनं जपाङ्गमिति । यद्यर्थं
करणमन्त्रः स्यात्तदाऽध्वर्योरेव समन्त्रं कर्म स्यात् । न मन्त्रो जपपूर्वभाव्यङ्गम् । अतः
एवाभिमृश्य जपवीत्येतद्वह्नेन व्याख्यातम् । जपस्य वेदिसंस्कारत्वात्तस्मादभिमर्शन-
स्याङ्गत्वं संस्कारकं जपं प्रत्येव संस्कारस्य यजमानार्थत्वाच्चाभिमर्शनं परार्थं किं तु
जपस्य पूर्वभाव्यङ्गं तदर्थं सदापि यजमानसंस्कार एव ।

तस्याङ्गभूतस्य लोपेऽपि प्रधानार्थान्मन्त्राङ्गपेदेवेत्याह—

यजमानो मन्त्राङ्गपत्यन्यान्यादेशनात् ।

व्यादेशनं चतुर्धाकरणानामिदं ब्रह्मण इत्यादि । तदभिमृश्यैवेदमित्यादिकमिरयुक्त-
मेव । तन्नाभिमर्शनसद्भावेऽपि तस्य व्यादेशनाङ्गता व्यादेशनं च परार्थमतोऽभिमर्शन-
मपि कृत्वाऽध्वर्युरेवेदमित्यादिशति करणमन्त्रत्वाभावेऽपि करणमन्त्रवदेव द्रव्यसंस्कार-
मन्त्राणामपि परार्थत्वाद्ध्युर्युप्रतिनिधित्वमस्त्येव । तेन तान्न यजमानो जपतीत्यर्थः ।
ब्रह्म पिन्वस्वेत्यादिनपोऽपि व्यादेशनाङ्गं ब्राह्मणानामिदं हविरिति लिङ्गात् । ततस्तु
व्यादेशनशब्देन तदङ्गमन्त्रजपो लक्ष्यते । सोऽप्यध्वर्युर्गैव कार्य इत्येवं नाऽऽशङ्कनी-
यं जपस्य साक्षाद्यजमानसंस्कारत्वात्तेनैव कार्यः । ओं निर्वपेत्यस्य स्थानेऽग्रे हविर्नि-

र्विष्वाभीत्युक्तमेव । शुष्मदर्शं प्रत्यादेशो वक्षिणत एतेति ब्राह्मणा अयं व ओदन इति
 चाध्वर्युरेव भूषते भुवनपत इति ब्रह्मवरणमध्वर्युणा समर्थं कार्यं न तत्र
 जप इत्यर्थः । ओं निर्वपेत्वापि । आदेशनमन्त्रादन्यान्मन्त्रानित्यर्थः । स्पष्टीकृतं
 याप्यकृता—अध्वर्युणा कर्तव्यानि । तानि वक्ष्यामः । ब्रह्मवरणम् । अग्ने
 हनिः । इदं ब्रह्मण इति व्यादेशनम् । वक्षिणत एत ब्राह्मणा अयं व ओदन
 इति दानमन्त्रः । ब्राह्मणाश्चतुर्विधतया इति प्रैवश्च । आत्मानं प्रत्यपि परार्थत्वात् ।
 अयामन्त्रकाप्यध्वर्युर्कर्तव्यानि । प्रस्तरधारणम् । इडारम्भः । इडाप्राशनम् । प्रतिदिशं
 व्यूहनं च । प्रणीतासु मार्जनं समिन्धनं च । अथ प्रवसता यजमानेन सर्वे मन्त्रा
 अपितव्याः प्रयोगक्रमेण । अध्वर्युकृतानि याजमानानि वर्जयित्वा । यथा ब्रह्मवरणम् ।
 ओं निर्वपेत्वादि । अध्वर्युवर्ज्यानि । यजमान वाचं यच्छ । यजमान हविर्निर्विष्वायामि ।
 वर्षतु ते वर्जय्य हत्येतानि । एतयोरपि यजमानं स्मृत्वा जप इत्येव न्याय्यम् । अन्या-
 न्यादेशनादित्यभिधानात्प्रतिदिशं व्यूहनमध्वर्युः । जपो याजमानं मध्येति व्यादेशनं
 समन्त्रमेवेदं ब्रह्मण इत्यादिकमध्वर्योः । अन्यथा सूत्रविरोधः स्यात् ।

एवं विहितमिष्टिपशुबन्धानां याजमानम् ।

एवं विकृतेष्टिषु निरुदादिपशुबन्धेषु केदमेव वैशेषिकं तत्र तत्रैवोक्तम् ।

यथाविकारमनुमन्त्रणाः ।

अग्नेरहं देवयज्यवेति यद्यपि देवतामात्रं श्रूयते तथाऽपि तस्य द्रुतस्यानुमन्त्रणमित्यु-
 क्तमेव । हविष एव विकारेणानुमन्त्रणमन्त्रा ज्ञेया नतु द्विदेवतस्य द्विदेवत एकदेवतस्यै-
 कदेवतस्य इति, इन्द्रस्य चेन्द्रियावीति किंतु हविःसामान्यात् । अनुमन्त्रणमन्त्रो यो
 यस्य हविषो विकारस्तस्य तस्य तेनाविकृतेनोहितेन वा ।

अपवादमाह—

इन्द्रस्य वैश्वस्येह देवयज्ययाऽसपत्नो भूयासः
 सरस्वत्या अहं देवयज्यया वाचमन्त्राय पुषेयं
 पूष्णोऽहं देवयज्यया पुष्टिपान्यशुभान्भूयासमादित्या
 अहं देवयज्यया मजनिषीय मजया च पशुभिश्च
 चावापृथिन्योरहं देवयज्ययोमयोर्लोकयोर्ऋध्यासं भू-
 मानं प्रतिष्ठां गमेयमर्यम्णोऽहं देवयज्यया स्वर्गं लोकं
 पुषेयं विश्वेषां देवानामहं देवयज्यया प्राजैः सायु-
 ज्यं गमेयमिन्द्रस्येन्द्रियावतोऽहं देवयज्ययेन्द्रियावी

पशुमान्भूयासमिन्द्रस्य आतुरहं देवयज्यया आतो

भूयासमिति मत्यसाम्नाता अनूपज्जनाः ॥ १४ ॥

इति हिरण्यकेशिसूत्रे षष्ठे याजमानप्रश्ने चतुर्थः पटलः ॥ ४ ॥

एतेषु हविषु प्रकृतितोऽतिदेशेन प्राप्ता अनुमन्त्रणमन्त्रास्तेषामनारभ्य प्रत्यक्षवचनैः
प्राप्तेर्नाथः । एते मन्त्रा लिङ्गेन यत्र यत्र यस्य प्रतिपाद्या देवता तत्र हविषि पुरोडाशे
चरावामिक्षायां वा प्राप्नुवन्ति । नतु विकारेष्वन्यदेवताकेषु तेषु दर्शपूर्णमासाभ्यामेवा-
तिदेशात् । निरूपितमेतत् ।

इति सत्यापादहिरण्यकेशिसूत्रप्रक्याख्यायां महादेवकृतायां प्रयोगवैज-
यन्त्यां षष्ठे याजमानप्रश्ने चतुर्थः पटलः ॥ ४ ॥

अथ षष्ठप्रश्ने पचसः पटलः ।

अग्न्याधेयस्य याजमानं क्वास्वास्यापः ।

स्पष्टम् ।

पुरस्ताद्वाह्नौदनिकात्केचदमक्षणि वापयते नस्त्वानि

निकृन्तते दतो भवते स्नात्यहतं वासः परिधत्ते ।

प्रथमन्नक्षौदनात्पूर्वं स्पष्टमन्यत् ।

अह्नौदनं माशितवज्यो वरं ददाति ।

वरोऽनाक्यस्य गुह्याद्वयं सुवर्णमृत्विग्भ्यः ।

आहितासु समित्सु मिथुनावसिक्तेरेतसौ ददाति ।

अभ्यग्न्याऽऽहितासु तेभ्य एव क्षीपुंसौ पूर्वमसिक्तमगतं रेतो ययोस्तादृशौ
गावौ ददाति ।

न मयाति न मवसति ।

सगृहो ■ प्रधाति विना गृहेण प्रवासस्तमपि न करोति ।

नास्यग्निं गृहाद्धरन्ति ।

अस्य यजमानस्य गृहादन्ये नाग्निं नयन्ति ।

अन्यतश्च नाऽऽहरन्ति ।

तदीया अन्यतोऽपि नाऽऽनयन्ति । लौकिकाग्निप्रतिषेधोऽन्यस्य तु हरणं न
प्राप्तमेव ।

शिल्पैरेतां रात्रिं जागर्ति ।

एतां रात्रिं यस्यामर्चोदिते सूर्य आहवनीयमाधास्यन्भवति । शिल्पैर्वाग्निवेणुमृदङ्गा-
दिभिर्निद्रामतिबाहयति ।

शल्कैरग्निमिन्धानं उभौ लोकां सनेम-
हम् । उभयोर्लोकयोर्नैव ध्वाऽतिमृत्युं तरा-
म्यहमिति शल्कैस्ताः रात्रिमग्निमिन्धे ।

मासौदनिकमग्निं शल्कैः काष्ठतप्तनैर्दीप्तं करोति । सकृन्मन्त्रस्तूष्णीमनन्तरं, रात्रि-
मिति काण्ठध्वनोरत्यन्तसंयोग इति वचनात्संयतम् ।

मही विश्वपत्नी सदने ऋतस्वार्वाची एतं धरुणे रयी-
णाम् । अन्तर्वेत्नी जन्यं जातवेदसमध्वराणां जन-
ययः पुरोगामीत्यरणी मदीपमाने प्रतीक्षत आरोहतं
दशतः शकरीर्मतेनाश आयुषा वर्षसा सह ।
ज्योन्जीवन्त उत्तरामुत्तराः सर्वा दर्शमहं पूर्णमासं
यज्ञं यथा यजा इति प्रतिगृह्णात्पृत्वियवती स्थो
अग्निरेतसौ गर्भं दध्यायां ते वामहं ददे तत्सत्यं
यदीरं विश्वथो वीरं जनयिष्यथः । ते मत्पातः प्रजन-
यिष्येथे ते मा प्रजाते प्रजनयिष्यथः । प्रजया पशुभि-
र्जसवर्षसेन सुरर्गे लोक इति प्रतिगृह्णाभिप्रयते ।

सकृदेव पूर्वं मन्त्राः ।

आत्मन्नाग्निं गृह्णीति यथाऽध्वर्युरिदमहमनृतात्सत्य-
मुपैमि सत्यान्मानुषमुपैमि मानुषादैव्यमुपैमि दैवीं
वाचं यच्छामीति वाचं यच्छति प्रजापतेस्त्वा
प्राणेनाभि प्राणिमि पूष्णः पोषेण मह्यम् । दीर्घा-
युत्वाय शतशरदाय शतः शरद्व्य आयुषे वर्षसे
जीवात्सै पुण्यायेति जातमभिप्राणित्यहं त्वदस्मि
मदस्मि त्वमेतन्ममासि योनिस्तव योनिरस्मि ।
ममैव सन्वहं हृष्यान्यग्रे पुत्रः पित्रे लोककृज्जात-
वेद इति जातमभिप्रयत्य वरं ददाति ।

जातमग्निमभि उपरि नासया द्वाप्तं मुञ्चति ।

वाचं विसृजतेऽत्र शौभे वाससी परिदधाते यजमानः पत्नी च ।

परिदधाते इति द्विवचनेन याजमाने दंपत्योरेव ग्रहणे पुनर्निर्देशो यजमानद्वित्व-
शङ्कानिवृत्त्यर्थः ।

ते अपवृत्तेऽग्न्याधेयेऽध्वर्यवे दक्षो वाभ्यां वाभ्यां
न्याहृत्तृभ्यां येन येन यथर्थाधानेन वाभ्यां

आभ्याः सर्पराक्षीभ्यां येन येन च धर्मशिरसा
दधाति सर्वत्र तेन तेनोपतिष्ठते ॥ १५ ॥

स्पष्टम् ।

सुगार्हपत्यो विदहन्मरातीरुषतः श्रेयसीः श्रेयसी-
र्दधत् । अग्रे सपत्नाः अपवाधमानो रायस्योष-
मिषमूर्जमस्मासु धेहीत्यादितं गार्हपत्यमुपतिष्ठत
इमा च मासुपतिष्ठन्तु राय आभिः प्रजाभिरिह
संवसेय । इहो इमा तिष्ठन्तु विश्वरूपी मध्ये
घसोर्दोदिहि जातवेद इति मध्यदेशे हिवमा-
णमभिमन्त्रयते समयार्धे वरं ददात्यानशे व्या-
नशे सर्वमासुन्यनिश इत्यादितमाहवनीयमुपतिष्ठते ।

समयार्धेऽर्जोदिते मूर्धे वरं ददाति ।

ये ते अग्रे शिवे तनुवी विराड्च स्वराड्च ते मा
विशतां ते मा जिन्वतां ये ते अग्रे शिवे तनुवी
सम्नाड्चाभिभूष्य ते मा विशतां ते मा जिन्वतां ये
ते अग्रे शिवे तनुवी विभूष्य परिभूष्य ते मा विशतां
ते मा जिन्वतां ये ते अग्रे शिवे तनुवी प्रभूरी च
मभूतिश्च ते मा विशतां ते मा जिन्वतां यास्ते अग्रे
शिवास्तनुवस्ताभिस्त्वा दध इति शिवाभिस्तनु-
भिरादितमाहवनीयमुपतिष्ठते स्मिन्च स्त्रीहितश्च
स्मिहितश्च सदास्त्री चामतिश्चानाहुतिश्च निर्ज-
तिरेतास्ते अग्रे घोरास्तनुवोऽमर्त्यो मर्त्यस्तान्
च्छन्तु सोऽस्मान्दोष्टि यं च वयं द्विष्य इति
पुरस्तात्पूर्णाहुतेर्घोराभिरुपतिष्ठते पूर्णाहुतौ वरं
ददात्पुनरिष्टात्पूर्णाहुतेः शिवाभिरुपस्थाप ।

ये ते अग्रे शिवे तनुवावित्वाष्ट्रकामिः पुनः ।

विराजकभैरुपतिष्ठतेऽथर्षपितुं मे गोपायार्जं माणेन
संमितम् । त्वया मुक्ता इवपूर्वं मदन्तः शतं
अनिम शरदः सवीरा इति दक्षिणार्धे नर्यं प्रज्वा
मे गोपाय मूलं लोकस्य संततिम् । अहमनो

हृदयाभिर्मितां तां ते परिददाम्यहमिति गार्ह-
पत्य* शास्त्रं पशुन्मे गोपाय विश्वरूपं धने वसु ।
शुश्राणां पुष्टिमानन्दं तास्ते परिददाम्यहमित्याह-
वनीय* सम्यसर्भा मे गोपायेन्द्रियं भूतिवर्धनम् ।
विश्वजनस्य छायां तां ते परिददाम्यहमिति स प्रथ
सर्भा मे गोपाय ये च सभ्याः सभासदः । तानि-
न्द्रिपावतः कुरु सर्वमायुरुपासतामिति सम्यपहे
बुध्निय मर्षं मे गोपाय श्रियं च यशसा सह । अद्वेषे
बुध्नियाय मर्षं श्रियं यशः परिददाम्यहमित्याव-
सध्यं पञ्चधाऽग्नीन्व्यक्रामद्विरादृष्ट्वा प्रजापतेः ।
ऊर्ध्वारोहद्रोहिणी योनिरग्नेः प्रतिष्ठितिरिति सर्वान् ।

अग्नीन्सकृत् । स्वशास्त्राविराजकगणामेतैर्विकल्पः ।

यत्रास्मै ॥ १६ ॥ शतयसान्मयच्छति तेषु कृतं
विजित्य सभासद्वन्धः प्रयच्छति ते यज्ययन्ति
तदुभयमग्न* सस्कृत्य ब्राह्मणान्भोजयति ।

व्याख्यातमेतदाधान एव ।

आग्नेयस्य दक्षिणाकालेऽजं पूर्णपात्रमुपवर्हण*
सार्वसूत्रमन्त्र* रथं वासः पश्चाद्वादश चतुर्विं-
शतिरपरिमिता वर्षमाना ददाति तासां धेनुरन-
द्वाग्निधुनौ चाऽऽदिष्टरूपाण्यजं पूर्णपात्रमुपवर्हणं
चाग्नीध्रे ददात्यथं ब्रह्मणे धेनु* होत्रे गार्हप-
त्यदेशेऽनद्वाहमाहवनीयदेशेऽध्वर्यवे शेषः साघा-
रणास्त्रिंशन्माने पूर्वयोः पवमानहविषोर्द्विरण्वे द-
क्षिणां ददाति चत्वारिंशन्मानमुत्तमे धेनुमादित्ये ।

व्याख्यातमेतदाधानान्त एव ।

आधानमभृति यावज्जीवं नानृतं वदेत् ।

अत्र भाष्यकारः शब्दानृतमर्चनं च शब्दानृते सारस्वतीष्टिर्भगवता पतञ्जलि-
भोक्ता । अर्चानृते प्रातपत्येव । आचमनकषाद्वृत्तिनपविष्णुस्मरणानि सर्वत्र समुची-
यन्ते च ।

नास्य ब्राह्मणोऽनाश्वान्गृहे वसेत् ।

अकृतभोजनो ब्राह्मणोऽस्याऽऽहिताग्नेर्गृहे न वसेदिति यथा स्वात्तपाऽऽहिताग्निः कुर्यात्तस्यैव व्रतं यावज्जीवमित्यनुवर्तते न ब्राह्मणस्य । तस्माद्वसत्ययं ब्राह्मण आगते तस्य सत्यां भोजनेच्छायामन्नं दद्यादेव तदभावेऽन्यत्पुनरिदं दद्यात्तदसंभवे तु माष्य-
कारेणोक्तं व्याहृतिगणो ब्राह्मणभोजनं वेति बाधूल इति ।

सूर्योदमतिथिं वसत्यै नापरुन्ध्यात् ।

अल्लमितसूर्यमतिथिं पूर्वं यस्य स्थितिर्नास्ति सोऽतिथिः । कश्चापि यदि वासार्थं प्रातोऽस्यापरोधं निवारणं न कार्यं निवासार्थं स्थलं यथायोग्यं दातव्यमेवेत्यर्थः । अत्रापि बाधूलोक्तमेवाकरणे प्रायश्चित्तम् ।

न नक्तमन्यत्राज्ञादद्यात् ।

अज्ञादन्यत्रक्तं रात्रौ न दद्यात् । हिरण्यधान्यादि गवादि च न रात्रौ दद्यात्पर-
स्वत्वापादनं न कुर्यात् । ग्रहोपरागादौ पुण्यकाले रात्रौ संकल्प्य श्रोत्रे पात्रसात्कु-
र्यादिति गम्यते । केचित्तु दानमात्रस्यापि प्रतिषेधं व्याचक्षते । अत्राज्ञेव व्रतपतये पुरो-
साशमष्टाकपालं निर्वपेद्य आहिताग्निः सन्नमत्यमिव चरेदेतदेव प्रायश्चित्तमुक्तमापदि
स्थाहृतिरिति ।

अन्नं रात्रौ देयमित्युक्तं तत्राप्याह—

अन्नं दत्तञ्जकमदधीत ।

वीर्यमानमप्यन्नं नक्तं गृह एवाधीत भोजयेत् । न बहिर्नेतुं दद्यात् । अदधीतेति
पाठोऽनेकसूत्रगतो व्याख्यातो मया माष्यकृता न दधीतेति पाठो व्याकृतः । दध-
द्धाने परस्वत्वापादनं दानं तेन लक्षितं गृहाहर्हिर्नयनं तत्र कुर्यादित्यभिप्रायेण
व्याख्यातं स एवार्थो यस्त्वदधीतेति पाठोक्तः ।

नवीषपकस्याश्रीयात् ।

गर्तादौ स्थापितं फलादिकमुपरिष्ठाद्यवधानेनाग्निना पकं यत्तदनीषपकं तत्राश्रीयादि-
त्येकं व्याचक्षते । निरुक्ताभिप्रायेणाग्नये व्याचक्षते । निरुक्ते हि पृथिवीवचनो निरुक्तः ऋग्वी-
षशब्दः पकारोपधोऽयं तैत्तिरीयसूत्रकारैः पठ्यते । कात्यायनेन तु सकारोपधस्तत्रोपधो-
रपि पृथिव्येव वाच्या तथा पकस्तद्गतेनाग्निनोष्मणेति यावत्तथा च योऽयमनीषः पृथिव्या-
मग्निरिति, माष्यकरेण तु पाठः ऋजीषपकस्येत्युपलब्धो व्याख्यातः ऋजीषमुद्धृतसारं
तद्वपिण्यादि तत्राश्रीयादिति । ऋजीषमित्ययं पाठस्तैत्तिरीयसूत्रेषु सर्वत्रास्मत्सूत्रे च
दृश्यते युक्तश्च । नहि किञ्चिदनीषेण पच्यते तेनापि कर्मचारस्य ऋजीषशब्दास्पकश-
ब्दस्य पूर्वनिपातः स्यात्तस्मादनीषमित्येवार्थं पाठश्च ।

या अन्तर्नान्या आपस्तासां नाश्रीयात् ।

नावि नौकायामन्तर्भावाः स्थापिता वा पतिता वा छिदैः प्रविष्टा वा तासां प्राशनं न कुर्यात् । पात्रान्तरव्यवधानस्थितानां न दोषः । आपस्तम्बोऽन्तर्नान्यायां नाश्रीयादित्याह । नावि स्थित्वेति चार्थः संभवति । अतो नाव्यानामपां नाश्रीयादन्तश्चपां नाश्रीयादर्यान्तान्यन्तरपि किमप्युदकं न प्राश्रीयादित्यर्थः ।

रजतं हिरण्यं बर्हिषि न दद्यात् ।

यत्र हिरण्यं देयत्वेनोक्तं गवादिप्रत्याम्नायत्वेन वा प्राप्तं तत्र रजतं न देयं किंतु सुवर्णाद्येवेत्यर्थः । बर्हिषि यज्ञे श्रौते कर्मभीति यावत् ।

क्लिबं दारु नाभ्यादध्यादभ्यादध्याद्वा ।

अग्नाविति शेषः । क्लिबमुदकेन । अभ्यादध्याच्च तद्व्यस्यालाभ इति व्याख्येयमन्यथा सूत्रद्वयमनर्थकमेव स्यात् ।

स्वकुत हरिणे प्रदरे ॥ नावस्येत् ।

स्वमावोक्षरे देशे नावस्येदवसानमवस्थानं न कुर्यात् । प्रदरे भूमिगर्तस्तत्रापि ।

दिकृत्य वाग्यतः स्त्रियं संभवेत् ।

हिमिति कृत्वा पश्चात्तिष्ठयं गच्छेत् ।

व्याहरेद्वा ।

न व्याहरेद्वेत्यर्थः ।

नैतस्मिन्संवत्सरे पशुनाऽनिष्टाऽनादिष्टो मांसं भक्षयेत् ।

रागतः प्राप्ते मांसमक्षणे निरुदेनाङ्गपशुना वाऽनिष्टा नैतस्मिन्संवत्सरे मांसं भक्षयेत् । आदिष्टो भक्षयेदपि ।

यदि भक्षयेन्मनसाऽक्षिभ्यः ग्रहिणोमि भक्षं मम वाचा

तं सह भक्षयन्तु । अप्रपाद्यन्नप्रमत्तशरापि शिवेन

मनसा सह भक्षयतेत्युक्त्वाऽऽदिष्टो भक्षयति ।

प्राप्तपशूनादिष्टो भक्षयेदनिष्टाऽपि पशुना ।

द्वादशरात्रमजस्रेष्वग्निष्वाज्येन स्वयमग्निहोत्रं जुहोति ।

सन्निशब्दोऽहोरात्रे प्रयुज्यते । अत्राऽऽरम्भविधिस्तत्पश्चय एवोक्तस्तथा कृत्वाऽऽरम्भप्रभृतिः द्वादशरात्रं सार्वप्रातश्चतुर्विंशतिहोमानज्येन स्वयमग्निहोत्रं जुहोति । अजस्रता तु विधेया द्वादश दिनानि ।

अतमाह—

अहर्त वासो वस्ते ।

द्वादशरात्रमहतमप्रच्छिन्नाग्रमरजकषौतमहतम् ।

काममन्यो जुहुयात् ।

स्वयमित्यस्य विकल्पः ।

व्रतचारी स्वेव स्यात् ।

न मांसमश्नीयात् स्त्रियमुपेयादित्यर्थः ।

स्वयं त्रयोदशीं जुहोति ।

स्वयमेवेत्यर्थः । त्रयोदशीं रात्रिं पश्येति यावत् ।

यां मयमामग्निहोत्राय दुहन्ति साऽग्निहोत्रस्य दक्षिणा ।

त्रयोदश्यामाग्निहोत्राय यां गां दुहन्ति तां गां दद्यात् । पूर्वं यद्यन्यो जुहुयात्तस्मै ।
अथवाऽऽरम्भेऽग्निहोत्रस्य वाऽध्वर्युस्तस्मै । भाष्ये तु आधानादूर्ध्वं द्वादशाहमाश्वपदि-
कधारणमिति औदायनाश्वलानयोरिष्टम् । द्वादशाहमाश्वपदिकमांसं धारयेदिति श्रुतेः ।
केचित्पवमानेष्टेः परं द्वादशाहमिति व्याचक्षते तदन्तत्वादग्निसिद्धेः । शाठ्यायनके
द्वादशाहधारणं स्वयंहोमाग्न्यहोमाश्च धृता इति सत्यावादेनाऽऽचार्येण होमः प्रधानमे-
वोपदिष्टम् । अतोऽग्निहोत्रोपक्रमत्परमिति । मध्येऽन्नारम्भणीयाप्राप्तौ तेष्वेवाग्निषु
कार्या पौर्णमासी च । केचित्तु यत्र द्वादशाहावकाशस्तत्र धारणेव । यत्रारूपोऽव-
काशो नक्षत्राधानादौ तत्राऽऽरम्भणीयायां न धारणम् । पौर्णमास्याधानेऽवकाशाभा-
वात् धारणमिति वर्णयन्ति । तदयुक्तम् । संकोचे कारणाभावात् । स्यादेतत् । सेष्वा-
पवृज्येति वचनं संकोचकमिति । न तस्य सांवत्तरादिकल्पव्यावृत्तिपरत्वात् । सोमा-
धानेनाजस्ता इति मारद्वाजः । अस्माकमजस्तधारणस्य होमप्रधानत्वादुद्वेष्टानीयायां
तदूर्ध्वं द्वादशाहधारणम् । आश्वपदिक एव होमा इतरेषामजस्तत्वाजस्त इति वक्तव्ये
बहुवचननिर्देशस्य प्रयोजनं पसहोमसमारोपणनिषेधो होमप्रधानत्वादेव । द्वितीयाधाने
नाजस्तादिधर्माः । प्रोषिते यजमाने सर्वप्रायश्चित्तं कृत्वाऽनन्तेष्वेवाऽऽग्न्यहोमः कर्तव्यः ।
द्वादशाहान्तरं प्रणयनं च । केचित्प्रत्यागते ज्ञातश्चैति चेच्छन्ति । तेषां तदहः प्राय-
श्चित्तं त्रयोदश्यां प्रातर्कृत्वाऽग्नित्यागः । अहां० स्ते । वाम० होति । अत्राप्यजस्तत्व-
माज्यहोमश्च । यां प्र० क्षिणा । अध्वर्यवे देयं प्रथममिति वचनात् । प्रथमहोमः
पयसा । ततः परमाज्येन । अथवा द्वादशाहादूर्ध्वं यः सायंहोमः स पयसा प्राथम्य-
स्यापेक्षितस्त्वहः । मिथु०वाति । अग्निहोत्रदर्शपूर्णमासयोर्यथाकालप्रारम्भे पवमानेष्टि-

रिति बाधूलः । अनन्तरे मुख्यकाल एवाऽऽरम्भः । उमा० दक्षिणा । परिश० ब्राह्मणम् ।
अनद्यान्क्षिणेति श्रुत्यन्तरमिति भाष्यग्रन्थः ।

मिथुनौ भाषावन्वारम्भणीयार्था ददात्युभयीः पुनरा-
धेय अग्न्याधेयिकीर्दत्त्वा पौनराधेयिकीर्ददाति पुन-
र्निष्कृतो रथः पुनरुत्स्यूतं वासः पुनरुत्स्यूतोऽनङ्गाजश-
त्मानं च हिरण्यं पुनराधेयस्य दक्षिणाऽपि वा पौनराधे-
यिकीरेव दद्यादिति पैङ्गयब्राह्मणम् ॥ १७ ॥

इति सत्याषाढहिरण्यकेशिसूत्रे षष्ठप्रश्ने पञ्चमः पटलः ॥ ५ ॥

पुनरित्यादि बौधायनेन व्याख्यातम् । पुनर्निष्कृतो रथो दक्षिणेति पुनःसंस्कृत
एषां भवति पुनरुत्स्यूतं वासः पुनःसंस्कृतमेव तत् । पुनरुत्स्यूतोऽनङ्गानित्यवशीर्णं
एवैव उक्तो भवति । अत्राऽऽहानुग्रहमावस्तम्भः—यदीतराणि न विद्येरत्नप्यनङ्गाहमेव
प्रदद्यादनङ्गुहि ह वा एते कामा अतश्च भूयांस इति पैङ्गायनिब्राह्मणमिति ॥

इति सत्याषाढहिरण्यकेशिसूत्रव्याख्यायां महादेवकृतायां प्रयो-
गवैजयन्त्यां षष्ठे याजमानप्रश्ने पञ्चमः पटलः ॥ ५ ॥

अथ षष्ठप्रश्ने षष्ठः पटलः ।

अग्न्याधेयः समाप्तः ।

अग्निहोत्रस्य याजमानं व्याख्यास्यामः स्वयमिधमाहरन् ।
अन्येनाऽऽहृतमपि विहारं प्रत्यानयति स्वयमेव ।

त्रिंशदानीषाभरन्तोऽनातुरेण मनसा । अग्ने
मा ते प्रतिवेक्षा रिषामेति विहारमभ्येति ।

स्पष्टम् ।

यद्यपि यानि कानि चेति प्रतिपन्नमाहवनीये वर्षिष्ठमिधमादधाति ।
आहवनीये वर्षिष्ठमन्येषु ततोऽरूपीयांसमरूपीयांसमिधमादधाति प्रत्यृचमेकैकस्मिन् ।

उद्धरेत्पुद्गधियमाणमभिप्रश्नयते ।

स्वयंहोमेऽनुमन्त्रणमन्यं प्रति प्रेषः प्रेषित उद्धरतीत्याध्वर्यव उक्तत्वात् । अत्रोद्धर-

णामन्तरमिधमाधाने वक्तव्ये द्वादशरात्रमनस्त्रेऽग्निहोत्रं जुहोतीति विधानमेव पूर्वमुक्तं
[तिन] त्रयोदशीमारभ्योद्धृत आधानमिधमाधानमयीरित्यधीतीति दर्शितम् ।

उद्धरणमभृति नाग्नीपादाहोमाद्विद्युदसीत्यप
उपस्पृहयापरेणाऽऽहवनीयं दक्षिणाऽतिक्रम्य
दक्षिणत उपविशति पत्नी पत्न्या लोक इडाऽ-
सि व्रतभृदहं नाबुभयोर्व्रतं चरिष्याम्यादित्य
व्रतभृदहं नाबुभयोर्व्रतं चरिष्यामि मुरूपेऽहं
नाबुभयोर्व्रतं चरिष्यामीद एहि मयि अय-
स्वेति यदग्निहोत्र्यां व्रतं तदात्मन्कुरुते ।

अग्निहोत्र्यां गवि व्रतं तृणपर्णादि भु(उ)क्तं तदात्मनि भावयेत् ।

अद् एहि सत्येन त्वाऽऽहुयामीत्याहुयमाना-
मिषमासि तस्यास्तेऽग्निर्वत्सः सा मे स्वर्गं च
लोकमुभयं च धुस्वैति दुक्तमानापोमुञ्चेप्याम्युञ्च-
यामीति वोच्यमाने हविर्देवानामसि मृत्योर्मेऽ-
भयं स्वस्ति मेऽस्तवभयं मे अस्त्वित्युपाश्लु-
कत्वोमुभयेत्युचैः प्रत्याहोस्वीयमाने तिष्ठति न
चंक्रम्यते वाचं यच्छत्याहोमादुक्ती उपविशति ।

अग्रय इ० ओषधीभ्य इ० प्रजापतय इ० प्रातः सूर्यावेदं० ।

उत्तरामाहुतिमुपोत्थाय कनातिर्यङ्क्वि ।

ईषत्प्राङ्मुस आहवनीदामिमुसश्चेत्कनातिर्यङ्क्वि ।

आहवनीयमुपतिष्ठते सर्वैरुपस्थानैः ।

यावन्त्युपस्थानानि वैकल्पिकानि तैः सर्वैरनादेश आहवनीयमेव । उत्तरामाहुति-
मित्यविशेषविधानादुभयकालमप्यनादेशे ।

उपप्रयन्तो अध्वरमिति षड्भिस्तासामग्नीषो-

मीयया पूर्वपक्ष उपतिष्ठतैन्द्राग्न्याऽपरपक्षे ।

तस्मां मध्येऽयं ते योनिरित्येतस्याः पूर्वपक्षीषोमीया यथापाठवैन्द्राग्न्या ।

अग्नीषोमाविषं सुम इत्यग्नीषोमीयो-

भा वामिन्द्राग्नी इत्यैन्द्राग्नी तयोः ।

तयोर्मध्ये पूर्वमुक्तयोरग्नीषोमीयैन्द्राग्न्येति अयं ते योनिरिति पक्षोपस्थावेत्यर्थः ।

परस्ताद्विह्वयस्याऽऽदितश्चतसृभिरुपतिष्ठते ।

यमाग्र ईत्येतःभिरभिवोचतां य इत्यन्ताभिः ।

तासामुपरिष्ठादग्र आयुःस्य पवस इति षड्भिराग्निपावमानीभिः ।

आहवणीयमेव । एताभिरेव पुनः संवत्सरे ।

संवत्सरे गार्हपत्यमुपतिष्ठत आयुर्दा अग्नेऽ-
स्यायुर्मे देहीति चतुर्भिराहवनीयं चित्रानसो
स्वस्ति ते पारमशीयेति द्विरावर्तयत्यसौ
स्वस्ति तेऽस्तवसौ स्वस्ति तेऽस्तिवति सर्वेषां
पुत्राणां नामानि गृह्णाति द्विर्द्विरैकैकस्य ।

यज्ञशर्मन्स्वस्ति तेऽस्तु द्विः ।

अग्नेः समिदस्यभिन्नस्या मा पाहि सोमस्य
समिदसि परस्या य एहि यमस्य समिदसि
सुत्पोर्मा पाहीत्येतैस्तिष्ठतः समिध आहव्या-
दिन्वान्तस्त्वा शतं हिमा इति चतुर्थीम् ।

प्रत्यग्नि ।

ययः सोम ऋते तव मनस्तनूषु विभ्रतः । मजावन्तो अग्नी-
महीति मुखं विबुधे सं स्वमग्ने सूर्यस्य वर्चसा गथा इति च ।

पुनः ।

संप्रत्याग्नि मजा अहमिति ॥ १८ ॥ मनुष्यानुपतिष्ठतेऽ-
भ्यस्याम्भो वो भक्षीयेति पशून्रेवती रमध्वमित्यन्त-
राज्यी तिष्ठञ्जपति संहिताऽसि विश्वरूपीरिति गामा-
लभते वत्सं चोप त्वाग्ने दिवे दिव इति षड्भिर्गायत्री-
भिर्द्विपदाभिर्गार्हपत्यमुपतिष्ठत ऊर्जा यः पश्याम्पूजां मा
पश्यतेति गोष्ठं भुवनमसि सहस्रपोषं पुषिसहस्रपोषस्ये-
श्विषे तस्यास्ते भूयिष्ठभाजो भूयास्पेति पुनरेव गामालभते
वत्सं वा महिषीणामवोऽस्तु क्षुप्तं मिषस्वार्थम्णा ।

दुराधर्षं वक्षस्य । नहि तेषाममाचन नाध्वषु चरणेषु ।
ईशे रिपुस्यज्ञः सः । ते ह पुत्रासो अदितेः स्रग्मं यच्छन्त-
जसम् । मदाशुषे वार्याणीति माहित्रेण नृचेनोपतिष्ठते

तस्सवितुर्वरेण्यमिति सावित्र्या सोमानं स्वरणमित्येषा
सोमानं स्वरणं कृणुहि ब्रह्मणस्पते । कक्षीवन्तं य
आविजः । योरेवान्यो अभीवहा वसुविस्पृष्टिवर्धनः । स
नः सिषक्तु यस्तुरः । या नः शंसो अररुषो धूर्तिः मण-
आर्थस्य । रक्षाणो ब्रह्मणस्पत इति ब्राह्मणस्पत्याभिरु-
पतिष्ठते कदाचन स्तरीरसि कदाचन मयुच्छसीति द्वे परि-
त्वाऽग्रे पुरं वयमित्येषा परि ते वृद्धभो रथोऽस्मां अभोतु
विश्वतः । येन रक्षसि दासुष इति पर्यावर्त्यन्तत उपतिष्ठते ।

पर्यावर्त्य परि त्वाऽग्रे इति पूर्वपठितया विपरीत इत्यस्या अनन्तरमुपतिष्ठते तथा
शास्त्रान्तरे पाठात् ।

यथादर्शिते पाठेऽपि प्रमाणमाह—

वृद्धभवतीमुत्तमामेके समायनन्ति निमृदोऽसि न्यहं ते
मृधासं योऽस्मान्द्वेष्टि यं च वयं द्विष्म इति पुरस्तात्प्रपदे-
नावगृहीयाद्यदि श्रेयसा स्पर्धेत मभूरसि माहं तमभिभूयासं
योऽस्मान्द्वेष्टि यं च वयं द्विष्म इति दक्षिणतः पदोऽव-
गृहीयाद्यदि सरस्वेन स्पर्धेताभिभूरस्यभ्यहं तयभिभूयासं
योऽस्मान्द्वेष्टि यं च वयं द्विष्म इति पश्चात्पाण्यर्पाऽवगृही-
याद्यदि पापीयसा स्पर्धेत ॥ १९ ॥ पूषा मा पशुपाः
पातु पूषा मा पथिपाः पातु पूषा माऽधिपाः पातु पूषा
माऽधिपतिः पात्विति जपित्वा माची दिगदिदेवता यो
मैतस्यै दिशो भिदासादग्निं स ऋच्छत्वन्निमै तस्यै दिशो
गोपायतु दक्षिणा दिगिन्द्रो देवता यो मैतस्यै दिशो
भिदासादिन्द्रं स ऋच्छत्विन्द्रो मे तस्यै दिशो गोपायतु
मतीची दिक्कारुतो देवता यो मैतस्यै दिशो भिदासाभ्य-
रुतः स ऋच्छतु मरुतो मे तस्यै दिशो गोपायन्तु उदीची
दिक्मित्रावरुणौ देवता यो मैतस्यै दिशो भिदासान्मि-
त्रावरुणौ स ऋच्छतु मित्रावरुणौ मे तस्यै दिशो गोपा-
येताम् । ऊर्ध्वा दिग्बृहस्पतिर्देवता यो मैतस्यै दिशो
भिदासाबृहस्पतिं स ऋच्छतु बृहस्पतिं तस्यै दिशो
गोपायतु । इयं दिगदितिर्देवता यो मैतस्यै दिशो भिदा-
साददिति स ऋच्छत्वदितिमे तस्यै दिशो गोपाय-

स्विति दिस उपस्याय धर्मो मा धर्मिणः पातु विधर्मो मा
विधर्मिणः पात्वायुश्च मायुश्च चक्षुश्च विचक्षुश्च माणश्चापा-
नश्च माश्वावाश्चोरा उरुगोऽर्कस्य ते वयं वाचा संभक्तेन
गमेम ऋच्छिन्नो दैव्यस्तन्तुर्मा मनुष्यभ्रूदेदि दिव्या-
द्वाप्नो मा छित्सि मामायुषा ज्योतिषे तन्तवे त्वाऽसा-
वन्तु मा ज्योतिषा तन्वित्यन्तराऽग्नी तिष्ठन्नपत्यम आयुः-
प्यमे पवस्वेत्याग्निपावमानीभ्यां गार्हपत्यमुपतिष्ठतेऽग्ने
गृहपत इति च तामाग्निषमाश्वासे तन्तवे ज्योतिष्मतीमि-
त्यजातपुत्रो ब्रूयात्तामाग्निषमाश्वासेऽमुष्यै ज्योतिष्मती-
मिति जातपुत्रो बहुपुत्रः सर्वेषां पुत्राणां नामान्यनुवृत्त्य
ज्योतिष्मतीमित्यन्ततो वदति साय० सायमुपतिष्ठते॥२०॥

उत्थाय । उत्तरस्या आहुत्याः समीपेऽनन्तरमेवेत्थाय स्वयं होमे प्राक्प्राशनात् ।
उपप्रयन्त इति बहुवस्तैत्तिरीयके समाश्नाताः । पैङ्गके तासां याऽग्नीषोमीया
तां पञ्चमीं कृत्वा षड्भिः पूर्वपक्ष उपतिष्ठते । ऐन्द्राग्नीं पञ्चमीं कृत्वा
यथापाठे षड्भिरपरपक्षे यं त इत्यस्याः पुरस्ताद्विहव्यस्य ममाज्ञ इत्यादि-
तन्वत्सभिरुपतिष्ठते । तासां विहव्यानामुपरिष्ठादग्न आयुःषि पवस इति षड्भिः
प्रथमे गार्हपत्यमुपस्थाप्य संवत्सरे संवत्सरे तामिरुपतिष्ठते नान्तराखे । केचिदाहुः षड्-
भिरुत्तराभिरिति श्रुतेर्नित्यत्वाद्ब्रह्मादशभिरुपस्थानं नित्यं संवत्सरान्त आवृत्तिरिति, तत्र
युक्तं ग्राह्यम् । संवत्सर आग्निपावमानीभिरुपस्थानस्य नियतत्वात्तस्य च पूर्वभिः संव-
त्सात्संवत्सरे संवत्सरे नियतं महोपस्थानं सर्वस्मिन्पक्षे कार्यम् । तत आयुर्दा-
स्तनूपा अग्न इति चतुर्भिराहवनीयमुपतिष्ठते । चतुर्थे मन्त्रे च यन्मित्रावसो स्वस्ति ते
पारमशीयेति तद्वद्विराचर्ययति । तदनन्तरं देववत्तशर्मस्वस्ति तेऽस्तु यज्ञवत्तशर्मन्
स्वस्ति तेऽस्तु इति द्विद्विरैकैकस्य नाम गृह्णाति । अग्नेः सोमस्य यमस्येन्धाना इति
सर्वेष्वग्निषु समिध आधायोपतिष्ठते । अम्भस्येति मनुष्यान्पशून्पि । रेवतीरिति गार्ह-
पत्याहवनीययोर्मध्ये तिष्ठन्नपति । संहिताऽतीति गामग्निहोत्रीमात्रभते वत्सं वा
यस्याः पयसा होमः । इदमुप त्वेति तिस्रो गायत्र्योऽग्ने त्वं न इति तिस्रो द्विपदः ।
ताभिः षड्भिर्गार्हपत्यमुपतिष्ठते । ऊर्नां व इति गोष्ठगतान्पशूनुपतिष्ठते । भुवनमसी-
ति पूर्ववत् । महिषीणामग्रे अस्तिवति तृचेनाऽऽहवनीयमुपतिष्ठते । तत्सविनुर्वरेण्यं
सोमानं योरेवान्यो मा नः शंस इति सावित्रिया ज्ञात्वाणस्पतर्याभिश्चाऽऽहवनीयमेवोप-
तिष्ठते । कदाचन स्तरीरसि कदाचन प्रयुक्तसि परि त्वाऽग्ने परि ते वृक्ष इत्येतेना-
नुक्रमेणाऽऽहवनीयमेवोपस्थाप्यैव तिष्ठन्पूजा मेति जपित्वा प्राची दिगिति यथालिङ्गं
दिस उपस्यायान्तराऽग्नी तिष्ठन्धर्मो मेति जपति । अत्र ज्येष्ठस्य नामग्रहणम् । अग्न

आयुष्यमे पवस्वामे गृहपत इति तिस्रभिर्गार्हपत्यमुपतिष्ठते तामाशिषममुष्मे बहुपुन-
स्तामाशिषमाशासे देवदत्तशर्मणे ब्रह्मदत्तशर्मणे यज्ञदत्तशर्मणे ज्योतिष्मतीमिति । उपप्र-
यन्त इत्येवमादिना ज्योतिष्मतीमित्यन्तेनोभयकालं प्राप्ते विकल्पः । सायं सायमुपति-
ष्ठत इति अत्र सायं सायमिति सूत्रेण सायं सायमेवेत्यवधारणे सायमेवोपस्थानं न
प्रातरित्युक्तम् । अत्र वाशब्दाभावः श्रुत्यनुविधानात् । अग्निहोत्रं जुहोतीत्यविशेषे-
णोपस्थानं विधाय पुनर्नक्तमुपतिष्ठते न प्रातरिति विहितप्रतिषिद्धत्वाद्विकल्पः । एवं
सूत्रेऽप्युभयत्र प्राप्तः पुनः सायमिति ग्रहणात्सायमेव न प्रातरित्यर्थास्तिष्यतीति सायं
नियतं प्रातर्विकल्पः ।

अत्रैवोपस्थानं प्रातरत्राप्युपस्थानान्याह विकल्पेन—

अपि वा दिवैतत् ।

वक्ष्यमाणेषूपस्थानेषु दिवा विकल्पोऽपि वेत्यनेनोक्तः ।

धूर्धुवः सुवः सुप्रजाः प्रजया भूयासश्च सुवीरो वीरः
सुवर्चा वर्चसा सुपोषः पोषैरिति वा काममैन्द्रो विसादिति
वा भद्रा मेमा व्यगादिति वा भर्तु वः शक्यमिति वा ।

स्पष्टम् ।

तत्सर्वं कृताकृतम् ।

कालद्वयोपस्थानं कर्तव्यं न कर्तव्यं वेत्यर्थः । तथा च श्रुतिरुपस्थेयोऽग्निरित्युक्तस्य
तस्मादुपस्थेय इत्युक्त्वाऽपि वदति तस्मादुपस्थेय इति विहितप्रतिषिद्धत्वादुपस्थाने
विकल्पः । उपस्थानपक्षेऽपि महोपस्थानेन नक्तं भूरित्यादिचतुर्णामेकेन दिवोपस्थानं
न वा दिवैति नक्तमुपतिष्ठते न प्रातरहोपतिष्ठत इति श्रुतयः प्रमाणम् ।

चतुर्भिः सह विकल्पान्तरमाह—

प्रातरवनेकेन प्रातरुपस्थेयः ।

प्रातरवनेक इति कर्मनामधेयं तद्वतैरेव मग्नैरुपस्थेयः । आहवनीयोऽनादेशो ।

तत्राविश्रित उच्यमाने वा ।

अग्निहोत्रहविष्यविश्रिते बोधयमाने वाऽपि वक्ष्यमाणं कार्यमित्यर्थः ।

विहग्यस्याऽऽदितश्चतस्रभिरुपस्थाय ।

ममाग्ने वर्च इत्यादिभिराहवनीयमुपस्थाय ।

अपां पत इति त्रीनुदकाञ्जलीभिनयति प्रतिषिक्ता

अरातय इति त्रिः परिषिञ्चति कालाय वा जैत्रि-

वाचं वागिति पाणी प्रक्षालयत इदमहं दुरधन्यां निःप्रा-
यामीत्यथ आचम्य निष्ठीवति भ्रातृव्याणां सपत्नाना-
मिति पुनरेव पाणी प्रक्षालयत इन्द्रियवतीमद्याहं वाच-
मुद्यासमिति यथा रूपं प्राणायतनानि संमृज्योत्तरेणानुवा-
केनोपतिष्ठते तत्रावाग्निस्तोः स्वस्ति ते पारमशीयैति त्रिरा-
वर्तयत्यसौ स्वस्ति तेऽस्त्यसौ स्वस्ति तेऽस्त्विति सर्वेषां
पुत्राणां नामानि गृह्णाति त्रिरैकैकस्य पुरस्तादग्नीषोमीया-
दिहव्यस्योत्तराभिश्चतसृभिरुपस्थापानुवाकशेषेणोपतिष्ठते ।

प्रत्यङ्गलि मन्त्रावृत्तिः प्रतिप्रतिषेकं पुरस्ताद्देवीः षडुर्वीरिति चतसृभिः । स्पष्टमन्यत् ।
शास्त्रान्तरीयमन्त्राणां पाठस्वापस्तम्बेन दर्शितः—अथां पते येषां मागः सप्त एकली-
मुदकाञ्जलीभिनयति । प्रतिषिका अरातयः प्रतिषिका अरातय इति त्रिभूमौ परिषिच्य
काष्ठाय वा मैत्रियाय वामोद्वेत्रियाय वामजाद्याय वामधनेनिजे सुकृताय वागिति
पाणी प्रक्षालयते । इदमहं दुरधन्यां निःप्राययामीत्याचम्य निष्ठिवने मन्त्रः । भ्रातृव्या-
णां सपत्नानामहं सूयासमुत्तमः । अथां मेवादिबोदकमिति हस्तौ प्रक्षाल्य । अग्नि-
मस्तु नास्मत्सूत्रकृता विनियुक्तः । आपस्तम्बेन च विनियुक्तः श्रियं घातर्मयि भेदि
श्रियो माऽधिपतिं कुरु । विशाषीशानो मघवेन्द्रो मा यशसा नयेदिति अपित्वाऽन्नय-
व्युष्टा देवं वृतावीडुच्छपयममनीम आषो भञ्जमिव प्राणिजसस्मन्नु(१)शपथां अवी-
त्याचम्येति मन्त्रद्वयमधिकमापस्तम्बीयम् । इन्द्रियावतीमद्याहं वाचमुद्यासं वाचं दीर्घप्रा-
णोच्छिन्नोऽदक्यो गोपाः सकृन्नासापुटे अमलं दैव्यं उद्योतिः सौपर्णं चक्षुः, चक्षुषीं सुश्रुतौ
कर्णौ देवश्रुतौ कर्णौ केशा बर्हिः शिलाप्रस्तरे शिलां यथास्थानं कश्यपश्च सः इदयादौ
मा मा हासिष्ठेति सर्वाण्यङ्गानि । एवं यथालिङ्गमङ्गानि संमृश्य, इत ऊर्ध्वं सर्वान्मुप-
स्थानं तत्रास्मत्सूत्रकृतोक्तम् । यच्चोऽसि वर्षो मयि भेद्यायुक्रतायुपत्नीस्वधा वो यमि-
योगेस्य गोवायत मा रक्षतमात्मसदौ मेस्वामोनः कश्चित्प्रधान्मा प्रमेष्मत्पुप्रतनमुप-
भूर्धुवः सुवरायुर्मै यच्छेति सर्वानुपस्थायेत्यापस्तम्बीयम् । उत्तरेणानुवाकेनाऽऽहवनीय-
मुपतिष्ठते । उपप्रयन्त इत्यनुवाकेन तच्छाखायामुत्तरो भवति तस्मिन्ननुवाके वित्रावसो

१ क. ख. ग. ड. ङ. यथायस्यं । २ य. व. च. ड. 'मुवात उत्त' । ३ म. न. ड.
विजिरे' । ४ व. ड. 'मीयया विह' । ५ प. 'वा विह' । ६ च.ट. 'कृता' । ७ च. 'मिव प्रा' ।
८ य. सुश्रुतौ ।

स्वस्तीत्यस्मात्पूर्वः पुत्राणां नामान्येकैकं त्रिरावर्तयेत्पूर्ववत् । तथापि विशे विश इत्य-
स्मादनन्तरं पूर्वपक्षेऽग्नीषोमाविमश्नुम इत्यपरपक्ष उमा बाभिवद्वाग्नी इत्युपस्थापयं ते
योनिरिति अनुवाकशेषेणोपतिष्ठते । वर्षान्तराज्जादमौषध्यास्मैजने भूषासप्तमसादः स
योऽस्मान्द्वेष्टि कवी मातरेश्वा मापशुमन्तामामथ ।

तस्मात्पुरा मातरमिहोत्रे नोपावरोहेदित्येकेषाम् ।

अग्निहोत्रेऽपराग्नेः पुरतो नोत्सर्पेदित्येकेषां शास्त्रिणां मते नोपस्तेष्वेव इत्यर्थः ।
केचिद्याजमानं सर्वमपि निर्वर्तत इति व्याचक्षते ।

अग्नेस्तृणान्यपचिनोति तेजस्वी ब्रह्म-
वर्चसी भवतीति विज्ञायते ॥ २१ ॥

इति सत्याषाढहिरण्यकेशिसूत्रे षष्ठ्यग्रे षष्ठः पटलः ॥ ६ ॥

अग्नेराहवनीयात्तृणानि परिस्तरणानि निर्गमय स्थापयतीत्यर्थः । विज्ञायते ध्रुवौ ।

इति सत्याषाढहिरण्यकेशिसूत्रज्याख्यायां महादेवकृतायां प्रयोगवैज-
यन्त्यां षष्ठे याजमानमग्ने षष्ठः पटलः ॥ ६ ॥

अथ षष्ठ्यग्रे सप्तमः पटलः ।

कृते गृहस्य प्रवासं व्याख्यास्यामः ।

विनाऽग्निभिर्मार्यया च प्रवासम् ।

अग्नीन्समाधेहीति संमेष्यति मन्वत्स्वन्भास्वत उपतिष्ठते
मम नाम प्रथमं जातवेद इति चतसृभिराहवनीयं पशून्मे
अस्स्यं पाहि तान्मे गोपायास्माकं पुनरागमादित्याहवनी-
यमुपस्थायाभिमाण्याग्ने सहस्रासेत्पुपतिष्ठते मजा मे नर्यं
पाहि तं मे गोपायास्माकं पुनरागमादिति गार्हपत्यमुप-
स्थायाभिमाण्याग्ने गृहपत इत्युपतिष्ठतेऽन्नं मे बुध्य पाहि
तन्मे गोपायास्माकं पुनरागमादिति दक्षिणाग्निमुपस्थाया-
भिमाण्याग्ने वह्न इत्युपस्थाया विराजक्रमैरुपतिष्ठते यथा
पुरस्तादिमान्मे मित्रावरुणौ गृहान्गोपायतं युवम् । अवि-

महानविहृतान्पुषैतानभिरसत्त्वस्माकं पुनरागमादित्यन्त-
राऽग्नी तिसृञ्जपति मा प्रगाम यथो वयं मा यद्वादिन्द्र
सोमिनः । मां तस्थुर्नो अरातयः । उदस्मा २ उत्तराक्ष-
याधे घृतेनाऽऽहुत । रावस्पोषेण सश्वज प्रजपा च
बहून्कृषीति प्रकामति सकाशेऽग्नीनां वाचं यच्छत्य-
सकाशे विमृजते द्रवकालेषु व्रतं चरति ।

उद्धरणप्रभृति नाशनीयाद्वाहोमादित्यादिजनितं विबुदसीत्याद्यपि यममानसंस्कारो
अपश्चेडाऽसीति हविर्देवानामिति चोपस्थानानि च दर्शपूर्णमासवत्सर्वं हेयम् । उप-
स्थाने समिदाधानमध्वर्युरेव । गवालम्भस्तु लुप्यते परार्थत्वात् । विहाराभिमुखो मन्त्रा-
ञ्जपतीति सूत्रान्तरम् । तथाऽऽह भरद्वाजः—एवं विहितमेवास्य प्रवसतोऽध्युपस्थाने
परिसंमृश्य कर्माणि चाध्वर्युस्तानि कुर्याद्यजमानो मन्त्राञ्जपेदिति ।

ऋतुं प्रत्युपतिष्ठते ।

प्रवासीध्वमे प्रत्युतु प्रवासोपस्थानं कुर्यान्मासद्वये मासद्वय इत्यर्थः ।

यद्यनुपस्थिताभिरापद्यते प्रवासः ।

दैवान्मानुषाद्वाऽग्नीतनुपस्थाप्य प्रवसति तदाऽग्रे वक्ष्यमाणमुपस्थानम् ।

इहैव सं तत्र सतो वो अग्नयः प्राणेन वाचा
मनसा विभार्म । तिरो मा सन्तमायुर्मा प्रहा-
सीज्योतिषा वो वैश्वानरेणोपतिष्ठ इत्युपतिष्ठते ।

यत्र तिष्ठति तत्रैव विहाराभिमुखः । सकृदेव प्रत्येकामयंकरेणोपस्थानम् ।

शोष्य ।

प्रवासादागत्य ।

समिधो धारयन्निचदानीमाभरन्तोऽनातुरेण मनसा ।
अग्रे मा ते मतिवेष्टा रिषामेति विहारमभ्येत्य सकाशेऽ-
ग्नीनां वाचं यच्छति सकाशे विमृजतेऽग्नीन्समाधेहीति
संमेध्यति ॥ २२ ॥ ज्वलत उपतिष्ठते नमस्ते अस्तु
वीदुषे नमस्त उपसद्मने । अग्रे शुम्भस्व तन्वा सं मा रयथा
सश्वजेत्युपसामिन्वेऽग्रेः समिदस्यभिषस्त्या मा पाहीत्येतै-
स्त्रिभिस्त्रिस्तः समिध आदध्यादिन्धानास्त्वा शत २ हिमा
इति चतुर्थी मनो ज्योतिर्जुषतामित्यध्वर्युराहुतिं जुहोति
यदि दक्षणीयतिप्रवसति मम नाम तव च जातवेद
इति चतस्रभिराहवनीवं पशून्मे शस्स्याजुगुपस्थाने

पुनर्देहीत्याहवनीयमुपस्थायाभ्यपान्याग्रे सहस्राक्षेत्युपति-
ष्ठते मर्जा मे नर्याजुगुपस्ता मे पुनर्देहीति गार्हपत्यमुपस्था-
याभ्यपान्याग्रे गृहपत इत्युपतिष्ठतेऽहं मे बुध्याजुगु-
पस्तन्मे पुनर्देहीति दक्षिणाग्निमुपस्थायाभ्यपान्याग्रे वह
इत्युपस्थाया विराजकमैरुपतिष्ठते यथा पुरस्तादिमान्मे
मित्रावरुणा गृहानजुगुपतं मुनम् । अविनष्टानविहताम्पू-
षैनानभ्यराक्षीदास्माकं पुनरागमादित्यन्तराऽग्नी तिष्ठ-
ञ्जपति गोपायाजुगुप इति सर्वत्रानुपजति गोपौषेति वा ।

सप्तम् ।

अथैकेषां विद्वापते कः श्रेयाः स विपुलं बोधयिष्यतीत्यमा-
बुद्धतानामेवोपस्थानः स्यादभयंकराभयं मे कुरु स्वस्ति
मेऽस्तु प्रवत्स्यामीति प्रवत्स्यन्नभयंकराभयं मेऽकार्षीः
स्वस्ति मेऽस्तु प्राचात्स्यमिति शोष्य ॥ २३ ॥ गृहा मा
विभीत मा वेपीदुर्मुखं विभ्रत एमसि । ऊर्जं विभ्रद्वसु-
बनिः सुमेधा गृहानेमि मनसा मोदमानः । येषामभ्येति
प्रवसन्त्येषु सौमनसो बभूवुः । गृहानुपह्वयामहे ते नो
जानन्तु जानतः । उपहृता इह गाव उपहृतो अजावयः ।
अथो अक्षस्य कीलाल उपहृतो गृहेषु नः । उपहृता
भूरिसखाः सखायः स्वादु संमुदः । अरिष्टाः सर्वेष्वेषा
गृहा नः सन्तु सर्वदा । ऊर्जस्वन्तः पयस्वन्त इरावन्तो
ह सामुदः । अनश्या अतृप्या गृहा मास्मद्विभीतनेति
गृहानभ्येति श्रेयाय वः शान्त्यै प्रपद्ये शिवः शम्भुः
शंयोः शंयोरिति प्रविशति न तद्हरागतः कलहं करोति
गृहानहः सुमनसः प्रपद्ये वीरघ्नो धीरैतमः सुमेवान् । इरां
बहन्तः सुमनस्यमानास्तेष्वहः सुमनाः संविशामीति
संविशति विश्वा उत त्वया वर्ष धारा उदन्या इव ।
अतिगाहेमहि दिव इति भार्याः समीक्षते ॥ २४ ॥

इति सत्याषाढाद्विरण्यकेशिसूत्रे षष्ठप्रश्ने सप्तमः पटलः ॥ ७ ॥

अमानुष्कृतोपस्थानपक्षेऽयैकेषामित्यादिनोक्तमेवानुपस्थिताग्नेः प्रवसत आगतस्योप-
स्थानं प्रोष्येत्यादि तु समानं प्रवासादागतस्य । संविज्ञातीति धर्ममात्रम् । स्पष्टमन्यत् ।
मनस्वती तु होतव्याऽध्ययैणा याजमानकाण्डे पठिता । सा च प्रादुष्कृतोपस्थानान्त-
र्गतेति नाभयंकरोपस्थानेनापोहेत्युपस्थान इत्याह भाष्यकृत् । अन्ये तु होमार्थमुद्भूते
मनस्वतीमिच्छन्ति तथाऽगस्तेऽप्याहवनीये । ऋतवतिप्रवासे मातपती मातधृती वा ।
संवत्सरतिप्रवासे पवित्रेष्टिराश्वलायनमरद्वाजाम्यामुक्ता । वैश्वानरी नीधायनेन मनस्वत्या
समुच्चयः । सर्वजामीन्निहाय द्वंपत्योरुभयोः प्रवासे स्वाधानं स्मर्यते—

विहायाग्नीन्समार्थश्वेसीमालुब्धं गच्छति ।

होमकालात्यये तस्य पुनराधानमिष्यते ॥ इति ।

बहुमार्थस्यैकस्या अपि संनिधौ न दोषः ।

तथा—असमस्तं हि द्वंपत्योर्होतव्यं नर्त्विगादिना ।

द्वयोरध्यसमस्तं चेद्देवेदुतमनर्थकम् ॥ इति ।

प्रवसति यजमाने मार्वाद्यां रजस्वलायां तु तामपरुध्य होतव्यमिति भाष्यकृत् ।
तथेष्टिस्तु शुद्धायामित्याह । अन्ये तु तामपरुध्यैवेष्टिमिच्छन्ति । निरपेष्टेः करणमुक्तं
स्मृतिमिरिति तामपरुध्यैवेष्टव्यमिति त्वाहुः । अत्र भाष्यकृतोक्तं तथा संध्योर्नदी-
तरणे सीमालुब्धने वाऽऽधानं तथा समारोप्याग्नीन्प्रवाणे सीमान्धातिक्रमे पश्यन्पणी
अन्वारयते । आपरकाले तु समस्यापि होम उक्तो मरद्वाजेन । पर्वणि सायं सायं
यावन्तः सायं होमा आगामिचतुर्दशीसायंहोममभिव्याप्य तावन्ति चतुरन्नीयैकस्यामेव
समिधि तन्नेन होमः । प्रातरपि पुनस्तावन्ति चतुरन्नीय शेषं पूर्ववत् । अत्यापदि
सायं वा प्रातर्बोभयहोमान्पारिगणयोज्याभ्युज्जेष्वाग्नीत्युभयं प्रत्येवं चतुरन्नीय प्रातश्चे-
त्प्रथमां सौरा द्वितीयाभाग्नेयीं सायं चेद्विपरीतं हुत्वा शेषं तन्नेन सौर्यमाग्नेयं हवि-
रिति संनमति विपरीतं वा हुत्वा शेषं समाप्य प्रयाति पर्वणः प्रातर्धित्वा प्रातःसायं-
होमौ, इष्टिः पशुश्च यदि पर्वणि न मन्वेत्तत ऊर्ध्वं तन्तुमतीष्टिर्होमातिक्रमप्रायश्चित्तं
च द्वितीयपर्वपर्यन्तं तत्राप्यशक्ये मन्थने वाऽऽधाममेव ।

इति सत्याषाढहिरण्यकेशिसूत्रव्याख्यायां महादेवकृतायां प्रयोगवैजयन्त्यां

षष्ठे याजमानप्रश्ने प्रवासारूप्यः सप्तमः पटलः ॥ ७ ॥

अथ षष्ठप्रश्नेऽष्टमः पटलः ।

आग्रयणेष्टौ वत्सं प्रथमजं ददाति नानातन्त्रे श्यामाके
वर्धुं पिङ्गलं मधुपर्कं मधुमन्थं दधिमन्थं क्षीरौदनस्य वा

पार्श्वं क्षीमं वासो वर्षाधृतं मद्राक्षः श्रेयः समनैष्ट देवा
इति त्रींशीणां प्राश्नात्पमिः प्रथमः प्राश्नातु स हि वेद
यथा हविः । शिवा अस्मभ्यमोक्षणीः कृणोतु विश्वचर्ष-
णिरिति श्यामाकानामेतमु स्वं मधुना संयुतं यवः सर-
स्वत्या अधिमनाऽवचर्क्युः । इन्द्र आसीत्सीरपतिः शत-
कतुः कीनाशा आसन्मरुतः सुदानव इति यवानाम् ।

प्राश्नातीति संनवः । प्रथमनो वत्सः संवत्सरमध्ये प्रथमतः संवत्सरप्रवृत्तिरिका-
टकातः फाल्गुनीतथैश्वर्यतो वा समानतश्च एकैव सा दक्षिणा । वज्रः कपिलः पितृलः
पित्रास्त एषं द्विरूपे गौः । दधि मधु घृतमापः सक्तो वा मधुपर्कः । मधुना युक्ताः सक्तो
मधुमन्यः । दध्ना युक्ता दधिमन्यः । सीरयुक्तसौदनस्य पूर्णपार्श्वः क्षीमं वासो उक्तं
वर्षाकाले घृतम् । स्पष्टमन्यत् ।

यथाविकारं पञ्चावेकादश प्रयाजाननुमन्त्रयते ।

यो यस्य प्रयाजस्य विकारः ■ तस्यानुमन्त्रयेत् ।

तदेव स्पष्टयन्वाह—

चतुरश्रतुभिरादितश्चतुर्थस्यानुमन्त्रयेत्

दुरःप्रभृतीश्चतुर उत्तमेनेतरात् ।

संख्यायुक्तेषु प्रयाजादिषु विकृतौ यत्राधिकसंख्याऽभ्यासेन पूरणीया तत्र चतुर्थ-
पञ्चमयोर्मध्ये विकाराः श्रूयन्तेऽतस्ते चतुर्थपञ्चमयोरेव विकाराः सान्निध्यादित्यभिप्राये-
णेदमुक्तं चतुरश्रतुभिरादितो यथाप्रकृति चत्वारश्चतुर्थस्य विकारा नवप्राधास्य उत्त-
मस्य देवता याज्योक्तं अग्निपदान्ताः ।

स्वविदसि स्वविश्वा स्वरिहि स्वर्गं स्वः पशुभ्यो
लोकविदसि लोकं विश्वा लोकमिहि लोकं मर्षं लोकं
पशुभ्यो गातुविदसि गातुं विश्वा गातुमिहि गातुं मर्षं
गातुं पशुभ्यो नाथविदसि नाथं विश्वा नाथमिहि नाथं
मर्षं नाथं पशुभ्यो न वा उवेतन्मिषस आशानां त्वा
विश्वा आशा इति पशौ संगृह्यमाने जपति हुतायां
वपायां परं ददाति तिस्रो वा दक्षिणा नयेत् ।

वरं वेनुम् । याः काश्चित्तित्रो वा गाः । वरे न दक्षिणावर्ष इति केचित् । उभय-
प्राप्यस्त्येव दक्षिणावर्ष इति सर्वमतं, नयेद्दद्यात् ।

यथाविकारं पञ्चावेकादशानुयाजाननुमन्त्रयते

त्रीरक्षीनेकेकेन प्रयगेन दक्षममुत्तमेनोत्तमम् ।

प्रथमः प्राकृतः स्पष्टः । तस्यैवाभ्यासो दशमः । स्पष्टकृतु प्राकृतवदेकादशः

प्रतीयतेऽतो निषती द्वौ । ततो नवानशिष्यन्ते । तत्र तेषु त्रयस्त्रयः प्राकृतप्रथमानु-
मन्त्रणेन प्रथमस्य प्राकृतत्वात्तत्समीपस्थौ द्वौ वैकृतौ प्रथमस्य विकारौ । तथाच श्रीम-
न्मन्त्रप्रथमानुमन्त्रणेनानुमन्त्रयते । ततोऽवशिष्टानां क्रमेण विनियोगे प्राप्तेऽष्टमस्य स्पष्टस्य
नराशंसस्य स्पष्टकृद्विकारत्वं वक्तुमयुक्तं क्रमस्य लिङ्गेन बाधादतो नराशंसारपूर्वं
वैकृतः अतुर्थप्रभृतिचत्वारः क्रमेण द्वौ नराशंसस्य द्वावन्यौ स्पष्टकृतः । एवं च नराशं-
सेन सह श्रीन्द्रितीयेनानुमन्त्रणेन नवमः परिशेषानराशंसानन्तरत्वात् स्पष्टकृतो
विकारः । एवं च षष्ठसप्तमनवमांशौस्तृतीयेनानुमन्त्रणेन तथा श्रीः श्रीनेकैकेनेत्युपपन्नं
यथाविकारभेकादशानुवाजानिति स्थितेऽपि पुनः प्रथमेन दशमभित्युदाहरणत्वेन प्रद-
र्शितम् । तेन च प्रथमाष्टमयोरपि निर्णयः सिद्धः । ततस्तु सप्तानामवशिष्टानां पूर्वोक्त-
क्रमानन्तरन्यायेन यथाविकारं विनियोग इत्यर्थः ।

गृह्णाणीवेच्छुर्गृह्णा २ संददाधरे यपालवन्तः
स्वरवः पूधिष्याम् । ते देवांसः स्वरवस्त-
स्थिवांसो नमः ससिन्ध्याः सज्जान्माऽवगा-
तेति ॥ २५ ॥ हुतः स्वकमुपतिष्ठत आजा-
सानः सुधीर्धमिति संस्थिते यूपम् ।

उपतिष्ठते ।

चातुर्मास्येष्वनद्वाहमनदुहो वा हिरण्यं वैश्वानरे
ददाति धेनुं पार्जन्ये यथाविकारं नव प्रयाजाननुमन्त्रयते
चतुरश्रतुभिरादितश्चतुर्थस्यानुमन्त्रणेन दुरःप्रभृती-
श्चतुर वत्समेनोचमं वत्सं प्रथमजं वैश्वदेवे ददाति
यथाविकारं नवानुवाजाननुमन्त्रयते श्रीः श्रीनेकैकेन ।

कृतव्यः स्थानमाध्वर्यवे ।

तदहं तत्सत्यं तद्वर्तं तच्छक्रेयं तेन शक्रेयं तेन
राध्यासमिति सर्वत्र केशेषूप्यमानेषु जपति चतुरो
मासाञ्जानृतं वदति न माः समश्नाति न स्निग्-
धुवेति नोपर्यास्ते जुगुप्सेतानृतात्माश्चेते न
मध्यश्नाति नाञ्जीत नाभ्यञ्जीतर्तो जायामुपे-
यात्सर्वेषां चातुर्मासिगानामेतान्तरालव्रतानि
भवन्ति धेनुं वरुणदद्यासेषु ददात्तृपथं प्रवय-

सः साकमेधेषु यस्य स्वते जुहोति तमेव पौर्णा-
दध्यैऽश्वः श्वेतमादित्ये गां वा श्वेतः पशुतवं
द्वादशमवं वा सीरमुष्टौ वोष्टारं वाऽश्वतरः
मुनासीरिपेऽश्वः श्वेतः सीर्ये गां वा श्वेतं
तदभावेऽगौः श्वेतः स्याच्छ्वेतः स्यात् ॥ २६ ॥

इति सत्याषाढहिरण्यकेशिसूत्रे षष्ठप्रश्नेऽष्टमः पटलः ॥ ८ ॥

इति हिरण्यकेशिसूत्रे षष्ठः प्रश्नः ॥ ६ ॥

नोपरि प्रश्नकादास्तास्ते । प्राचीनशिराः श्वेते । प्रवयसं वृद्धम् । यस्य शब्दे पूर्णा-
दध्यैण जुहोति तमेव वृषभं तस्य दक्षिणां वदति अज्यर्धये । पशुभि-
र्गोभिर्वृक्षो हस्तो द्वादशभिर्वा । उष्ट्रो(रौ)वोष्टारा(ः)महान्वलीवर्धः । तदभावे
श्वेतस्य गोरभावे स्वगौरन्यः श्वेतोऽगौ भेषो वा । गोरनस्य भेषस्य च परस्परप्रतिनि-
धित्वावो विध्यपराधप्रभे च वक्ष्यते । अश्वप्राप्तः प्रभसमाज्यवर्धः ।

इति हिरण्यकेशिसूत्रव्याख्यायां महादेवकृतायां प्रयोगवैज-
यन्त्यां षष्ठे वाङ्मालप्रश्ने आश्रयणपशुषातुर्पात्यवाज-
पानमहयः पटलः ॥ ८ ॥

इति हिरण्यकेशिसूत्रव्याख्यायां षष्ठः प्रश्नः ॥ ६ ॥

समाप्तेयं महादेवकृतप्रयोगवैजयन्तीव्याख्या ।

D.S.A. 80.

CENTRAL ARCHAEOLOGICAL LIBRARY
NEW DELHI
Issue Record.

Catalogue No. Sa2Vsl/Sat/Agg.
- 1884.

Author— Satyāsādhā.

Title— Satyāsādhaviracita
Śrautasūtra. Pt.2.

Borrower No.	Date of Issue	Date of Return

P.T.O.